

KROPOTKIN
EGY
OROSZ,
FORRADALMÁR
EMLÉK
IRATAI
FORDÍTOTTA

GERGELY GYŐZŐ

I.

RÉVAI - KIADÁS

Minden jog fenntartva.

KROPOTKIN

A tizenkilencedik század nagy orosz írói közül talán Kropotkin a legeurópaibb. A többiek mind sajátosan orosz színűek, a problémáik legtöbbször idegenek és néha érthetetlenek a nyugateurópai olvasónak. A roppant, ma is félig jobbágy orosz paraszttenger, a maga ma is sokban ki nem ismert jellemvonásaival, az ázsiai despotizmus, a gazdasági stagnálás egészen elütő életet teremtett Oroszországban. Sokszor mintha a középkori vallásos szekták, a parasztlázadások hangja szólna Tolsztojjal, aztán mintha Voltaire aufklaeristái beszélnének Turgenyev nihilista Basarovjával, a nagy francia forradalom követelései és terminusai lüktetnének a politikai írásokban. Mintha Európa utolsó négyszáz évének történelme kelne új életre a tizenkilencedik század orosz történelmében. Mintha Európa múltja szegeződne szembe Európa jelenével, a természet-

tudományok, a gép, a munka és tőke harcának jelenével.

Kropotkin talán az egyetlen a nagy orosz írók közül, aki egészen ki tudott szakadni gyökereivel az orosz földből és egészen európai szemmel tudja nézni a dolgokat. Belekerült az európai életbe, mint természettudós a geológia, geográfia, a darwinizmus tudományának nagy kapcsolataiba, mint szociológus már nem a paraszt, hanem a proletár álláspontjára állt, filozófiáját már nem az orosz ősi, primitív faluközösség határozta meg, mint a Tolsztojt, hanem az európai gyári munkásság kommunisztikus törekvései. Gondolkodásában már nem az orosz puszták, hanem a nyugateurópai gyárvárosok élete tükröződik. A tizenkilencedik század Oroszországból át tudott ugrani a tizenkilencedik század Európájába. Európa a hazája. Jellemző, hogy az utolsó munkája „A francia forradalom”, négy nyelven jelen meg egyszerre.

Ehhez a hatalmas ugráshoz azonban mégis orosznak kellett lennie. II. Sándor cár alattvalójának kellett lennie, hogy Kropotkin Péter hercegből, a ragyogó arisztokrata család fiából, akinek ősei Szmolenszk uralkodó nagyhercegei voltak, londoni és párisi proletárnegyedek anarkizmust prédikáló apostola legyen.

Mint orosz nemesember, Kropotkin katona-

nak indult, II. Sándor kedves apródja volt és a lizenyolcèves fiú rajongással követte a „szabadító cár” minden lépését. A jobbhagyfelszabadítás glóriája övezte Sándor alakját és az ifjú Oroszország legnépszerűbb hőse volt. Reformok, liberalizmus, alkotmány tervek törték meg az abszolutizmus jegét, hogy aztán csakhamar elkövetkezzék a lengyel fölkelés vérbefojtása, a jobbhagyfelszabadító rendelet kijátszása, minden szabad szó keréketörése. Mintha az egész ország hangulatát fejezte volna ki az az öreg paraszt, aki egy útján II. Sándor lábai elé borult és úgy rimánkodott: Atyánk, oltalmaz meg benünket. És mintha az egész abszolutizmus felelt volna abban, ahogy Sándor egyetlen szó, egyetlen tekintet nélkül elment az orosz Tiborc térdelő alakja mellett.

Józanító csalódás fordította el az új Oroszországot a régi Oroszországtól, Kropotkin is ott hagyta a katonaságot, mikor egyszer majdnem az ő csapatát vitték a lengyel lázadók ellen. Szakított apjával, az öreg herceggel, a régi divatú házi zsarnokkal, beiratkozott az egyetemre és kemény, komoly tudományos munka következett ezután számára. Nagy felfedező utazások Ázsiában, földrajzi és földtani kutatások, amelyek Ázsia egész geográfiáját és geológiáját megváltoztatták.

De nagyszerű munkaerejét csakhamar megbénította az orosz nyomorúság. Csodálatosan fi-

nom szociális lelkiismerete nem tudott a föld rég letűnt évezredeivel, jégkorok természettudományi forradalmaival foglalkozni, mikor körülötte évről-évre visszatért a százezreket öldöklő krónikus éhínség és felütötte már fejét a társadalmi forradalom. Elhajtotta nagy tudományos sikerei koszorúját és belevetette magát a hetvenes évek kezdő forradalmi mozgalmaiba. Már nem a hatvanas évek, a jobbágyfelszabadító idők mozgalmi voltak ezek, amelyek alkotmányt áhítottak, hanem a tömegeket akarták forradalomba vinni a cár és a nemesség abszolutizmusa ellen. Mint Kropotkin mondja, már nemcsak az apák és fiuk között volt ellentét, mint Turgyev híres regényében, hanem idősebb és ifjabb testvérek között is, a harmincon túllevő és a húsz esztendő generáció között is. Ezekből a mozgalmakból ágazott ki a „v narod” mozgalma, a „nép közé” jelszava, amikor előkelő és vagyonos famíliák fiai, leányai ezrenként hagytak ott családot, jólétet, karriert, hogy elmenjenek a nép közé, ott éljenek a paraszttal paraszti módon és tanítsák, felvilágosítsák. És innen kezdődött a terrorista mozgalom, a nagy és apró zsarnokok elleni merényletek hosszú sora, amelyeknek legelseje Sasulics Vera revolvermerénylete volt Trepov tábornok ellen. A régi erkölcs, a régi szokások, előítéletek új, szabadabb morállá formálódtak, a ra-

cionalista, a demokratikus, a cinikusságig őszinte „nihilista” gondolkodással, amelynek gyönyörű pszichológiai analizisét adja Kropotkin éppen a memoárjaiban.

Roppant munka kezdődik. Nyílt és titkos propaganda, emberfölötti harc a nép lelkéért. Rendőrök, börtönök, kémek, besúgók egész hadserege áll szemben a forradalmárokkal, de nem bír velük. Ám megtörik minden munkájuk a paraszt közömbösségén, eltompultságán. Megnyernek tízezreket, de mozdulatlanul maradnak a miliók. Nem tudnak vihart kelteni a paraszttengerben. Tragikus szimbólummá emelkedik az a humoros eset, amit Stepniákról, a híres forradalmárról mond el Kropotkin: „Úton voltunk egy barátommal, mikor egy paraszt utólért bennünket a szánkóján. Azonnal munkához láttam, kifejtettem neki, hogy nem kell adót fizetnie, hogy a hivatalnokok kifosztják a népet és megpróbáltam, hogy bibliai mondásokkal győzzem meg a nyílt lázadás szükségességéről. A paraszt megkorbácsolta a lovát, de mi sebesen követtük. Meggyorsította a lovát, de mi utána szaladtunk, mi alatt én egyre adókról és lázadásról beszéltem. Végre is vágatásra kényszerítette a lovát, de nem sokat ért vele – rosszul táplált törpe paraszt ló volt – és így egy darabig még győztük az utána futást és abba nem hagytuk a propagandát,

míg bírtuk lélegzettel.” Íme, ennek az egész mozgalmnak a tragikuma: hiába futott a nép után, az rémülten, reszketve rohant előle, a századok rémületét, nemzedékek állati elnyomását nem győzhették le. Csak jóval később, 1905-ben, amikor Oroszország már ipari állammá lett, tudott a megnövekedett városi polgárság és munkásság forradalmat csinálni, de ez is a parasztok közönyén roppant össze. Csakugyan igazzá lett, amit egy forradalmár orosz asszony mondott, hogy két generáció fog tönkremenni, míg véghez viszi ezt a nagy munkát.

A mozgalmat akkor börtönnel és Szibériával letörték és Kropotkint is évekre a Péter-Pál erődbe zárták. Sikerült megszöknie (valóságos detektív-regény a szökése históriája) és külföldre menekül.

Svájc munkásai közt szívja magába az anarkizmust és máig Anglia, Svájc, Franciaország, Belgium anarkista mozgalmának a szellemi vezére. Lapokat szerkeszt, könyveket ír. „Egy forradalmár szavai”, „A kenyér meghódítása” a két híres anarkista munkája. Franciaországban nagy pör után újra börtönbe kerül. Csak a radikális közvélemény nyomása szabadítja ki három esztendei raboskodás után. A maga tapasztalatai nyomán adja a börtönügy reformját „Orosz és francia börtönökben” című könyvében.

De visszatér első szerelméhez is, a természettudományhoz. A Darwin utáni iránnyal szemben, mely a létért való küzdelmet átvitte politikai térre és a társadalomban az erősnek jogát vezette le belőle a gyöngé elnyomására, megírja „Kölcsönös segítség az állati és emberi világban” című nagy munkáját. Mintha magasabb egységbe hozná most élete munkájának két irányát: a természettudományt és a szociális tendenciát. A természettudomány igazságait egyben a társadalomban is értékesíti, a szélső individualizmussal szemben mindenütt a kommunisztikus kezdeteket emeli ki.

Az emberiség nagy problémáit mozgatja minden munkája és ha ő azt írja, hogy mindig valami kérdést kell intézni ahhoz a könyvhöz, amit olvas az ember, hát az ő könyvei azok közé a könyvek közé tartoznak, amelyek felelnek is a hozzájuk intézett kérdésekre. Az ő könyveivel nem járhat úgy az olvasójuk, mint ő járt, mikor Londonban álnév alatt rejtőzködve természettudományi kritikát írt a Nature-nek, hogy a saját munkáit adta neki oda egyszer a szerkesztő bírálni. Kropotkin olvasója nem a saját gondolatait kapja vissza tetszetős formában, hanem mindig új, kemény és sokszor kegyetlen ideákat, amikkel először küzdenie kell, akár elfogadja, akár elveti is őket.

Kropotkin hetvenesztendős ember. Az élete mérlegét meg lehet már csinálni. Nem jogtalan immár, ha általános ítélettel mond törvényt élete munkája fölött az ember. És készen kínálkozik az, amit ő mondott egy másik természettudósra és anarkistára, Elisée Reclusre: „Az élete módjában igazi puritán, szellemileg a tizennyolcadik század enciklopédistáihoz hasonló. Sokaknak szolgált a tudásával, de soha sem uralkodott senkin. Anarkista, akinek az anarkizmusa csak logikus következménye az emberi élet minden vidéken és minden fejlődési fokon való formái mély ismeretének, akinek a könyvei a század legjobbjai közé tartoznak, akinek megragadóan szép stílusa megmozgatja az olvasója szívét és lelkiismeretét.”

Pogány József.

ELSŐ KÖTET

GYERMEKKOROMBÓL

ELSŐ FEJEZET.

Moszkva. – A régi lovarda-negyed. – Legkorábbi emlékeim. – A Kropotkin-család – Apám. – Anyám.

Moszkva fennállásának tartama alatt fokozatosan nőtt meg és az a különös jelleg, amely az egyes városrészekre a lassú történelmi fejlődés folyamán ráedződött, mind a mai napig feltűnő épségben megmaradt.

A Moszkva-folyó túlsó oldalán fekvő kerület, unalmasan széles utcáival és egyforma, sárgára mázolt, alacsony házaival, amelyeknek kapui éjjel-nappal elreteszelvek, még mindig kizárólagos székhelye a nagykereskedőknek és fellegvára a formaságokba meredt, despota óhitűeknek. A vár, vagy a Kreml még mindig az oltár és korona bástyája, és az előtte levő tér, amelyet az elárusító helyek és bódék ezrei takarnak el, évszázadok óta hemzsegő hangyaboly és még mindig a szíve a hatalmas, az egész óriási birodalmat átlüktető belső keres-

kedelemnek. A Tverszkaja és a kovácshíd évszázadokon át főhelye a finomabb cikkek kereskedelmének, míg az iparosnegyed, a Pluscsicha és a Dorogomilovka lakosai megőrizték a moszkvai cári világ jellegét. Mindegyik városnegyed külön kis világ, mindegyiknek megvannak a maga külön jellemvonásai és mindegyik külön éli a maga életét. Sőt még a vasutak is, amikor berobogtak a régi fővárosba, kint a külvárosban megalkották a maguk külön körzetét, épületeik és gépezeteik, súlyosan meg- rakott kocsijaik és mozdonyaik számára.

De Moszkva valamennyi városrésze között a legsajátosabb volt az a csendes, tiszta kacs- karingós utak és utcák alkotta labirintus, amely a Kreml mögött, két nagy sugárút: az Arbat és Precsisztenka között terül el és ma is még a régi lovarda: „Sztaraja Konjusennája” nevet viseli.

Ötven egynéhány esztendővel ezelőtt itt élt, lassú haldoklással, a régi moszkvai nemes- ség, amelynek nevével az első Pétert megelőző idők orosz történetében oly sűrűn találkozunk, amely azonban később eltűnt onnan, hogy az új „minden osztályból kikerülő férfiaknak” adjon helyet, akiket az orosz állam megalapí- tója a közszolgálatba szólított volt. Ezek a régi módi nemesek megéreztek, hogy felesle- gessé váltak a pétervári udvarban és ezért vagy Moszkvába, a régi lovarda-negyedbe, vagy a fő- várostól nem messze fekvő, festői birtokukra vonultak vissza és a titkos féltékenységgel ve- gyes megvetés érzésével nézték azt a némileg

vegyes társaságot, mely „ki tudja, honnan” származva, a névpartai új birodalmi fővárosban birtokába vette a legfőbb állami hivatalokat.

A legtöbb közülök, fiatal korában, állami szolgálatban, különösen a hadseregben kereste volt a szerencsését, de egyik vagy másik okból csakhamar kilépett onnan, anélkül, hogy sokra vitte volna. Egyesek – ezekhez tartozott atyám is – őseik városában nyugalmas tiszteletbeli hivatalt kaptak, mások egyszerűen otthagyták az aktív szolgálatot. De a nagy orosz birodalom akármelyik részébe is rakták le hivatalos pályájuk útját, végső céljuk mégis csak az volt, hogy öregségüket régi lovarda-negyedbeli saját házukban éljék le, ott, annak a templomnak az árnyékában, ahol megkeresztelték őket és ahol szülőik temetésén elmondották volt utolsó imájukat.

A régi törzsből friss ágak és erők hajtottak ki, amelyek Oroszország különböző részeiben dicsőségesen kitűntek; mások díszesebb, modernebb házakat szereztek Moszkva egyéb részeiben vagy Pétervárott. De a talajt fogott ág, mely a régi lovarda-negyedben, a családi hagyományoknak oly drága zöld, sárga, rózsaszín vagy barna festésű templomhoz közel megmaradt, ment tulajdonként családi törzsfentartószámba, tekintet nélkül arra, hogy különben milyen hely illette meg a családi kötelékben. És ennek a nemzedéknek oly fiatal képviselői is, kik apai városukat elhagyva, a gárdában vagy az udvarnál fényes pályára léptek, nagy, tán kissé gúnynyal aláfestett, de mégis nagy

tisztelettel járultak az ősi ház e feje elé. Mert benne testesült meg az ősiség és a családi hagyomány.

És ezekben a dolgos város zajától és sürgés-forgásától félreeső utcákban, feltűnően egyformák voltak a házak. Nagyobbára fából épültek, és vékony vaslemezről való, fényes, zöld tetőzetük volt; kívül stukatúrdíszítés volt rajtuk és oszlopokkal, portákkal pompáztak; valamennyi pedig világos színekben tarkállott. Majd mindegyik épület csak egyemeletes volt és hét vagy kilenc nagy, barátságos tekintetű ablaka az utcára nézett. Kétemeletes csak hátulsó részében volt a ház. Ez meg nagy udvarra nézett, amelyet kisebb konyhák, istállók, kocsi-színek számára való épületek szegélyeztek. Tágas kapu vezetett ebbe az udvarba és a kaput rendszerint rézből való címer díszítette, amelyben felírás jelezte, hogy ez „N. N. hadnagy vagy ezredes vagy lovag háza”; igen ritkán lehetett ily felírásban a „vezérőrnagy” vagy ennek megfelelő magas polgári címet találni. De ahol ez utcák valamelyikében díszes ház, szép, aranyozott vasráccsal és vaskapuvál volt található, ott bizonyos lehetett az ember abban, hogy a rézcímeren a „kereskedelmi konzul” vagy pedig a „N. N. tiszteletreméltó polgár” feliratát találja. Ezek betolakodó jövevények voltak, akik hívatlanul telepedtek le ebben a negyedben és akiket a szomszédaiak ezért ignoráltak is.

Ezekben az előkelő utcákban tilosak voltak az üzlethelyiségek, legfeljebb a templomhoz

tartozó valamelyik kis faházban volt egy-egy jelentéktelen kereskedés vagy zöldséges bolt. És rendszeresen ezzel szemben, a sarkon, volt egy-egy rendőr házikója és őrbódéja; nappal, alabárdal felfegyverkezve, ott állott az ajtója előtt és az arra elmenő katonatiszteknek tisztelgett ártalmatlan fegyverével; de amikor bealkonyodott, visszavonult otthona belsejébe, hogy vagy a cipőfoltozásnak, vagy pedig a különösen a környékbeli cselédek által kedvelt burnót készítésének szentelje magát.

Legalább is külszínre, nyugalmasan és békecségesen folyt az élet itt, ebben a moszkvai Faubourg St. Germain-ben. Reggel egy ember sem volt látható az utcán. Délben megjelentek a gyermekek, hogy a francia házitanítók vagy német gyermekleányok védelme alatt sétálni menjenek a hótakarta sétátra. Később a hölgyek kétfogatú szánokban voltak láthatók, amelyeket hátul álló deszkával láttak el a kíséző szolgák számára; vagy pedig teljesen láthatatlanul ültek ósdi, otromba négyesfogatú kocsijukban, amely hatalmas, kanyargós kül-lőjű kerekeken nyugodott, posztillonnal az első nyergeslovon és két szolgálival a hátsó álló deszkán. Este majdnem valamennyi ház fényesen ki volt világítva és minthogy az ablakdeszkákat sohasem csukták be, az utcáról egészen jól be lehetett látni a dísztermekbe, ahol kártyáztak vagy valcert táncoltak. Akkoriban még nem voltak politikai nézetek és még távol voltak azok az idők, amikor e házak mindegyikében harc keletkezett „az apák és fiúk” között, harc,

mely rendszerint családi tragédiával vagy a titkos rendőrség éjjeli látogatásával nyert befejezést. Ötven évvel ezelőtt nem gondoltak ilyesmire; minden nyugodt és sima volt – legalább a felszínen.

Ebben a régi lovarda-negyedben születtem 1842-ben és itt töltöttem életem első tizenöt esztendejét. Itt maradtunk a régi boxnegyedben akkor is, amikor atyánk eladta azt a házat, amelyben anyánk meghalt és amikor ezt is eladta, egy másikat vett, és mi több telet bérelt házakban töltöttünk el, és végül egy, ízlésének megfelelő házat vett, mely egy kődobásnyira volt attól a templomtól, ahol megkeresztelték. És csak nyaranként mentünk el vidéki birtokunkra ebből a negyedből.

Magas, nagy hálószoza, mely a ház egyik sarkát elfoglalja, benne fehér ágy, amelyen anyánk fekszik, szorosan mellette gyermekszékeink és asztalaink és a tisztán megterített asztalokon szép üvegedényekben édességek és befőttek – minket gyerekeket szokatlan órában visznek oda – ez életem első, bizonytalan emléke.

Anyánk alig harmincötéves korában halálos betegen feküdt volt sorvadásban. Mielőtt örökre elhagyott volna minket, még egyszer maga mellé kívánt, még egyszer akart dédelgetni és örömben gyönyörködni és ezért rendeztette számunkra ágya mellett a kis lakomát. Magam előtt látom halvány, keskeny arcát, nagy, sötét szemét. Szeretetteljesen nézett

minket és biztatott, hogy együnk, hogy mászunk fel hozzá az ágyába; aztán egyszerre könnyekre fakadt, köhögni kezdett és minket kiküldtek.

Nemsokára ezután minket gyermekeket, azaz Sándor fivéremet és engem, a nagy házból egy kis udvari házba vittek át. Noha az áprilisi nap sugarai még megtöltötték a kicsiny szobát, német dadánk, Burmanné asszony és orosz gyermeklányunk Uljana, már ágyba küldtek. Könnytől ázott arccal egy-egy széles fehér rojttal szegélyezett fekete ködmönt varrtak nekünk. Nem tudtunk aludni. Megijedtünk ettől az ismeretlen valamitől és az asszonyok halk hangon folytatott beszélgetésére figyeltünk. Anyánkról mondtak valamit, amit mi nem értettünk meg. Ekkor kiugrottunk ágyunkból és megkérdeztük :

– Hol a mama? Hol a mama?

Ők pedig szívtépő hangon sóhajtoztak, símogatták hullámos hajunkat és „szegény árvakénak neveztek minket, míg Uljana nem bírta ki tovább és megmondta: „Anyátok oda ment, fel – az égbe, az angyalokhoz.”

– Hogy, az égbe? Minek? – kérdezte gyermeki képzeletünk, de választ erre nem kaptunk.

Ez 1846 áprilisában volt. Még csak három és fél éves voltam és Sasa fivérem még nem töltötte be az ötödik életévét. Hogy hol voltak idősebb testvéreink, Miklós és Helén, nem tudom; talán házon kívül, intézetben. Miklós tizenkét, Helén tizenegy éves volt; ők ketten min-

dig együtt voltak és mi csak kevésbé ismertük őket. Így maradtunk mi ketten, Sándor és én a kicsiny házban, Burmanné asszony és Uljana kezére bízva. A jó öreg német asszony, ki hazátlan volt és a nagy világon teljesen egyedül állt, a maga módja szerint igyekezett anyánkat helyettesíteni. Felnevelt minket, úgy ahogy tudott, és időnkint, ahányszor egy öreg német ember bejött hozzánk, aki csemegével kereskedett és valószínűleg épp oly hontalan és elhagyott volt, akárcsak Burmanné asszony, némi csekélységet meg játékot vett nekünk és fűszeres kalácscsal tömött tele minket. Atyánkat ritkán láttuk, különben pedig a következő két év elmúlt anélkül, hogy tartós nyomot hagyott volna emlékezetemben.

Atyánk igen büszke volt családjára származására és nagyon önérzetesen szokta mutogatni a pergamenttekeresztet, mely tanulószobájában, a falon függött. Aztán megcsillogtatta címerünket, Szmolenszk hercegség címerét a fekete hermelinköpenyvel és a monomach-koronával – és a heraldikai hivatal által hitelesített bizonyítványt arról, hogy családunk Misztiszlavics Rosztiszlavnak, a bátornak, az orosz történelem lapjain sokat emlegetett kievi nagyhercegnek unokájától származik, és hogy ősünk Smolenszk nagyhercegei voltak. – Háromszáz rubelembe került ez a pergament, – szokta volt ilyenkor mondani atyám. Mint kortársai legtöbbször, ő is csak kevésbé volt járatos az orosz történelemben és ezért inkább az ára, mint a történelmi jelentő-

sége után ítélte meg a pergamenttekercs értékét. Családunk csakugyan igen régi származású, de mint Rurik legtöbb leszármazottja, akiket az orosz történelem feudális kora képviselőinek lehet tekinteni, háttérbe került, amint azok az idők véget értek, és a Romanovok a moszkvai trónra kerülve, megkezdték az orosz állam összekovácsolását. Úgy látszik, hogy az újabb időkben egy Kropotkinban sem volt meg a hajlam, hogy állami szolgálatba lépjen. Dédapánk, épp úgy mint nagyapánk még mint egészen fiatal emberek vonultak vissza a hadi szolgálattól és sietve költöztek családi birtokaikra. Főfészkük, Urusovo, mely Rjesan kormányzóságban, meglehetősen nagy dombon, termékeny síkság szomszédságában fektűt, árnyas erdőivel, vidám folyóival és végtelen mezőivel – meg kell nekik adni – mindenki számára csábító lakóhely lett volna. Nagyapánk még csak hadnagy volt, amikor kilépett volt a szolgálatból és Uruszovóba költözött, hogy teljesen e birtok kezelésének szentelje magát és birtokát más birtokok megvásárlásával megnagyobbítsa.

Valószínű, hogy a mi nemzedékünk is így cselekedett volna, ha nagyapánk nem egy Gagarin hercegnőt vett volna feleségül, akinek családja egészen más fajta volt. Fivére mindenütt mint a színpad szenvedélyes barátja volt ismeretes. Saját színházat tartott fenn és ez a hajlama annyira elragadta, hogy egész rokonsága felháborodására, egy jobbágy származású nőt, Szemjonovát, a zseniális mű-

vésznőt vette feleségül, aki az orosz mimika egyik megalapítója, amely művészetnek kétkétségkívül egyik legkiválóbb képviselője volt. „Egész Moszkva” megborzadt, amikor még férjhezmenetele után is fellépett.

Nem tudom, hogy nagyanyánkban is megvolt-e az a művészi és irodalmi hajlam, ami a fivérében; amint az én emlékezetem hozzá visszaér, már béna volt és csak suttogva tudott beszélni. Az azonban bizonyos, hogy legközelebbi nemzedékünknek már jellemző tulajdonsága volt az irodalmi hajlandóság. Gagarin hercegnő egyik fia, akit a közepes orosz költők közé sorolnak, egy költeménykötetet írt, amit atyám nagyon szegyeit és mindig eltitkolni igyekezett, a mi nemzedékünkben pedig több rokonunk, valamint a bátyám és én magam is többé-kevésbé hozzájárultunk korunk irodalmához.

Atyánk típusa volt az első Miklós korabeli katonának. Nem mintha harcos szellem töltötte volna el és oly nagyon szerette volna a tábori életet; nem hiszem, hogy egy éjszakát is töltött az őrtűz mellett, vagy hogy egy csatában is részt vett volna. De I. Miklós alatt ez teljesen mellékes is volt. Igazi harcos számba az a katonatiszt ment, aki szerelmes volt az egyenruhájába és megvetéssel nézett minden másfajta ruhára, akinek katonái a lábukkal és fegyverükkel való szinte emberfölötti mutatványokra dresszírozottak voltak – a fegyverrel való tisztelgésnél a puskaagy megtörése nagy tökéletesség számba ment – és aki parádé alkalmával

oly merev és egyforma sorban tudta katonáit elővezetni, mintha ólomból valók lennének.

– Nagyon jól van, – mondta egyszer Mihály nagyherceg, amiután egy teljes óra hosszat végeztette a katonákkal ezt a fegyverrel való tisztelgést, – nagyon jó, csak az a hiba, hogy *lélegzenek*.

Bizonyára az én atyám ideálja is az volt, hogy ilyenképpen feleljen meg az eszményi katona kívánalmainak.

Részvett ugyan az 1828-iki török hadjáratban, de sikerült neki a főparancsnok vezérkarában megmaradnia és amikor mi gyermekek néha kihasználtuk kivételes jókedvét, nem tudott egyebet előadni, mint azt, hogy száz meg száz dühös török kutya támadta meg egy éjszaka, amikor hűséges szolgájával, Frollal egy elhagyatott falun keresztül lovagolt. Csak karddal voltak képesek az éhes állatok falkáján keresztülvágni magukat. Török hordákkal való küzdelem jobban csillapította volna epedő képzeletünket, de jobb hiányában, a kutyákkal is megelégedtünk. De amikor aztán atyánk, sürgető kérésünknek eleget téve, elmondta, ' hogy mint érdemelte ki a Szent Anna-keresztet „a bátorságért” és aranykardját, amelyet oldalán hordott, be kell vallanom, határozott csalódás fogott el. Ez az eset már túlprózai volt. A török falu, amelyben a vezérkar tartózkodott, hirtelen kigyuladt. A fából való házak egy pillanat alatt tüzet fogtak és az egyikben visszamaradt egy gyermek. Frol, aki mindenüvé elkísérte urát, megsajnálta az anyát, aki szíveté-

pőn kiabált segítségért, berohant a lángok közé és megmentette a gyermeket, mire a fővezér, ki tanuja volt a jelenetnek, rögtön a bátorság érdemkeresztjét juttatta atyámnak.

– De apa, – szoltunk mi, – hiszen Frol mentette meg a gyermeket!

– Mi van abban? – felelte ő nagy jámborul. – Hát nem mindegy az? Hiszen az én jobbágyom volt.

Részt vett az 1831-iki hadjáratban is, a lengyel felkelés idején, és ez alkalommal, Varsóban ismerkedett meg Szulima tábornok legifjabb leányával és beleszeretett. Nagy pompával tartották meg a lakodalmat, amelyen a helytartó, Paskievics gróf volt a vőlegény házassági tanúja.

– De az anyátok, – szokta volt atyánk mondani, – nem hozott nekem a házhoz semmi hozományt, sem jobbágyokat, sem birtokot.

Ez igaz is volt. Anyánk atyja, Szemjonovics Nikolaj Szulima nem tanulta meg a karriérszínálás és vagyonszerzés művészetét. Ereiben túlsók volt a Dnyeper-kozákok véréből, akik jobban értettek ahhoz, hogy mint kell a náluknál háromszorta nagyobb harcias lengyel és török sereget megfutamítani, mint a moszkvai diplomácia hurkait kikerülni és akik bátor küzdelmük után, amelylyel a lengyelek 1648-iki évi félelmetes felkelése idejében, a lengyel köztársaság végének kezdetében, harcoltak – az orosz cár uralma alá kerültek és ezzel minden szabadságukat elvesztették. Egy Szulima len-

gyei fogságba esett és a lengyelek Varsó mellett halálra kínozták, de azért a többi nemzetségbeli főnök annál hevesebben harcolt és Kis-Oroszország elveszett a lengyelek számára.

Nagyapánkról még el kell mondanom, hogy I. Napoleon inváziója alkalmával kuraszszir-ezrede élén berontott egy szuronyt szegező francia gyalogsági négyszögbe, miután halottként maradt a csatatéren, felszedték és kigyógyult nagy fejséből. De sohasem tudott I. Sándor kegyencének, a mindenható Arakcsjevnek szolgája lenni és ezért olyas tiszteletbeli száműzetésbe küldték, még pedig kormányzónak először Nyugat-, később pedig Kelet-Szibériába. Akkoriban jövedelmezőbbnek tekintettek ilyen állást, mint egy aranybányát, de nagyatyánk épp oly szegényen került vissza Szibériából, mint ahogy oda elment és csak igen szerény örökséget hagyott három fiára és három leányára. Amikor 1862-ben Szibériába kerültem, gyakran hallottam, amint nevét tiszteletteljesen említették. Az a sok nagy lopás, amely e tartományokban szokásos volt és amelyet sehogy sem tudott megakadályozni, valósággal kétségbeejtette.

Anyánk az akkori időkhöz képest kétségtelenül figyelemre méltó nő volt. Sok évvel halála után falusi házunk egyik éléskamrájában egy nagy csomó papirost találtam, amelyet sűrű, de szép írásával ő írt volt tele. Naplójegyzetek voltak, amelyekben elragadtatással írt le német vidékeket, vagy pedig bújánatának, bol-

dogság után való vágyakozásának adott bennök kifejezést és füzetek, amelyek rendőrileg eltiltott orosz költeményeket tartalmaztak, közlük Rylejevnek, annak a költőnek gyönyörű történelmi balladája, akit I. Sándor 1826-ban felakasztatott; más könyvek zenedarabokat, francia drámákat, Lamartine verseit és Byron költeményeit tartalmazták, mindmegannyit az ő kezeirésével másolta le; végül pedig számos akvarellkép volt az írások között.

Magas, karcsú termetével, gesztenyebarna hajának dús díszében, sötét szemével és kicsi szájával, mintha most is élne, úgy áll itt előttünk egy festményen, amelyet egy kiváló festőművész, nyilván *con amore* festett volt. Telve életkedvvel, a gondoktól könnyen megszabadulva, nagyon szerette a táncot és a falunkbeli parasztasszonyok mesélték el nekünk, hogy gyakran addig nézte az erkélyről körtáncukat, ezt a bájos, lassú orosz néptáncot, míg le nem szállt közéjük és ő is bele nem keveredett soraikba. Egy bálon meghült, amihez aztán hozzájárult a halált hozó tüdőgyulladás.

Mindenki szerette, aki csak ismerte és a szolgaszemélyzet szentnek tartotta az emlékét. Az ő kedvéért gondoskodott rólunk Burmanné asszony és az ő kedvéért ajándékozott meg minket szeretetével az orosz dada. Gyakran megtörtént, hogy Uljana, amikor fésült, vagy amikor lefektetett és keresztet vetett ránk, mondta nekünk:

– Mamátok biztosan rátok néz az égből

és sírva fakad, amikor lát benneteket, szegény árvák.

Emléke, mint fényöv vette körül gyermekkorunkat. Hányszor történt, hogy valamelyik sötét folyosón dédelgetve érintett meg egyik vagy másik cseléd keze engem vagy Sándort. vagy hányszor mondták nekünk a parasztság-szonyok, akikkel találkoztunk:

– Ti is oly jók lesztek, mint amilyen anyátok volt? ő könyörületes volt és megsajnál minket. Bizonyára hasonlók lesztek hozzá.

A „mink” alatt természetesen a jobbagyokat kell érteni. Mi is vált volna belőlünk, ha a jobbagy-cselédségnél nem találtuk volna meg házunkban a szeretet légkörét, amely oly nélkülözhetetlen a gyermekeknek? Az ő gyermekei voltunk, ő hozzá hasonlítottunk és ezért ajándékoztak meg minket a gondoskodásukkal oly gazdagon és amint később látni fogjuk, oly megható módon.

Más embereket elemészti a szenvedélyes vágy, hogy a halálon túl is éljenek és életük elmúlik anélkül, hogy meglátnák, hogy az igazán jó ember emléke soha el nem múló. Beedződik a legközelebbi nemzedékbe és továbbjut a következőbe. Vájjon nem halhatatlanság ez, amely érdemes volna arra, hogy törekvéseink célja legyen?

MÁSODIK FEJEZET.

Mostohaanyám. – Poulain úr tanítási módja. –
Vasárnapi örömk. – Színházi kedvtelés. –
Részvétel I. Miklós uralkodásának jubileumán.
– Fivérem belépése a kadétiskolába.

Két évvel anyánk halála után atyánk újra megházasodott. Egy gazdag családból való csinos fiatal kisasszonyra vetette már a szemét, de a sors másképpen határozott. Egy reggel, amikor még hálóköntösben volt, mintegy eszevesztetten rohantak be a szolgák és bejelentették, hogy itt van Timofejev tábornok, a hatodik hadtest parancsnoka, aki alá tartozott atyám is. Rettenetes ember volt I. Sándornak ez a kegyence. Egy katonát majdnem halálra korbácsolatott egy hibás fogásért a parádén, egy katonatisztet pedig lefokoztatott és Szibériába száműzetett, mert nyitott gallérban mutatkozott az utcán. Timofejev szava mindenk fölött való volt I. Sándor szemében.

A tábornok, aki ezelőtt soha sem járt na-

lünk, azért jött, hogy atyánknak feleségül ajánlja nejének egyik unokahúgát. Karandino Erzsébet kisasszonyról volt szó, a feketetengeri orosz flotta admirálisának egyik leányáról, akinek klasszikus görög profilja volt és akit nagyon szépnek tartottak. Apa elfogadta az ajánlatot és második lakodalmát az elsőhöz hasonló nagy pompával ülték meg.

Többször mondta el nekem e házassága történetét és ilyenkor bizonyos humorral, amit nem is kísérelek meg itt visszaadni, így szokta volt elbeszélését befejezni:

– Ti fiatalok nem értitek ezt. Tudod-e, hogy mit jelentett akkoriban, hogy: hadtestparancsnok? És íme ez a félszemű ördög, ahogy nevezni szoktuk, maga jött el hozzám és tett ajánlatot! Természetes, hogy nem volt kelenyége, csak egy rongyokkal teli ládája, amelyen rajta ült egyetlen jobbagya, Márta, aki oly fekete volt, mint a cigány.

Semmire sem emlékszem ezekből az eseményekből. Csak egy gazdagon bútorozott házban egy nagy fogadószobára, amelyben egy tetsetős, de túlságosan déli származásra valló külsejű hölgy volt, aki velünk együtt ugrál és mondja:

– Látjátok, micsoda vidám mamátok lesz nektek.

Sasa és én megütközve néztünk rá.

– A mi mamánk, – feleltük, – felszállt az égbe.

Ez a nagy élénkség felkeltette gyanúnkat. Bekövetkezett a tél és új élet kezdődött

számunkra. Házunkat eladták és egy másikat vettek, amelyet teljesen újonnan bútoroztak be. Mindent, ami anyánkra emlékeztetett, fényképeit, festményeit, hímzéseit, mindent eltávolítottak. Hiába könyörgött Burmanné asszony, hogy tartsák meg őt a házban és hiába ígérte, hogy egészen a gyermekek ápolásának szenteli magát, akivel mostohaanyám akkor várandós volt: elküldték.

– Semmit sem tartok meg házamban a Szulimákéból, – felelték neki. Minden összeköttetést megszakítottak nagybátyánkkal, néninkkel és nagyanyánkkal. Uljanát férjhez adták Frolhoz, aki házmester lett, míg neki a kulcsárné hivatala jutott osztályrészül. Kiképzésünket egy fényesen honorált francia nevelőre, Poulain úrra és egy nyomorúságosan fizetett orosz diákra, Smirnovra bízták rá.

Akkoriban általános volt a szokás, hogy az előkelő moszkvai családok fiait franciák nevelték, akik nem voltak egyebek, mint a nagy napóleoni hadsereg maradékai. Poulain úr is közülük tartozott. A novellista Szagoszkin fiát, Szergejt nevelte fel épp akkor, aki a negyedben kitűnő nevelésű fiú hírében állott és atyám egy percig sem vonakodott Poulain úrnak a halszáz rubel fizetést megadni. Poulain úr Trestr nevű kutyájával, Napoleon nevű kávéfőzőjével, francia tankönyveivel hozzánk hurcolkodott tehát és kiterjesztette a mi, meg a személyes szolgálatunkra kirendelt Matvej nevű jobbágy feje fölé uralkodói jogát.

Tanítási módja igen egyszerű volt. Miután

felkeltett minket, elkészítette kávéját, amelyet a szobájában szokott volt kiinni. Mialatt mi az előadásra készülődtünk, a legnagyobb gondossággal szentelte magát a toalettjének; bebalzsamozta és kifésülte szürke haját, hogy az észrevehetővé váló kopasz helyeket elfedje vele, felvette frakkját, megmosakodott kölni vízzel befecskendezte magát és lekísért, hogy jóreggelt kívánjunk szülőinknek. Atyánk és mostohaanyánk ilyenkor rendszeren a reggelinél ültek; mi odaléptünk, formásán elmondtuk:

— Bon jour mon cher papa, — és — bon jour, ma chère maman — és kezét csókolgtunk. Poulain úr művésziesen és elegánsan meg tájolt, ő meg azt mondta:

— Bonjour, monsieur le prince — és — Bonjour, madame la princesse. — Ezzel vége volt a fogadtatásnak és mi visszamentünk. Ez a ceremónia mindennap megismétlődött.

Aztán megkezdődött a munkánk. Poulain úr a frakkját felcserélte egy hálóköntőssel, bőrsapkát tett a fejére, elhelyezkedett egy karosszékben és monda:

— Mondjátok fel a leckét.

Erre szóról szóra el kellett mondanunk azt, ami a könyvben egyik körömjelzéstől a másikig benne állott. Sok bajt okozott nekünk a történelem előszavában a „jurisprudencia” szó, amelyet sehogy sem tudtunk megtanulni és amelyért sokat kellett térdepelnünk. Azonban be kell vallanom, hogy nem maradt meg mindig a térdeltetés alkalmazásánál. Az olvasószobában volt egy nyírfavessző is, amelyet Poulain

elő szokott venni, ha az előszó, vagy az erény és illemről szóló párbeszéd nem ment. De amint egyszer Helén testvérünk, aki közben a Katalina kisasszony képzőintézetét már elhagyta és a mi szobánk alatt lakott, meghallotta sírásunkat, könytől ázott arccal sietett atyánk dolgozószobájába és keserű szemrehányásokat tett neki azért, hogy teljesen kiszolgáltatt minket a mostohánknak és egy „kiszolgált francia dobosra” bízott.

– Természetes, – mondotta, – hogy senki sem áll mellénk, de én nem tudom elnézni, hogy testvéreimet egy dobos kínozza.

Ennek a váratlan támadásnak nem tudott atyám ellentállni. Először összeszidta nővérünket, de végül is megdicsérte testvéri ragaszkodásáért. Ezentúl csak arra szolgált a vessző, hogy Poulain úr a Tresor kutyát oktassa vele illemre.

De ahogy Poulain úr elvégezte súlyos tanítói teendőit, egészen más emberré lett; a kegyetlen tanító helyébe a vidám pajtás lépett. Második reggeli után, amely tanítás után járt ki nekünk, kísértált velünk és eközben mindenféleléről a világon mesélt nekünk és az egész idő alatt folyton csevegtünk. És noha sehogysen tudtunk előrejutni a grammatikában, mégis hamarosan megtanultunk franciául gondolkozni. Amikor pedig minden magyarázat nélkül kijavította az íráshibákat, megtanultuk a „helyesírást” is.

Délután az orosz tanító tanított. A moszkvai egyetem jogi fakultásának egy diákja volt

ez, aki valamennyi „orosz” tantárgyat: nyelvtant, számtant, történelmet és a többi tanította. De akkor szó sem volt komoly tanulásról. Naponta lediktált nekünk egy oldalt az orosz történetből és ezen a gyakorlati módon csakhamar megtanultunk hibátlanul oroszul írni.

Legjobb dolgunk volt vasárnap, amikor az egész család, rajtunk gyermekeken kívül, Timofejev tábornoknél ebédelt. Megesett, hogy erre a napra Poulain úr meg Szmirnov úr is szabadságot kapott és minket Uljana gondjaira bízta. Miután gyorsan bekaptuk az ebédet, besiettünk a nagy terembe, ahol csakhamar ott termett a cselédség fiatalja. Minden elképzelhető játék, vakmacska, farkas és bárány és minden ilyenféle került sorra, míg egyszerre csak megjelent Tison, a ház tótumfaktumja a hegedűjével. Akkor megkezdődött a tánc. Nem az a kicirkalmazott, unalmas kaucsuklábú francia táncmester vezette tánc volt ez, hanem szabad, nem betanult tánc, amelylyel hús pár minden kényszer és szabály nélkül forgolódott ide-oda. De ez csak bevezetés volt az élénkebb, szinte vad kozáktánchoz. Tison átnyújtotta hegedűjét valamelyik idősebb férfinak, aztán ő fogott bele és oly csodálatos művészi módon járt a lába, hogy csakhamar a terem valamennyi ajtaja megtelt az összes konyha- és istállócselédséggel, mely nézni akarta az orosz szívnek oly kedves táncot.

Kilenc órakor elrobogott a nagy hintó, hogy hazahozza a családot. Tison ide-oda csúszkált a kefével, hogy visszaadja a terem

eredeti fényét és mindent kellő rendbe hoztak a házban. És ha másnap reggel a legszigorúbb kihallgatás alá vettek volna, egy szóval sem árultuk volna el, hogy mi történt az előző este. Soha senkit sem árultunk volna el a cselédségből és ez se árult el volna minket. Egyszer vasárnap a fivérem és én egyedül játszottunk a nagy teremben és nekiszaladtunk egy asztalkának, amelyen egy drága lámpa állt. A lámpa leesett és eltört. A szolgák menten tanácsot ültek. Senkinek sem jutott eszébe, hogy osszeszidjon minket; sőt elhatározták, hogy Tison másnap kora reggel, kiteve magát annak a veszedelemnek, hogy elfogják és megbüntetik, ki-
osonjon a házból, a kovácshidra elszaladjon és ott ugyanilyen lámpát vegyen. Tizenöt rubelbe került, óriási összeg jobbágyemberek számára, de megvették és soha egy szónyi szemrehányást sem hallottunk érte.

Ahogy most visszagondolok erre és ahogy lelki szemeim előtt ismét felvonulnak ezek a képek és jelenetek, feltűnik nekem, hogy játék közben soha egy aljas szót sem hallottunk vagy pedig a táncnál semmi olyast nem láttunk, amilyent most a rossz „színházakban” a gyermekek megismernek. A cselédházban, amikor egymásközt voltak, bizonyára használtak embe-
reink nyers szavakat, de mi gyermekek voltunk, az ő gyermekei és ez távol tartott tőlünk minden rosszat és aljasat.

Akkoriban nem zavarták meg és nem bénították meg a gyermekek képzeletét a játékszerek válogatlan tömegével. Úgyszólván

semmi játékunk sem volt és a saját találékony-ságunkra voltunk utalva. Ehhez hozzájárult, hogy mindketten nagy örömet leltünk a színházban. A bohócszínházak csíny- és verekedő-játékai nem tettek ránk nagyobb hatást, mert mi magunk is eleget játszottunk zsványosdit és katonásdit. De egyszer Elsler Fanni, a nagy balletművésznő lejött Moszkvába és mi láttuk őt. Amikor atyánk a színházban páholyt vett, a legjobbak közül valót választotta és nem sajnálta érte a pénzt, de aztán azt akarta, hogy az egész család kihasználja. Noha akkor még egészen kicsi voltam, oly bájosnak, oly könnyűnek, oly tökéletesen művészinak tűnt föl előttem Elsler Fanni, hogy azóta nem leltem örömet oly táncban, amely inkább a torna, mint a művészet területére tartozott.

Természetes, hogy a balletet – „Gitana a spanyol cigánynő”-t – otthon is színre kellett hoznunk, azaz a darabot táncok nélkül. A színpad már készen is volt, mert a tanuló- és hálószobánkat nem ajtó, hanem függöny választotta el. Néhány félkörbe állított szék a függöny körül, közöttük Poulain úr számára egy karos-szék, ez volt a nézőtér és a császári páholy, és a közönség minden nehézség nélkül kikerült az orosz tanítóból, Uljanából és a fiatal cseléd-ségből.

A ballet két jeleneténél minden találékony-ságunkat elő kellett vennünk; az egyik jelenetben Gitana hozták a cigányok egy taligán a táborukba, a másikban pedig Gitana először jelenik meg a színpadon, miközben egy magas-

latról jön le és egy hídon megy át a patak felett, amelynek vizében képe visszatükröződik. A közönség épp ennél az utolsó helynél tört ki lelkes tetszésben, amelyet nyilván – így gondoltuk legalább mi – a visszatükröződés váltott ki.

A mi Gitánánkat a cselédházban egy egészen fiatal leányka személyében találtuk meg. Kissé kopott kék gyapotruhája nem volt ok a mi szemünkben, amiért ne vehette volna át az Elsler Fanni szerepét. Egy megfordított szék, amelyet lábánál fogva toltunk előre, ment taligaszámba. De a patak! Két szék és Andrej szabó hosszú vasalódeszkája volt a híd és egy kék vászon jelképezte a patakot. De a tükörkép a patakban sehogy sem akart sikerülni, akármennyire is erőlködtünk Poulain úr kis borotváló-tükrével. Sok hábavaló kísérlet után fel kellett vele hagynunk, de nyomatékos kérésünkkel mégis rábírtuk Uljanát, hogy e helyen tegyen úgy, mintha látná a tükörképei és törjön ki nagy tapsban úgy, hogy végre mi is kezdtük hinni, hofv valami mégis csak látszik. Racine „Phaedrá”-ját, azaz ennek utolsó felvonását is szerencsésen lejátszottuk. Sasa páthoszszal szavalta a zengzetes verseket:

„A peine nous sortions des portes de Trezene . . .” mialatt én a hosszú, tragikus monológot, amely fiam haláláról hozott hírt, teljesen mozdulatlanul hallgattam végig mindama helyig, ahol fel kellett kiáltanom:

„O, dieux!”

De akármit is hoztunk színpadra, minden

előadásunkon bemutattuk a poklot. Valamennyi gyertyát eloltottuk egynek kivételével, ezt, lángokat jelképezendő, transzparens mögé helyeztük, mialatt fivérem és én, a nézőktől elrejtve, mint elkárhozott lelkek rettenetes börgést és üvöltést csaptunk. Uljana, akit alvás előtt a gonosz szellemre való legkisebb célzás is ijedtségbe ejtett, rémes arcot vágott; de kérdem én, vajjon nem a pokolnak ez az egy szál gyertya és egy darab áttetsző papír által való konkrét bemutatása járult-e ahhoz, hogy már kora ifjúságunkban megszabadultunk az örök tűztől való félelemtől. Túlságosan realiztikus volt a mi felfogásunk ahhoz, hogy ne nyissunk ajtót a kételkedésnek.

Nyolcadik életévemben egészen váratlanul történt meg, hogy megtettem első lépésemet jövőendő életpályám felé. Nem tudom, hogy mily alkalommal, de valószínű, hogy I. Miklós trónraléptének huszonötödik évfordulója alkalmával történt, amelynek megünneplésére óriási előkészületeket tettek Moszkvában. A cári család a régi székvárosba készült és a moszxxvai nemesség e látogatás és a jubileum alkalmából fényes jelmezbált rendezett, amelyen gyermekeknek is részt kellett venniök. Elhatározták, hogy a cári birodalom egész tarka néprajzának képviselete jelenik meg ezen a bálon és üdvözli majd az uralkodót. Nálunk, mint valamennyi szomszédunknál, nagyban készültek az ünnepeyre. Mostohaanyám számára valami feltűnő orosz viselet volt készülöben. Atyámnak, mint

katonának, természetesen egyenruhájában kellett ott megjelennie, de aki rokonaink közül nem szolgált a hadseregben, nem szentelt kevesebb időt orosz, görög, kaukázusi – vagy mongol kosztümjének, mint a hölgyek a magukénak. Ha a moszkvai nemesség bált ad a cári család tiszteletére, akkor valami rendkívülinek kell történnie. Bátyámat és engem fiatalnak találtak ahhoz, hogy ily fontos alkalommal szerepet játszassunk.

És mégis nekem is jutott szerepem benne. Anyánk bizalmas barátnője volt Naszimov asszonynak, aki neje volt Naszimov tábornoknak, aki akkor, mikor a jobbágyok felszabadításáról kezdtek beszélni, Vilna kormányzója volt. Naszimov asszonyt tíz éves fiával együtt várták a bálra és mint perzsa hercegnőnek, rendkívül szép kosztümben kellett volna ott megjelennie; ennek megfelelőleg fiának, mint perzsa hercegnek, rendkívül gazdag, ékkövektől ragyogó övvel díszített ruhát készítettek. De a fiú röviddel az ünnepély előtt megbetegedett és Naszimovné úgy gondolta, hogy kebelbarátnője gyermekeinek egyike pótolhatná legjobban a fiát. Így aztán Sándort és engem hozzávittek, hogy felpróbáljuk a hercegi ruhát. Sándornak azonban, aki sokkal nagyobb volt mint én, rövidnek bizonyult a ruha, nekem pedig épp jó volt és így nekem kellett adnom a perzsa herceget.

A moszkvai nemesi ház óriási díszterme hemzsegett a vendégektől. Mindegyik gyermek egy zászlót kapott, amelynek végén az orosz birodalom hatvan tartománya egyikének címere

volt erősítve. Az én címerem egy lebegő sas volt kék tenger fölött: a Kaspi-tenger melléki Asztrahan-kormányzóság címere. A nagy terem háttérében állítottak fel bennünket, aztán kettős sorban vonultunk fel a dobogó elé, ahol a cár és családja állott. Ahogy odaérkeztünk, jobbra-balra felmasíroztunk és egy hosszú sorban állottunk most a dobogó előtt, mire, egy adott jelre, valamennyi tartománycímert meghajtottuk a cár előtt. Az egyeduradalomnak e magasztalása nagy hatást keltett, Miklós cárt egészen elragadtatta ezeknek a legfelsőbb uruk előtt meghajló tartományoknak képe. Aztán lassú léptekkel visszavonultunk a háttérbe.

És most valami váratlan dolog történt: gazdagon aranyozott ruházatú komornyikok siettek hozzánk és kivettek engem a sorból és nagybátyám. Gagarin herceg, tunguz viseletében (nem tudtam betelni bőrkötényének, nyilas ívének és nyilakkal teletűzdelt tegezeinek bámulatával) felkapott a karjára és felültetett a császári dobogóra.

Meglehet, hogy én voltam a fiuk között a legkisebb, vagy fürtök övezte kerek arcom festett kedvesen a magas asztrakán prémsapka alatt, de elég az hozzá, Miklós a dobogóra kívánt és én ott álltam a tábornokok és hölgyek között, akik kíváncsian néztek engem. Később elmondták nekem, hogy I. Miklós, aki a kaszárnyatréfák nagy barátja volt, odavezetett Mária Alexandrovna trónörökösnéhez, aki akkor volt harmadik gyermekével várandós és azt mondta neki:

– Ilyen forma fiút hoznál nekem. – A tréfára nagyon elpirult a trónörökösne. Arra azonban magam is emlékszem, hogy Miklós megkérdezte, akarok-e cukorsüteményt, mire azt feleltem, hogy inkább theasütemény kell, (amivel otthon kissé szűken tartottak). A cár intett egy szolgának és egy egész tálca tartalmát szórta bele a sapkámba.

– Haza viszem Sasának, – magyaráztam a császárnak.

De a cár altisztformájú öcscse, aki tréfás ember hírében állott, megrikatott.

– Ha jó fiú leszel, – mondotta, – akkor így tesznek neked, – és nagy kezét felülről lefelé vonta végig arcomon, – de ha rossz leszel, akkor majd így tesznek – és azzal felvonta, miközben fájdalmasan dörzsölte fel az orromat, amely különben is nagy hajlamot mutatott ebbe az irányba való növéstre. A szemembe köny szökött, amelyet minden erőlködéssel igyekeztem visszafojtani. A hölgyek mindjárt pártomat fogták és a jószívű Mária Alexandrovna oltalmába vett. Maga mellé ültetett egy nagy, aranyozott támlájú karosszékre és szülőim mondták el nekem, hogy csakhamar belehajtottam fejem az ölébe és elaludtam, ő pedig az egész bál alatt egyszer sem állt fel helyéről.

Arra is emlékszem még, hogy mialatt az előcsarnokban kocsira vártunk, rokonaim becéztek, csókoltak és mondogatták:

– Petja, apród lettél, – mire én azt feleltem:

– Nem vagyok apród, én haza akarok menni, – és aggódva őriztem a sapkám, mely

kicsiny biszkvittel volt teli, amiket Sasának vittem haza.

Hogy a biszkvitből sok jutott-e Sasának, azt nem tudom, de arra még emlékszem, hogy gyengéden megölelt, amikor megtudta, hogy így óvtam a sapkát.

Nagy kegy számába ment és Miklós ritkán részesítette benne a moszkvai nemességet, hogy egy köréből való fiút sorozzon az apródtestületbe. Atyám el volt ragadtatva és már arról ábrándozott, hogy fiára fényes udvari karrier vár. Mostohaanyám egyszer sem mulasztotta el hozzátenni a történethez:

– Biztos, hogy ezt az áldásom hozta, amit ráadtam, amikor a bálba ment.

Naszimov asszony is el volt ragadtatva és ragaszkodott ahhoz, hogy kosztümjében, amelyben oly szép volt, fessék le, oldalán énvelem.

Sándor bátyám sorsa is elvált a következő évben. Ebben az időben ünnepelték Pétervárot az Izmajlov-ezred jubileumát, amely ezredben atyám is szolgált fiatal korában. Egy éjszaka, amikor már mindenki mélyen aludt, egy háromfogaiú kocsi állt meg nagy csengéssel a kapunk előtt. Egy férfi ugrott le a kocsiról és hangosan kiáltotta:

– Nyissatok kaput, ő felsége a cár ordoánca! . . .

Képzeltető, hogy mily ijedelmet keltett házunkban ez az éjjeli látogatás. Atyám reszketve jött le dolgozószobájába. „Hadbíróság” és „közlegénynyé való lefokozás” rémlett minden tiszt

előtt azokban a rettenetes időkben. Pedig hát ez alkalommal csak azon tisztek fiainak nevét akarta Miklós cár megtudni, akik valaha a jubiláló ezredben szolgáltak, hogy amennyiben még nem tették őket valamilyen katonai intézetbe, ő soroztassa be őket ilyenekbe. Ebből a célból külön követet küldtek Pétervárról Moszkvába, aki így éjjel-nappal egyfolytában járta sorra az illető tisztek házait.

Atyám remegő kézzel írta meg jelentését arról, hogy legidősebb fia már az első kadetiskolában, Moszkvában van, legfiatalabb fiának, Páternek, az apródintézetben van igénye egy helyre; második fia, Sándor, marad tehát az egyedüli, aki még nem lépett a hadi pályára. Néhány hét múlva írás jött, amely „az uralkodó kegyéről” biztosította atyámat. Sándorhoz pedig parancs érkezett, hogy Óreiben, egy kis vidéki városban, a hadapródiskolában jelentkezék. Atyámnak nagy fáradságába és jó pénzébe került, amíg sikerült elérnie, hogy Sándort egy moszkvai hadapródiskolába utalják át. Ezt az új „kegyet” különben csak annak a körülménynek köszönhette, hogy bátyám már ehhez az iskolához tartozott.

Így tehát, mert I. Miklós így akarta, mindketten katonai neveletésben részesültünk, noha már egészen fiatal korunkban egyszerűen utáltuk a katonai pályát. De Miklós féltékenyen vigyázott arra, hogy semmi nemesi sarj ne válasszon más pályát, mint katonait, hacsak tetsileg túlságosan gyenge nem volt hozzá, és így kellett volna, atyánk nagy öröme, mindhármunknak katonatiszteknek lennünk.

HARMADIK FEJEZET.

Jobbágyaink. – Társadalmi és családi élet. –
Képek jobbágyaink életéből. – Átköltözködés
a vidékre. – Nikolszkojei tartózkodásunk.

Akkoriban a tulajdonát képező „lelkek” száma képezte a földbirtokos gazdagságának mértékét. A lelkek száma jelentette a jobbágy-férfiak számát, az asszonyok nem számítottak. Atyám gazdag emberszámba ment. Három tartományban majdnem ezerkétszáz lelket mondhatott a magáénak és embereinek jobbágylelkei kívül nagy kiterjedésű birtokai is voltak, amelyeket szintén ezek az emberek műveltek meg. Ennek megfelelőleg úgyszólván korlátlan vendégszeretet járt nálunk és a háztartásunk nagyszabású volt.

Családunk nyolc, időnkint tíz, vagy tizenkét személyből állt. De senki nem találta soknak, hogy Moszkvában ötven főnyi szolgálószemélyzetünk volt, a birtokunkon pedig még huszonötlet több. Négy kocsis tizenkét ló-

hoz, a kiszolgáló személyzet, tizenkét inas az asztalnál (az asztalnál étkezők mindegyike mögött állt egy inas tányérral a kezében) és számtalan szobaleány a cselédházban, igazán a legkevesebb volt, amit megkívánhatott az ember.

Azonkívül a földbirtokos becsvágya volt, hogy mindent, amire a háztartásának szüksége volt, a házban és a saját emberi készítettek el legyen. Mihelyst a jobbágyok gyermekei elérték tizedik évüket, finom üzletekbe és műhelyekbe adták be őket tanoncoknak. Meg kell jegyezni azonban, hogy mesterségükben nem valami nagy tökéletességre vitték ezek a jobbágy-mesteremberek. A szabó és cipész még eleget tudott ahhoz, hogy a szolgaszemélyzet szükségletét kielégítse, de ha az ebédhez csakugyan jó torlát akartak tálalni, akkor Tremblénál rendelték meg, a mi cukrászunk pedig zenekarunkban verte a dobot.

Ez a zenekar volt atyám másik büszkesége és a férfiszemélyzet majd mindegyikének kellett a mestersége mellett valami hangszert is így hegedülni, klarinettozni vagy más egyebet tudnia. Így például Makar, a zongorahangoló különben a pincemester segédje volt, azonkívül ő volt a flótás, Andrej, a szabó fújta a francia kürtöt. A cukrásznak eleinte a dobot kellett vernie, de oly fülsiketítő lármát csapott vele, hogy egy óriási trombitát vettek a számára abban a reményben, hogy a tüdeje nem bír majd oly lármát csapni, mint a keze. De amikor ebben az utolsó reményükben is csúfosan csalód-

tak, a katonák közé dugták. A „tarka Tison”, aki mint lámpatisztogató, csizmapucoló és padlóvikszoló bizonyult hasznosnak a háztartásban, szintén tevékeny volt a zenekarban, még pedig először mint tárogató, később mint fagotista, egyes alkalmakkor pedig mint második hegedős.

A két első hegedős kivétel volt, ők csak hegedűsök voltak, egyéb semmi. Atyánk, nagyszámú családjukkal együtt, jó sok pénzen vette meg őket a nővéreitől. (Aminthogy jobbágyait csak rokonoktól vette és csak azoknak adta el.) Ha este nem ment a klubba, vagy pedig ha ebéd vagy vacsora volt nálunk, a tizenkét-tizenöt főnyi zenekar szolgáltatta a zenét. Igen szépen játszott és a szomszédság igen gyakran vette igénybe táncvigalmak alkalmával, különösen ha vidéken tartózkodtunk. Ez persze ismét friss forrása volt atyám boldogságának, akinek engedelmét kellett kikérni, ha valaki egy estére igénybe akarta venni a zenekart. Atyámnak legnagyobb öröme telt abban, ha valamiben segítségét kérték, akár ebben a leírt, akár más esetben. Néha ugyan dühbe tudott jutni, de természetesen mégis a megbocsájtás és a szelídség felé hajlott.

És ha valaki a segítségét kérte, védenca érdekében a levelek tucatjait intézte minden irányba és minden befolyásos személyiséghez. Ilyenkor egyébként is erős postája még egy fél tucat különlevéllel is megnövekedett, amely félig hivatalos, félig humoros módon szólt. Természetesen, hogy mindegyik levele alatt ott volt

címeres pecsété. Egy nagy négyszögletes bori* tékba zárta a levelet, amely a benne levő nagymennyiségű homok miatt – az itatós papirost akkor még nem ismerték – úgy zörgött, mint valami kereplő. Minél súlyosabb volt az eset, annál nagyobb erélyvel dolgozott, amíg végül is a sokszor még látásból sem ismert védenca által kívánt kedvezményt ki nem harcolta.

Atyám szerette, ha sok vendég volt a háznál. Elve volt, hogy a társadalmi szereplésben semmi költség se jöjjön számba. Egyébként pedig* oly zsugorisággal határos takarékoság uralkodott házukban, hogy túlzással vádolóknak, ha elmondanám. Egy francia trónkövetelő családról, amely arról ismeretes, hogy valóban királyi fényű vadászatokat szokott rendezni, beszélnek, hogy háztartásában megszámlolva adja ki a gyertyákat. Épp oly fukarul jártak el nálunk minden tekintetben és ennek a következménye volt, hogy amikor mi, a ház gyermekei idősebbek lettünk, megutáltunk minden takarékoságot és számolást. De a régi lovarda-negyedben ez az életmód csak hozzájárult ahhoz, hogy atyám tekintélyét növelje.

Csendes és tiszta utcánkban ez a gazdasági elv volt az uralkodó. Egy szomszédunk, D . . . tábornok nagy házat vitt, de azért reggelenként a legnevetségesebb jelentek folytak le közte és a szakácsa között, még pedig a következőképen. Regéli után szokta a tábornok, pipájára gyújtva, az ebédhez szükséges utasításokat kiadni.

– Jól van, fiam, – szokta a hófehérbe öl-

tözölt szakácsnak mondani, – ma kevesen leszünk, csak néhány vendéi lesz az asztalnál. Levest csinálsz, tudod, tavaszi delikát-levest – zöldborsóból, francia babból és egyéb ilyesmi-ből. Ügy sem csináltál még ilyent és a kegyelmes asszony, tudod, szereti a jó francia tavaszi levest.

– Igenis, kegyelmes uram.

– Aztán előételnek, amit te gondolsz.

– Igenis, kegyelmes uram.

– Spárga kissé még korai volna, pedig tegnap oly szép kötegeket láttam a kirakatban.

– Igenis, kegyelmes uram, nyolc rubel kötege.

– Helyes. Aztán te, meguntuk örökös csirke és jércesültjeidet, valami más kellene már.

– Sült vadat talán, kegyelmes uram?

– Igen, igen valami változatosságot.

És miután meghatározták a hat fogást, megkérdezte a tábournok:

– És most, mennyi kell az ebédre? Hat rubel elég lesz, azt hiszem.

– Hús rubel, kegyelmes uram.

– Ostobaságot beszélsz, fiam. Itt van hat rubel; ez elég lesz.

– Nyolc a spárga, öt a zöldség . . .

– Nézd, édes fiam, legyen eszed. Nem bánom, felmegyek. A hatról hétre, de takarékoskodj velem.

És jó félóra hosszat tartott ez az alku, míg végül tizennégy és félben megállapodtak, még pedig pedig azzal a feltétellel, hogy a következő ebéd-

nek nem szabad három rubelnél többre kerülnie. Erre a tábornok, a jó üzlet tudatában szánba ült, különböző üzletek elé hajtatott és nagy megelégedettségében egy üveg parfüm-különlegességet vitt haza a feleségének, amelyért mesés árt fizetett, a leányával pedig közölte, hogy délután elhoznak majd hozzá mutatóba egy új selyemköpönyeget, valami igen egyszerűt, igen drágát.

Valamennyi rokonunk, akik pedig atyai részünkről igen számosan voltak, ugyanily életmódot folytatott és ha valami új szellem lépett föl közöttük, az rendesen vallásos rajongás formájában nyilvánult meg. Így egy Gagarin herceg a jezsuita-rendbe lépett be, ami szintén „egész Moszkvá”-ra szóló botrány volt. Egy másik fiatal herceg kolostorba vonult vissza, miközben több idősebb hölgy fanatikus ortodox lett.

Csak egyikük volt kivétel; legközelebbi rokonunk volt az illető – Mirszki herceg néven nevezem itt – aki fiatal ember korában mint gárdatiszt élt Pétervárott. Ez nem abban lelte gyönyörűségét, hogy saját szabóival és kárpito-saival dolgoztasson, mert háza előkelően és modernül berendezett volt, ruháit pedig csak az elsőrangú pétervári üzletekben készítette. A játék sem vonzotta – csak akkor kártyázott, ha hölgyek is voltak a társaságban, – ellenben volt egy gyengéje: az asztala, amelyre hihetetlen összegeket áldozott.

Böjt idején és húsvétkor a legnagyobb tékozlást vitte véghez. Amikor bekövetkezett a böjt ideje és illetlenségnek tekintették a hús,

tejföl és vaj élvezetét, akkor megragadta az alkalmat, hogy a haldelikátok terén való találékonyságát szabadon érvényesítse. Valósággal kifosztotta a két főváros első kereskedéseit, a birtokáról külön küldöncöt menesztett a Volga torkolatához, hogy – vasút akkor még nem volt, tehát a postával hozzon egy-egy hatalmas tokot vagy egy-egy egészen különös módon besózott halat. Amikor pedig húsvét ideje következett be, mindig új és új kulináris élvezeteket eszelt ki.

Húsvét az oroszok valamennyi ünnepe között a legnagyobb, egyszersmind pedig a legvidámabb. Húsvét a tavasz ünnepe. Az óriási hótömeg, amely télen át az utcákon elterül, gyorsan olvad és sebes patakok kerekednek belőle. Mert nem tolvaj módra lassan és észrevétlenül surran be nálunk a tavasz. Bátran és szabadon lép föl, a hó mindennap láthatólag tűnik tova és szemünk előtt rügyeznek a fák; csak az éjszakai fagy fékezi meg valamennyire a túlságosan gyors hóolvadást.

Gyermekkoromban a böjt utolsó hetét, a nagyhetet a legnagyobb szigorúsággal tartották meg Moszkvában. Az általános gyász ideje volt ez és a nép óriási tömegben özönlött a templomba, hogy áhitatteljesen figyelje az evangélium ama részeit, amelyek Krisztus szenvedéseiről szólnak. Nemcsak a hús, a tojás és a vaj élvezetét kerülték, de halat sem ettek; sőt, aki igazában szigorúan és féltékenyen tartotta be a gyászt, nagypénteken egyáltalán semmit sem

evett. Annyival kirívóbb volt aztán az ellentét, amely húsvét beköszönésekor következett be.

Mindenki részt vett a szombat esti istentiszteleten, amelynek első részében komor és gyászteljes jellege volt. Éjfélkor azonban hirtelen kihirdették a feltámadást. Ekkor egyszerre számtalan gyertya fénysugarában tündöklött fel valamennyi templom és a harangok százai kondultak meg. Általános öröm kezdődött. Egyik ember háromszor csókolta ajkon a másikat, miközben a feltámadás ígét ismételte, és a világosságtól ragyogó templomokban a hölgyek világos toalettjei gyönyörködtették az embert. Új ruha volt a legszegényebb asszonyon is; ha egy évben csak egyszer is vett fel új ruhát, úgy ez éjszakán vette azt fel.

Egyszersmind pedig valóságos tobzódásra való jel volt akkor a húsvét.és most is az. Egy különös sajtot, a paszkát és húsvéti kenyeret, kulicsot készítenek el ez alkalomra és mindenkinek, a legszegényebbnek is kell, hogy legalább egy kis darab paszkája, és egy kis darab kulicsa, egyszersmind pedig legalább egy vörös tojása legyen. Ezeket az ételeket megáldatják a templomban, hogy megszakítsák velük a bűjtöt. A régi oroszok legtöbbször még az éjszaka, egy rövid húsvéti mise után, mindjárt azután, hogy a megszentelt ételeket hazahozták, megkezdődött az étkezés. A nemesség házaiban azonban vasárnap reggelre halasztották a ceremóniát, amikor is a roskadáig rakták meg az asztalokat mindenféle hússal, sajttal és süteménnyel és valamennyi szolgáló odajött, hogy

uraival három csókot és egy vörösre festett tojást cseréljen. Húsvét egész hetén át egy húsvéti eledelekkel megrakott asztal állt a nagyteremben és a ház minden látogatóját meghívták a lakomához.

Ez alkalommal Mirszki herceg saját magát is felül szokta múlni. Akár Moszkvában, akár Pétervárott tartózkodott, küldöncök hozták birtokairól a különös módon készített sajtot és a szakácsa, művészete mindenféle fogásait érvényesítve, a mása nemében kész mindenféle tökéletességet alkotott belőle. Más küldöncök pedig Novgorodba siettek, hogy egy direkt a herceg húsvéti asztala számára kikészített medvesonkát hozzanak el. És mialatt a herceg-asszony és két leánya a legszigorúbb hagyományok szerint élő kolostorokat keresték fel, ahol az éjszakai istentisztelet három-négy óra hosszat is eltartott, az egész nagyhetet mély gyászban töltötték el és ez idő alatt, minthogy nem orosz, hanem katolikus és protestáns lelkészeket hallgattak meg, csak egy-egy darab száraz kenyeret ettek, a férj és apa minden reggel ott volt Miljutin jól ismert pétervári kereskedéseiben, ahol a világ minden részéből való legritkább csemegék kaphatók. Itt választotta ki a legtekélyesebb módon a húsvéti étkezésre szánt inycfalatokat. A látogatók százai jöttek ilyenkor a házába, hogy egyik vagy másik ritkaságot „egyszer megízleljék”.

Mindennek pedig az volt a vége, hogy a herceg jelentékeny vagyonát a szó szoros értelmében felette. Gazdagon bebútorozott házát,

szép birtokait eladták és amikor ő és felesége megöregedett, semmije sem maradt, még saját otthona sem, és gyermekeméi kellett élnie.

Nem csoda, hogy a régi lovarda-negyed majdnem valamennyi famíliája tönkrement, amikor a jobbágyok felszabadítása bekövetkezett. De ne előzzük meg az eseményeket.

Ennyi szolgának az eltartása, amennyit házunknál tartottak el, szinte kibírhatatlan gazdasági teherszámba ment volna, ha az összes élelmiszert Moszkvában kellett volna összevásárolni, de a jobbágyság idejében igen egyszerű módon segítettek magukon. Ha a tél bekövetkezett, atyám leült és írta:

„Birtokkezelőmnek Nikolszkojeban, Kaluga kormányzóságban, Sziréna melléki Me-sovszk kormányzóságban.

Alexej Petrovics Kropotkin herceg ezredes-től és több rend lovagjától.

E levelem vétele után, mielőtt elég hó lesz, küldj moszkvai házamba huszonöt kétfogatú parasztszánt, mindegyik ház után egy lóval és mindegyik második ház után egy szánnal és egy emberrel, rakj fel aztán a szánra (ennyi és ennyi köből) zabot, (ennyi és ennyi) búzát és (ennyi és ennyi) rozst, aztán jól fagyasztott állapotban, jól csomagolva, és egy külön megbízható ember kezére bízva, valamennyi tyúkot, csirkét, libát és kacsát, amelyet e télen kell levágni”, és ez így ment néhány oldalon végig a pontig. Aztán következett ama büntetések felsorolása, amelyek arra az esetre kijárnának a

kezelőnek, ha ez élelmiszerek nem érnének a kellő időben és jó állapotban a fent megjelölt utca és házszám alá.

Röviddel karácsony előtt csakugyan behajtottak kapunkon a parasztszánok és megtöltötték a nagy udvart.

– Frol! – kiáltotta atyám, mihelyt a nagy eseményt jelentették neki, – Kirjuska! Vegorka! Hol vagytok? Hamar, még mindent ellopnak. Frol, eredj és vedd át a zabot. Uljana, eredj és vedd át a szárnyast. Kirjuska hívd elő a hercegnőt.

Az egész ház forrongásban volt, a szolgák vadul futkostak össze vissza, minden irányban, a teremből az udvarra, az udvarról a terembe, mindenekelőtt pedig a cselédházba, hogy ott kikapkolják a nikolszkojei újságokat:

– Pasa karácsonykor megnősül. Anna néni elhunyt az Úrban, – és így tovább. Levelek is érkeztek és csakhamar egyik vagy másik szolgáló fellopódzott a szobámba:

– Egyedül vagy? Nincs itt a tanító?

– Nincs, az egyetemen van.

– Jól van, légy hát szíves, olvasd fel nekem anyám levelét.

És én hangosan felolvastam a naiv levelet, amely mindig e szavakkal kezdődött:

„Apád és anyád sok áldást küldenek egész életedre.” Aztán következtek »z újdonságok: „Eupraxia nénéd beteg, valamennyi csontja fáj; az unokanővéred még nem ment férjhez, de reméli, hogy húsvét után már férjnél lesz, Stefánida néni tehene mindszentek napján megdög-

lött.” Az újdonságok után jöttek az üdvözetek: red tiszteltet, meg Dimitri nagybátyád is tiszteltet” és így tovább. De a felsorolás egyhangúsága ellenére, mindegyik névnél esett megjegyzés:

– Tehát még él, a szegény lélek, hogy még tiszteltet engem; kilenc éve, hogy folyton fekszik és nem tud mozdulni. – Vagy pedig: – Oh, hát nem felejtett el engem; tehát hazajött karácsonyra; oly szép fiú. Nemde, írsz nekem egy levelet? Nem felejttem ki belőle ezt a jó fiút. – Persze, hogy megígértem neki és amikor eljött az ideje, meg is írtam a levelet ugyanily stílusban.

Amiután mindent leraktak a szánokról, az előszoba megtelt paraszttal. Báránybörbundájuk fölé felvették legjobb ruhájukat és megvárták, amíg atyám behívta őket a szobába, hogy a hóról és az új aratás reményeiről beszéljen velük. Alig mertek nehéz csizmájukkal a fényezett padlóra lépni; csak egynehányban volt meg a bátorság, hogy egy-egy tölgyfapad szélére leüljön, de valamennyi élénken tiltakozott az ellen, hogy valamelyik széken foglaljon helyet. Órákhosszat vártak ilyeténképpen és nyugtalanul néztek mindenkire, aki atyám szobájába bement, vagy onnan kijött.

Nemsokára, rendesen már másnap reggel fellopódzott hozzám, a tanulószobába valamelyik cseléd.

– Egyedül vagy?

– Igen.

– Hamar szaladj az előszobába. A parasz-
tok látni kívánnak. Valamit hoztak a dajkától.

Amikor aztán sietve lementem, az egyik
paraszt átadott egy kis batyut. Néhány darab
rozskalács, féltucat tojás és alma volt benne.
Mindez pedig egy tarka gyapotkendőbe bur-
kolva.

– Itt van, dajkád, Vasziliszka küldi neked.
Nézd meg, nem fagytak-e meg az almák. Re-
mélem, hogy nem. Egész úton keblemen tartot-
tam. Oly rettenetes hideg volt. – És a széles,
szakállas, fagydaganattal teli arcon elhúzódott
egy sugárzó mosoly, miközben két szép, fehér
fogsor ragyogott át a szőrerdőn.

– Ez pedig a bátyádé, a dajkája, Anna
küldi, – mondta egy másik paraszt és egy má-
sik hasonló batyut adott át. – Azt mondta,
hogy „szegényke bizonyára nem kap eleget az
iskolában”.

Elpirultam és nagy zavaromban nem tud-
tam, mit mondjak, végre megszólaltam:

– Mondd meg Vasziliszának, hogy csókol-
tatom és Annát is, a fivéremért. – És vala-
mennyi arc még ragyogóbb lett.

– Megmondom neki, bízd csak rám.
Aztán egyszerre, Kirilla, aki atyám szobá-
jának ajtajánál hallgatódzott, odasúgta:

– Hamar, szaladj fel, atyád rögtön kint
lesz. Ne felejtsd el a kendőt, vissza kell vinni.

Amikor a kopott kendőt gondosan össze-
hajtogattam, elfogott a szenvedélyes vágy, hogy
valamit küldjek Vasziliszának. De semmim

sem volt, még csak játékomból sem, zsebpénzt pedig soha sem kaptunk.

Legjobb életünk természetesen a vidéken volt. Amikor a húsvét és pünkösd is elmúlt, Nikolszkoje lett minden gondolatunk célpontja. De az idő múlt, az orgona bizonyára már kivirágzott Nikolszkojében, és atyánkat még mindig ezernyi dolog tartotta vissza a városban. Végre öt vagy hat parasztkocsi robogott az udvarba, hogy mindenféle holmit vigyen majd falusi házukba. Kihúzták a nagy, régi hintót és a többi hintót, amelyen meg kellett tennünk az utat, hogy mégegyszer megvizsgálják és megkezdődött a ládák elcsomagolása. A tanulás már csak lassan ment, mert minden percben félbeszakítottuk tanítónkat és megkérdeztük, hogy ezt vagy azt a könyvet magunkkal vigyük-e és mindent, mindenkit megelőzve kezdtük könyveinket, tábláinkat és önkészítette játékokunkat becsomagolni.

Végre minden készen volt és a parasztszereket a falusi házba való bútorral, konyhaedényekkel teli ládákkal és hihetetlen mennyiségű üres üveggel rakták meg, amely utóbbiakat ősszel minden lehető jóval fogjuk majd visszahozni. A parasztlak minden reggel órák hosszat vártak a teremben az indulást jelző parancsra. De apának minden reggel volt még valami írni valója és minden este elment. Végre mostohaanyánk lépett közbe, amikor komornája összeszedte bátorságát és közölte vele,

hogy a parasztok nagy aggodalommal lesik az indulás óráját, mert küszöbön áll a szénagyűtés ideje.

Másnap reggel Frol házmestert és Mihael Alejev primhegedúst atyám szobájába hívták. Csak kevés rézpénzt számítva személyenként útiköltségül a negyven-ötven főnyi lélekszám számára, amely háztartásunkat átszállította Nikolszkojeba, egy zacskó pénzt és egy listát adtak át Frolnak. A listában mindenkit felsoroltak: a teljes zenekart, aztán a szakácsnőket és kuktanemümosónőt, aki hat kis gyermekből álló családdal volt megáldva, a kancsal Polkát, a nagy Domnát, a kis Domnát és a többit.

A primhegedús egy „útirendet” kapott. Jól tudtam ezt az útiparancsot, mert apa, látva, hogy soha sem készül el velem, engem hivatott, hogy vezessem be a könyvbe, amely valamennyi „kifelé intézett írás” másolatát tartalmazta, így szólt:

„Mihael Alejev háziszolgámnak, Alexej Petrovics Kropotkin herceg ezredestől és több rend lovagjától.

„Május 29-én délelőtt 6 órakor vonulj máhálmal Moszkvából Kaluga kormányzóságban, Sziréna melléki Meszkovszk-kerületben, azaz harminchárom mértföld távolságban fekvő birtokomra; gondod legyen arra, hogy rád bízott embereim jól viselkedjenek és ha valamelyikük rossz magaviselet vagy iszákosság, vagy civakodás bűnébe esik, add át azt az illető helyőrség parancsnokának a mellékelt írással és kérdd meg, hogy mások számára való példaadás vé-

gett korbácsoltassa meg. (A primhegedűs tudta, hogy kit értenek az „illető” alatt.)

„Különösen gondoskodj továbbá a rád bízott javak jó állapotáról és hogy a menetet a következő útirányban vezesd: Első nap: megállás ennél és ennél a falunál lovak etetése végett; második nap, meghalás Podolszk városban és így tovább mind a hét vagy nyolc nap számára, ameddig az út tartott.”

Másnap, de tízkor hat óra helyett – a pontosság nem orosz erény és az igazi orosz erre mondja, hogy „hál' Istennek nem vagyunk németek” – a kocsik elhagyták az udvart. A cselédeknek gyalogszerrel kellett az utat megtenni, csupán a gyermekek számára volt hely fent, a magasan megrakott kocsi tetején, egy fürdőkádban vagy kosárban; és csak hébe-korba pihenhetett egyik vagy másik asszony a kocsi szélének egy-egy üres helyén. De a többinek mindnek gyalog kellett megtenni mind a harminchárom mértföldet. Amíg a menet Moszkva területén haladt, szigorú fegyelmet tartottak és szigorúan tilos volt karimás csizmát viselni, vagy a ruhát övvel átkötni. De amikor kiértek az országútra és néhány nap múlva megelőztük őket, különösen pedig, ha megtudták, hogy apa néhány nappal tovább maradt Moszkvában, akkor az egész csapat sokkal inkább hasonlított kóbor cigányhordához, mint egy gazdag földbirtokos házi cselédségéhez. Úgy férfiak, mint asszonyok minden képzelhető és képzelhetetlen formájú ruhát hordtak, gyapotzsebkenőket kötöttek derekukra és hol forró napsü-

tésben sülve, hol zuhogó esőben ázva, vándoroltak tova hatalmas botokkal a kezükben, amelyeket a legközelebbi erdőben vágtak volt maguknak. Hasonló vándorútra kerekedett akkoriban minden család és ha utunkon meglátunk egy-egy hosszú sor szolgát, mindjárt tudtuk, hogy ezek Apuchtinék vagy Prjaniskinovék menete-e.

A kocsik már elindultak tehát, de a család még mindig nem mozdult. Valamennyien a várakozás betegei voltunk, de apa nem szűnt meg szövegezni végtelen hosszú utasításait a birtokkezelők számára, amelyeket aztán szorgalmasan vezettem be a „kimenő iratok” könyvébe. Végre számunkra is kiment a parancs az indulásra. Lehívtak és apa hangosan olvasta fel nekünk az utiparancsot „Kropotkin hercegné, Alexej Petrovics Kropotkin ezredes és lovag hitvese” számára, amelyben az öt napi út valamennyi állomása annak rendje és módja szerint volt felsorolva. Az ordre természetesen május 30-ára és az elutazás reggel kilenc órára volt kitűzve, noha május harmincadika már elmúlt és az indulás délután történt, amivel aztán minden számítás megdőlt. De mint legtöbbször a katonai marsordrékban, úgy itt is törént kellő gondoskodás erre az eshetőségre, még pedig a következő paragrafussal:

„Ha pedig fenséged elutazása minden várakozás ellenére netán nem történhetik meg a nevezett napon és órában, felkérem, hogy legjobb belátása szerint cselekedjék, hogy az utazás jól sikerüljön.”

Aztán valamennyi jelenlévő leült, úgy az uraság, mint a szolgaszemélyzet, keresztet vett magukra és most elbúcsúztunk atyánktól: – Kérve kérek, Alexej, ne menj a klubba, – súgta oda neki mostohaanyánk. – A nagy, négyesfogatú, posztillon által vezetett hintó, ki csiny, a felszálláshoz való létrával megtámasztva, az ajtó előtt állott és a többi hintó is előállt. Atyánk a marsordrőban pontosan meghatározta helyünket, de anyánknak a nagy vállalkozásnak már e korai stádiumában kellett „saját legjobb belátása szerint” cselekednie és így történt, hogy valamennyiünk nagy meglepésére bekövetkezett az indulás.

Nekünk gyermekeknek az örömök kiapadhatatlan forrása volt az utazás. Napi utunk csak rövid volt és napjában kétszer álltunk meg, hogy etessünk. Minthogy a hölgyek az út legkisebb egyenetlenségénél is kiáltoztak, inkább kiszálltunk, mihelyst lejtős úton mentünk. Ezt mi gyermekek ki is használtuk és gyors kirándulást tettünk az út mentén az erdőbe vagy pedig egy kristálypatak mentén szaladtunk tova. Azonkívül a moszkva-varsói országút egy-némely változatosságot is nyújtott, ami kíváncsiságunkat erős mértékben lebilincselte: teherkocsik sora, zarándokcsapatok és mindenféle emberek haladtak el mellettünk. Napjában kétszer nagy, élénk falvakban pihentünk meg és a széna, zab és a szamovár ára körül való hosszas alkudozás után valamelyik vendéglő ajtaja előtt leszálltunk. Andrej, a szakács tyúkot szerzett és levest csinált belőle, miközben mi a legközelebbi

erdőbe futottunk, vagy pedig a nagy vendéglő udvarát vettük közelebről szemügyre.

Rendesen Malojaroslavecben ütöttünk éjjeli tanyát, ott, ahol az orosz hadsereg hiába-
való erőfeszítést vitt véghez, hogy Napóleonnak Moszkvából való visszavonulását megakadályozza. Poulain úr, aki a spanyol hadjáratban megsebesült – legalább, ahogy ő állította, – a legapróbb részletét ismerte a malojaroslaveci ütközetnek. Elvezetett minket a harctérre, megmagyarázta nekünk, hogy mint igyekeztek az oroszok megakadályozni Napoleon előrevonulását és hogy a nagy hadsereg mint verte el őket és mint törte át az orosz hadsorokat. Úgy beszélt az eseményekről, mintha ő maga is részt vett volna bennök. Itt kíséreltek meg egy támadást a kozákok, de Davoust vagy valamilyik más marsall itt verte meg őket és üldözte őket ott, azon a dombon át. Amott semmisítette meg Napoleon balszárnya az orosz gyalogságot és emitt támadta meg Napoleon személyesen a régi gárda élén Kutusov hadának derekát és az örök dicsőség fényességébe burkolta magát és gárdáját.

Egyszer hazatértünkben a kalusiai utat választottuk és Tarutinoban pihentünk meg, itt azonban Poulain úr sokkal kevésbé volt beszédese. Mert itt történt, hogy Napoleon, aki inkább délre irányította visszavonulását, esy véres csata után kénytelen volt tervét elejteni és a szmolenszki útra térni, amelyet katonái Moszkva felé vonulva elpusztítottak volt. De Napóleont, legalább Poulain előadása szerint, a

marsalljai tévesztették meg, mert különben egyenesen Kievbe és Odesszába marsirozott volna és a francia sas ott ívelt volna a Fekete-tenger felett.

Kalugától öt mértföldnyire utunk egy szép fenyőerdőn vezetett keresztül, amelyhez gyermekéveim legszebb emlékei fűződnek. Oly mély volt ebben az erdőben a homok, akárcsak a Szaharában és valamennyien gyalog mentünk, míg a lovak, minden percben megállva, lassan húzták a kocsit a homokban. Amióta tizedik életévemet betöltöttem, mindig nagy örömet szerzett, ha a többi családtagot magam mögött hagyhattam és ezt az egész utat egyedül tehettem meg. Köröskörül óriási, évszázados vörösfenyők emelkedtek a magasba és a fák zúgásán, ropogásán kívül semmi zaj sem hatolt el hozzám. Egy kis szakadék mélyén csörgedezett egy forrás, amely tiszta volt, mint a kristály, és egy vándor a szomjazók részére, akik utána jönnek ide szomjukat csillapítani, itt hagyott egy nyir-fakéregből való kúpalakú kanalat, amelynek a nyele egy hasított darab fa volt. Egy nagy fán zajtalanul futott végig egy mókus és a sűrű bozót a földön nem volt kevésbé titokzatos, mint a magas fák. Ebben az erdőben ébredt fel bennem a természet szeretete és itt támadt a természet soha el nem pihenő életéről való első homályos sejtelmem.

Az erdő mögött, az Ugrán túl, amelyen kompon kellünk át, elhagytuk a széles országutakat és keskeny dűlőutakon utaztunk tovább, ahol zöld rozsvetés hajolt a hintó felé és a lo-

vak, amelyek az ösvény szűk volta miatt szorosan egymás mellett futottak tova, jobbra-balra kapkodva le-letéphettek egy-egy harapás füvet. Végre megláttuk a fűzfákat, amelyek falunk közelségét hirdették és egyszerre csak előttünk állt a nikolszkojei templom világossárga tornya.

Nikolszkoje kiválóan alkalmas tartózkodási hely volt egy akkori földbirtokos csendes élete számára. Hiányzott onnan minden pompa, amit a gazdagabb birtokokon szokta volt kifejtteni, de a házak és kertek elrendezése művészi kezekre vallott. A nagy főépületen kívül, amelyet atyám csak röviddel azelőtt építtetett, egy nagy, tiszta udvar körül több kisebb ház állott, amelyek lakóinak nagyobb függetlenséget biztosítottak, a nélkül, hogy ez a függetlenség kikezdte volna a családi egységet. Egy terjedelmes felső kert kizárólag gyümölcsösnek szolgált és ezen keresztül vezetett az út a templomhoz; az egész, ami ettől délre, egészen a folyóig terül el, egy nagy virágágyakból, hárs-, orgona- és akácfasorokból álló diszkért volt. A főépület erkélyéről szép kilátás nyílt a folyóra és a régi földsáncra, amely mögött az oroszok makacs ellentállást fejtettek ki a mongolok ellen; aztán hatalmas gabonaföldek terültek el, amelyeket a látóhatáron az erdő sötét széle zárt be.

Az első években, amelyekre vissza tudok emlékezni, a kis házak egyikét Poulain úrral együtt teljesen elvedül laktuk és miután nevelési rendszere nővérünk közbelépése folytán kissé szelídebb formát öltött, a legjobb lábon

éltünk egymással. Atyám soha sem vett részt vidéki tartózkodásunkban, mert nyáron rendszerint katonai inspekción végzett; mostohaanyánk pedig, különösen miután saját gyermeke, Paula megszületett, nem sokat törődött velünk. Így aztán mindig Poulain úrral voltunk együtt, aki alaposan kiélvezte a vidéki életet és hagyta, hogy mi is kiélvezzük. Mennyi minden nagyszerű dolog volt itt: az erdők, a sétautak a folyó mentén, a régi sánc meredekének megmászása, amit Poulain úrnak az oroszok védelméről és végre a tatárok által történt bevételéről szóló elbeszélése még élénkebbé tett számunkra; kisebb kalandok, amelyek egyikénél Poulain Sándort megmentette a vízbefúlásból, néha egy farkassal való találkozás, szóval: nem volt itt vége a mindig megújuló nagyszerű benyomásoknak.

Nagyobb kirándulásokat is tettünk, amelyekben az egész család résztvett. Néha az erdőbe mentünk gombát keresni, ilyenkor az erdőben ittuk ki a teánkat, ott, ahol egy százéves ember egyedül lakott az unokájával és méhészettel foglalkozott. Máskor egy faluba kocsiztunk, amely a mi tulajdonunk volt és ahol egy nasrv tavat ástak, amelyből a ragyogó pontyok ezreit halászták ki; ezeknek egy részét a földesúr kapta, a többit pedig a parasztok között osztották széjjel. E faluban lakott hajdani dajkám. Családja egyike volt a legszegényebbeknek; férjén kívül csak egy kis fiú és egy kis leány, a tej testvérem volt a segítségére, a kis leány később prédikátor és „apáca” lett abban

a szektában, amelynek hívei voltak. Az asszony öröme végtelen volt, amikor meglátogattam. Tejfel, tojás, alma és méz volt minden, amit nyújthatott nekem, de a mód, ahogy ezt nyújtotta, ragyogó fatányérokon, amelyek egy írnom, hófehér vászonnal letakart asztalon állottak (az orosz szekták egyik vallási parancsa a legnagyobb tisztaság) és szerető szavai, amelyekkel úgy szólt hozzám, mintha saját fia lennék, a legmelegebb érzéseket keltették fel szívemben. És ugyanezt lehet idősebb fivéreim, Miklós és Sándor dajkáiról is elmondani, akik más nikolszkojei szekták előkelő tagjai voltak. Mily kevesen tudják, hogy a jóság mily kincse lakozik az orosz parasztok szívében, még az évszázados könyörtelen elnyomatás után is, amely pedig jogos keserűséggel tölthetné el őket.

Esős időben Poulain úr fáradhatatlan volt, különösen a spanyol hadjáratról való mese-mondásban. Mindig előlről kellett azt elmondania és valahányszor ahhoz a helyhez jutott el, ahol érezte, hogy meleg vére belefolyik a csizmájába, felugráltunk, összecsókoltuk és mindenféle becéző névvel igyekeztünk részvétünket kifejezni.

Úgy látszik, hogy minden azt a célt szolgálta, hogy minket a katonai pályára előkészítsen: atyánk hajlama – az egyetlen játék, amit nekünk vett, amennyire én emlékszem, egy puska és egy valóságos örbódé volt, – Poulain úr hadi történetei és a könyvek, amelyek rendelkezésünkre állottak. Ez a könyvgyűjtemény,

amely valaha Repninszki tábornoké, anyai ágon való ősapánké, egy tizenhétedik századbeli teoretikusan képzett katonáé volt, kivétel nélkül haditudományt tárgyaló könyvekből állt, amelyek szép bőrbbe kötöttek és jó rézzel díszítettek voltak. Eső napokon legfőbb gyönyörűségünk volt ezeket a rézbe kötött könyveket nézegetni, amelyekben benne állott a héberek által használt fegyverektől kezdve minden idők fegyvernemének rajza, valamint a macedóniai Sándor óta vívott csaták tervrajza. Aztán erős várak építéséhez alkalmas anyagnak is bizonyultak ezek a könyvek, amelyek jó darabig álltak ellen a faltörő-kos lökéseinek és az archimedesi kőhajító-gép lövegeinek, amely utóbbi ostromló fegyver használatát különben, minthogy az ablakokat túlságosan szánalmas állapotba juttatta, csakhamar eltiltották. Mindezek ellenére sem Sándorból, sem pedig belőlem nem lett katoná. A hatvanas évek irodalma csakhamar eltörölték a gyermekkor tanításait és benyomásait.

Poulain úrnak a forradalmakról való nézeteit az orleánsi-párti „Illustration Francaise”-ből merítette, amelynek régi számai jártak neki és ezeknek valamennyi fametszetét már jól ismerjük. Egy darabig nem tudtam másképp elképzelni a forradalmat, mint halál alakjában, amely lovon ül és egyik kezében vörös lobogót, a másikkal pedig kaszát tart, amely utóbbival jobbról-balról lekaszálja az embereket. De most úgy hiszem, hogy Poulain úr ellenszenve csak az 1848-iki mozgalmakra vonatkozott, mert az

1789-iki forradalomról elmondott történetei mély hatást gyakoroltak reám.

A „herceg” megszólítás, ha kellett, nem kellett, folyton járta a házunkban. Poulain úrnak ez úgy látszik, nem tetszett, mert amint egyszer a nagy forradalomról beszélt nekünk, elmondta, még pedig – egészen jól emlékszem rá – különös hangsúlyozással, hogy Mirabeau gróf és más előkelő emberek miként mondtak le címeikről, és a gróf, hogy az arisztokrata fenhéjazás iránt való megvetését bebizonyítsa, boltot nyitott, amelynek cégtábláján ez állott: „Mirabeau szabómester”. Poulain úr elbeszélésének nyomán adom tovább ezt a történetet. Aztán soká kínozott a nagy gond, hogy mily mesterséget válasszak, hogy írhasam: „Kropotkin, ilyen és ilyen mester”. Később ugyanilyen irányban befolyásolt orosz tanítóm, Nikolaj Pavlovics Szmirnov és az orosz irodalom köztársasági hangja. Amikor aztán elkezdtem novellákat írni, azaz tizenkét éves koromban, „P. Kropotkin”-t írtam alá, és amellet maradtam minden rábeszélés ellenére, amelylyel feljebbvalóim igyekeztek rám hatni, amíg katonai szolgálatban álltam.

NEGYEDIK FEJEZET.

További neveltetésem. – A jobbágyság hátrányai. – Szomorú sors. – Tehetséges jobbágyok neveltetése. – Egy szellem kísértése.

Ezernyolcszázötvenkettő őszén Sándor bátyám a kadétiskolába került és ezentúl már csak ünnepnap és hébe-korba vasárnap láttuk egymást. A kadett-laktanya egy mértföldnyire volt házunktól és bár egy tucat lovunk volt, egyik sem volt szabad, ha egy szánt kellett volna a kadett-laktanyába elküldeni, hogy bátyámat elhozza. Legidősebb bátyám, Miklós, igen ritkán jött haza. Az a viszonylagos szabadság, amelyet Sándor az iskolában élvezett, különösen pedig két tanítójának a hatása, akik az irodalmat tanították, hamar kifejlesztette benne az értelmet és később elég alkalmam lesz arról a jótékony hatásról beszélnem, amelyet fejlődésemre gyakorolt. Nagy előny, ha valakinek szerető, intelligens bátyja van.

Ezalatt még otthon voltam; az apród-intézetbe való belépésem csak akkor következhetett be, amikor rám kerül a sor, amire ez megtörtént, közel tizenötéves voltam. Poulain urat

elbocsátották és egy német tanítót szerződtek helyébe, aki a németek között nem ritkán található idealisták közé tartozott. Az maradt meg leginkább emlékezetemben róla, amint lelkesen előadta Schiller költeményeit és amint naiv módon, színészi taglejtésekkel kísérte előadását, ami engem akkor nagyon elragadtatott. Egyébként csak egy télen át maradt nálunk.

A következő télen egy moszkvai gimnáziumba jártak és végül megint orosz tanítóm, Szmirnov tanított. Csakhamar megbarátkoztunk, különösen amikor atyám rjészáni birtokára utaztatott minket. Az úton mindenféle tréfát űztünk és az emberekhez, tárgyakhoz, akivel és amivel csak találkoztunk, mindenféle vidám mesét fűztünk. A bájos dombos vidék látása pedig, amelyen keresztülutaztunk, új tápot adott növekedő természetimádásomnak. Szmirnov hatása alatt irodalmi hajlandóságom is csírázásnak indult és 1854-től 1857-ig sok alkalom volt ezt a csirát fejleszteni. Tanítóm, tanulmányai befejeztével, valami jelentéktelen írnoki állást kapott a bíróságnál és ott töltötte a délelőttöt. Így aztán délelőtt magamra voltam hagyatva és amiután elvégeztem feladatomban és egyet sétáltam, még sok időm maradt olvasásra, főképp pedig írásra. Sokat voltam egyedül ősszel, amikor tanítómnak hivatalát kellett ellátnia Moszkvában, mialatt én falun voltam és bár mindig résztvettem a családi életben és sok időt játszottam el kis húgommal, Paulával, mégis elég szabad időm maradt, hogy kedvemre foglalkozzam írással és olvasással.

Akkor már nem volt messzi a jobbágyság megszűntetése. Ez az esemény a legújabb történelemé, olyannyira, mintha csak tegnap történt volna és mégis még magában Oroszországban is mily kevesen tudják, hogy tulajdonképp mit jelentett a jobbágyság. Homályos sejtelemmel bírnak arról, hogy az általa okozott bajok súlyosak voltak, de soha sem képesek a maga teljes egészében felfogni a hatást, amit a jobbági viszony emberi lények testére, lelkére gyakorolt. Valóban csodálatos, hogy mily hamar felejtenek el egy intézményt és ennek táradalmi hatásait, ha maga az intézmény megszűnik és hogy mily gyorsan változók az emberek és a dolgok. Fellevenítem itt a jobbágyság idejéből való állapotokat, miközben nem azt beszélem el, amit hallottam, de azt, amit a magam szemével láttam.

Uljana, a kulcsárnőnk a folyosón áll, atyám ajtaja előtt és keresztet vet; nem mer mozdulni. Végre, miután egy imát elmondott, belépett a szobába és alig hallható hangon jelenti, hogy majdnem mind a tea elfogyott, hogy csak húsz font cukor van még és hogy a többi készlet is fogyóban van.

– Tolvajok, rablók, – ordítja atyám, – és te, te a cinkostársuk vagy. – Hangja végigdörög a házon. Mostohaanyánk Uljánát egyedül akarja a viharnek kitenni, de atyám kikiált: – Frol, hívd be a hercegnét! Hol van? – Amikor bejött, ugyanily szemrehányásokkal fogadja:

– Ön is szövetségben áll ezzel a tolvajnép-

pel, Ham-fajzattal, védi őket – és így ment ez félórahosszat, vagy még tovább.

Aztán megkezdi a számlákat vizsgálni. Ugyanekkor eszébe jut a széna. Frol menjen és azonnal mérje meg, hogy mennyi van még, a mostohaanyám menjen és legyen jelen a mérésnél, mialatt atyám kiszámítja, hogy mennyinek kell még a csűrben lennie. Látszat szerint a szénából igen sok hiányzik, aztán Uljana sem tud számot adni ennek vagy annak az élelmicikknek néhány fontjáról. Apa hangja mind fenyegetőbb lesz, Uljana reszket, de urának haragja először a kocsison tombolja ki magát, aki épp akkor lépett be. Apa nekiugrik, üti-veri, de a kocsis csak folyton ismétli:

– Fenségednek tévednie kellett.

Apa még egyszer utánaszámol és ekkor az tűnik ki, hogy kelleténél több széna van a csűrben. De azért nem szűnik meg a szidalom, mert most meg azt vetik a kocsis szemére, hogy nem adja ki a teljes napi adagot a lovaknak, de a kocsis valamennyi szent tanúságára hivatkozik, hogy teljes részt juttatott az állatoknak, Frol pedig, a szent szűzre esküszik, hogy a kocsis igazat mond.

De apa nem akar megszelídülni. Behívja Makart, a zongorahangolót és alpincemestert és újabb keletű bűneit sorolja fel. A múlt héten le-részegeedett, tegnap megint be kellett rúgnia, mert egy tucat tányért tört el. Tulajdonképp ez a tányértörés volt az egész felfordulás oka; mostohaanyánk reggel elmondotta volt apának és ez volt az oka annak, hogy miért szidta le a

szokottnál jobban Uljanát, hogy a szénakészlet utánszámítása és megmérése bekövetkezett, és hogy atyám még mindig kiabálja, hogy ez a „Ham-fajzat” megérdemel minden büntetést.

Egyszerre csend következik be a viharban. Atyám asztalhoz ül és valamit felír egy papirosra.

– Vidd Makart ezzel az írással a rendőr-állomásra és vágass rá százat.

Rémület és halálos csend uralkodik a házban. Amikor az óra négyet üt, mindannyian lemegyünk ebédelni, de senkinek semmi étvágya és a leves érintetlen marad a tányéron. Tízen vagyunk az asztalnál és mindegyikünk mögött áll egy muzsikus vagy egy tárogatós tiszta tányérral a baljában, de Makar nincs közöttük,

– Hol van Makar? – kérdezte mostohaanyánk. – Hívd be.

Makar nem jön be és a parancs megismétlődik. Végül halvány, dúlt arccal és szemét szégyenteljesen lesütve belép. Atyám szemét a tányérjára szegzi, mialatt mostohaanyám kedvet akar nekünk csinálni a leveshez.

– Úgy-e nagyszerű ez a leves? – kérdezi.

Engem könyvek fojtogatnak és mindjárt étkezés után kiszaladok, megtalálom Makart egy sötét folyosón és meg akarom csókolni a kezét. De ő eltépi és szemrehányáskép, vagy kérdésképpen mondja:

– Hagyj magamra. Hát te nem leszel épp olyan, ha majd megnősz?

– Nem, nem, soha.

Emellett atyám egyáltalán nem a legrosz-

szabb földbirtokosok közül való volt; ellenkezőleg, úgy a jobbágyok, mint a parasztok a legjobbak egyikének tartották. Amit házukban láttunk, mindenütt megtörtént és gyakran sokkal kegyetlenebb módon. A jobbágyok megkorbácsolása a rendőrség és tűzoltóság rendes feladatai közé tartozott.

Egyszer egy földbirtokos egy másik előtt egy megjegyzést ejtett el:

– Hogy van az, kegyelmes uram, hogy nagyméltóságod birtokán oly lassan szaporodik a lélekszám? Úgy látszik, hogy keveset törődik a kiházásításukkal.

Néhány nap múlva visszatért a tábornok a birtokára. Elhozatta magának a falusi lakosság listáját és kiírta belőle valamennyi fiú nevét, aki tizennyolc éves múlt, valamint valamennyi leányét, aki tizenhatodik életévét betöltötte. Ez a kor ugyanis az orosz törvények szerint a házasság korhatára. Aztán felírta:

„János vegye el Annát, Pál Paraskát” és így tovább, összesen öt párt írt össze. „Az öt menyegzőnek tíz nap múlva, vasárnaphoz egy hétre végbe kell mennie.”

Az általános kétségbeesés kiáltása tört elő az egész faluban. Mindegyik házból sirtak a nők, a fiatalok épp úgy, mint az öregek. Anna mindig azt remélte, hogy Gregor fogja megkérni, Pál szülei meg már Fedotovékkal beszéltek rövidesen eladó leányuk dolgában. Azonkívül a szántás és nem a lakodalomülés ideje volt, és

mik ép készüljenek el tíz nap alatt egy menyegzőre? Tucatszámra jöttek a parasztok a földesúrhoz, hogy kikönyörgjék „kegyelmét” és parasztasszonyok csoportjai álltak a hátsó úri kijáratnál kiválasztott végvásznaikat hozva a földesúr neje számára, hogy közbenjárását elnyerjék. Minden hiábavaló volt. A parancsoló így akarta, hogy a házasságok a meghatározott napon végbemenjenek és ennek meg kellett lennie.

A kitűzött időben elindultak a templomba, az ez alkalommal halottas menetnél is szomorúbb lakodalmi menetek. Az asszonyok hangosan sírtak, mint ahogy azt temetésnél szokták. Egy háziszolgát a templomba küldtek, hogy az esketési szertartás végét jelentse majd az urának, de csakhamar visszajött halványan, szomorúan, kezében a sapkájával és jelentette:

– Paraska nem akar, vonakodik Pállal megesküdni. A pópa megkérdezte: „Akarod-e?” de ő hangosan felelt: „Nem, nem akarom”.

A földesúr dühös lett.

– Menj, mondd meg annak a hosszúsörényű korhelynek, (a pópát értette ez alatt, az orosz papság ugyanis hosszú hajat visel), hogyha rögtön meg nem esketi Paraskát, részegeskedésért jelentem fel az érseknek. Hogy meri ez a piszkos pópa parancsomat megszegni! Mondd meg neki, hogy őt egy kolostorba dugják be majd és ott hagyják megrothadni, Paraska familiáját pedig kitelepítem az egyik pusztámra.

A szolgálta átadta az üzenetet. Paraska rokanai és a pap közrefogták Paraskát, az anyja a lábához borult és könyörgött neki, hogy ne

döntse romlásba az egész családot. A leány még mindig azt hajtogatta ugyan:

– Nem akarom, nem akarom. De mindig halkabb hangon, nemsokára már csak suttogva, míg végül némán állt ott. A fejére rátették a menyasszonyi koronát, nem ellenkezett tovább és sietve szaladt vissza a szolgál a jelentéssel:

– Megesküdtek.

Félóra múlva a földesúri lak kapuja előtt lehetett hallani a lakodalmi menet kis csengőinek hangját. Az öt pár kiszállt a kocsiból, átmentek az udvaron és bementek a terembe. A földesúr fogadta és borral kínálta meg őket, miközben a szülők, akik a síró leányok mögött álltak, reájuk szóltak, hogy boruljanak földre uruk előtt.

A parancsszóra való összeházasodás oly közönséges valami volt házukban, hogy szolgáliszemélyzetünk fiatalja, aki észrevette, vagy megsejtette, hogy össze akarják házasítani, noha semmi kölcsönös vonzódás nem volt meg bennök, azzal előzték meg boldogtalanságukat, hogy együtt hívták meg magukat komának valamelyik parasztcsaládhoz, ami az orosz egyház parancsa szerint kizárja az összeházasodást. Ez a hadicsel rendesen sikerrel is járt, de egyszer tragikus vége lett. Andrej szabó bele szeretett egy leányba, aki egyik szomszédunk jobbágya volt. Remélte, hogy atyám bizonyos évi összeg lefizetése ellenében megengedi neki, hogy szabómesterségét szabadon folytassa és hogy megfeszített munkával megtakarít annyit, amennyivel kiválthatja majd a leányt.

Amivel különben atyám jobbágyával való házassága révén a leány amúgy is atyám jobbágyává vált volna. Mikor tehát Andrej és a házi cselédleányok egyike megsejtette, hogy kényszerházasságot készülnek előírni számukra, özszebeszéltek és együttesen komaságot vállaltak egy újszülöttnél. Sejtelmük valónak bizonyult, egy nap a gazdájuk maga elé hívatta őket és kiadta a félt parancsot.

– Mindenkor engedelmesen követtük parancsát, – felelték, – de néhány héttel ezelőtt egy és ugyanazon gyermek keresztelő tanúi voltunk. – Andrej pedig előadta kívánságát és tervét. Aminek következménye az volt, hogy a katonai sorozóbizottság elé küldték, hogy besorozzák katonának.

I. Miklós alatt még nem volt általános hadkötelezettség, úgy, mint most. A nemesség és a kereskedő-osztály hadmentes volt és ha új sorozást rendeltek el, a földesuraknak jobbágyaik számának megfelelőleg ennyi és ennyi embert kellett kiállítaniok.

A parasztok rendszerint maguk töltötték ki az illető község számára kiírt újonclistát, ellenben a háziszemélyzet teljesen ura kényének volt kiszolgáltatva és ha ez valamelyikükkel elégedetlen volt, akkor a sorozó-bizottság elé küldte azt és egy újoncnyugtát kapott érte. Egy ilyen papir jelentős pénzszeget jelentett, mert mindenkinek el lehetett adni, akit be akartak: sorozni és aki ki akart szabadulni a katonasor alól.

Akkoriban valami rettenetes volt a hadi

szolgálat. Huszonöt évig kellett a zászló alatt maradni és a katonasors a lehető legnehezebb volt. Katonának lenni azt jelentette, hogy az illető örökre elhagyja otthonát és a már említett Timofejev-féle tisztek martalékává lesz. A legkisebb tévedést ökölcsapással, vagy megvesszőzéssel, vagy megbotozással büntették. Minden képzeletet felülmúl a kegyetlenség, amellyel ilyenkor eljárak. Még a kadettcsapatoknál is, amelybe csak nemes emberek fiait vették be, egy cigarettáért néha ezer ütést mértek ki a nyírfa-vesszővel, az egész kadettiskola szemeláttára, miközben az orvos ott állt a megkínzott fiú mellett és csak akkor parancsolt megállást a büntetés végrehajtásában, ha a pulzus verése véleménye szerint teljes megszűnéssel fenyegetett. A véres áldozatot eszméletlen állapotban vitték a kórházba. A katonai iskolák főnöke, Mihály nagyherceg, az oly kadettiskolai igazgatót, aki évente egy vagy két ily „esetet” nem tudott volna felmutatni, rögtön elmozdította volna állásából. „Semmi katonai fegyelem”, mondotta volna.

Még sokkal rosszabbul járt a közember. Ha valamelyik hadbírótság elé került, akkor oly ítélet következett, amelynek végrehajtásához ezer ember két sorban állt fel, mindegyik egy-egy kisujnyi vastagságú, a német „Spiessruten” névvel elnevezett vesszővel felfegyverkezten. Az elítéltet háromszor, négyszer, ötször, vagy hétszer vonszolták végig a két soron, közben pedig mindegyik katona egy-egy ütést mért rá. Hátról pedig altisztek ellenőrizték, hogy

vajjon teljes erővel sújtanak-e le a katonák. Ezer vagy kétezer ütés után, s vért hányva, vitték az áldozatot a kórházba, aztán ápolták, hogy mihelyt az első bántalmazás következményei valamelyest behegedtek, folytassák a megfenyítést. Ha a kínzásnál meghalt a szerencsétlen, akkor a hátramaradt ütések a holtestre mérték ki. I. Miklós és Mihály bátyja nem ismertek irgalmat, soha semmi körülmények között nem esett meg a büntetés elengedése.

Gyász és borzalom töltötte meg házunkat, ha hallatszott, hogy szolgálk közül valamelyiket elviszik újoncnak. Hogy megelőzzék az esetleges öngyilkosságot, a hivatali helységben megláncolták és őrizetbe vették az illetőt. Egy parasztkocsi állt elő és a boldogtalant két őr vezette ki. Az egész személyzet körülvette. Mélyen meghajolt és minden egyestől bocsánatot kért, ha valamikor akarattal, vagy akaratlanul vétett ellene. Ha anyja és apja ott helyben éltek, szintén eljöttek, hogy elbúcsúzzanak tőle. Földig hajolt le előttük és anyja, valamint a többi nőrokona belefogott a hangos, félig éneklő panaszos sírásba:

– Kire hagysz minket? Ki gondoz majd az idegenben? Ki óv meg a kegyetlenek kezétől? – Egészen oly módon és azokkal a szavakkal, ahogy temetések alkalmával szokták.

Így kellett Andrejnek huszonöt évig viselnie a katonaélet szörnyű sorsát és a boldogság meg öröm minden tervének erőszakkal vetettek véget.

Még tragikusabb volt egy Paula, vagy ahogy rendszeren nevezték: Polja nevű cselédünk sorsa. A finom hímzést tanulta volt meg és jelentős tökéletességre vitte benne. Nikolszkojében Helén testvérem szobájában állt a himző-rámája és sokszor részt vett a társalgásban, amely nővérünk és mostohaanyánk egyik húga között folyt le. Viselkedése és beszéde után ítélve, Polja sokkal inkább hasonlított művelt fiatal leányhoz, mint cselédhez.

Félrelépett és csakhamar észrevette, hogy anya lesz. Mindent elmondott a mostohaanyámnak, aki heves szemrehányásokban tört ki:

– Nem akarom tovább itt tudni a házamban ezt a teremtet. Nem tűröm tovább házamban ezt a szégyent. Oh, a szemérmetlen teremtet, – és így tovább. Helén könnyei semmit sem tudtak a dolgokon változtatni. Polja haját rövidre levágták és egy majorba küldték. Mint-hogy épp akkor belefogott volt egy finom hímzésbe, a major egy piszkos kamrájában, egy kis ablaklyuk mellett kellett azt befejeznie. Befejezte és még sok más hímzést fejezett be, mindig remélve, hogy elnyeri a bocsánatot, de a bocsánat elmaradt.

Gyermekének apja, egy szomszédos földbirtokos szolgája, könyörögve kért engedelmet, hogy feleségül vehesse, de mert nem volt pénze, elutasították. Polja „finom manirjai” sértésszámba mentek és a legkeserűbb sors várt reá. Háztartásunkhoz tartozott egy ember, akii törpe termete miatt posztillonnak használtak és akit általában „görcelábú Filká”-nak neveztek.

Mikor még fiú volt, egy borzasztó lórúgás érte és azóta nem nőtt tovább. Lábszára görbe volt, lába befelé hajlott, orra törött és oldalt hajlott, állkapcsa eltorzult. Ehhez a torzalakhoz kellett feleségül mennie és hozzá is kényszerítették. A párt aztán rjészáni birtokunkra telepítették át.

Hogy a jobbágyoknak épp úgy vannak érzéseik, mint más embereknek, azt nem akarták észrevenni, sőt nem is hitték el és amikor Turgenyev „Mumu” című kis elbeszélése megjelent és Grigorovics megkapó novelláit kezdte kiadni, amelyekkel könyeket hullajtatott olvasóival, a jobbágy szenvedése fölött, igen sok ember számára meglepő leleplezés volt a tartalmuk:

– Épp úgy szeretnek, mint mi, hát az lehetséges? – kérdezték az érzékeny hölgyek, akik nem tudtak végigolvasni egy francia novellát, hogy könnyekre ne fakadjanak a nemes hős és az előkelő hösnő szomorú sorsán.

A kiképzés, amelyben az urak egyik vagy másik jobbágyukat részesítették, csak új szenvedések forrása lett az illető számára. Így egyszer atyám falujabeli házainak egyikében egy tehetséges fiúra lett figyelmes és gyógysegédnek képezte ki. A fiú szorgalmas volt és néhány évi tanulás után nagy tudásra tett szert. Amint hazajött, atyám mindent beszerzett, ami egy jól berendezett gyógyszertárhoz szükséges és szépen berendezte azt Nikolszkojében, az egyik melléképületben. „Szása doktor” – így hívták nálunk a fiatalembert – nyáron át azzal foglalatzkodott, hogy mindenféle gyógyerejű nő-

vényt gyűjtött és azokat preparálta, rövidesen az egész környéken megszerették és sokan felkeresték. A szomszéd falukból beteg parasztok jöttek és atyám igen büszke volt gyógytárának e jó hírére. De ez nem tartott soká. Egyszer télen Nikolszkojeba jött atyám, néhány napig itt maradt, aztán megint eltávozott. A rákövetkező éjszaka Szása doktor agyonlőtte magát – véletlen szerencsétlenségből, mondták, pedig boldogtalan szerelem volt a szerencsétlenség mélyén. Beleszeretett egy leányba, akit nem vehetett nőül, mert egy másik földbirtokos jobbágya volt.

Majdnem ily szomorú sors jutott osztályrészül egy másik fiatalembernek, Geraszim Kruglovnak, akit atyám a moszkvai földművesiskolába járatott. Kitűnően megfelelt a vizsgákon, aranyérmét kapott és az intézet igazgatója igán sokat fáradozott, hogy atyámat rábírja, hogy ajándékozza meg a szabadságával Geraszimt, és tegye így számára lehetővé, hogy a jobbágyok előtt zárt egyetemet látogathassa.

– Nevezetes ember lesz belőle és meglehet, hogy Oroszország legnagyobb tudósai közé fog tartozni és önnek becsületére fog válni, hogy képességeit felismerte és ily erőt juttatott az orosz tudománynak.

– Saját birtokomon van rá szükségem, – volt apa válasza, amit erre, a fiatal ember érdekében többször megismételt felszólításra adott. A valóságban pedig Geraszim Kruglov teljesen felesleges volt abban a primitív gazdálkodásban, amely akkor folyt és amelynek megvál-

tóztatásába atyám soha bele nem egyezett volna. Felmérte a birtokot, de ahogy ezzel készen lett, a cselédházban kellett maradnia, a többi cseléd között és mint ezeknek, neki is tányérral a kezében kellett az étkezésnél felszolgálnia. Ez természetesen igen rosszul esett Geraszimnak, mert álmái az egyetemre, tudományos foglalkozásához vonzották. Tekintete elárulta elégedetlenségét, mostohaanyámnak meg úgy látszik, különös kedve telt abban, hogy érzelmeit bántsa. Egyszer, amikor egy őszi napon a szél felrántotta a kapuajtót, odakiáltott neki:

– Goraszka, menj, tedd be a kaput.

Erre már túlómlött az amúgy is telt pohár.

– Annak van itt a kapus, – felelte és tovább ment.

Mostohaanyám meg atyám szobájába sietett és könyvelt szemekkel kiáltotta:

– Az ön szolgálai sértegetnek engem. Ön ezt tűri?

Geraszimet azonnal elfogták és megláncolták, hogy besorozzák katonának. A szülőitől való búcsúja a legszivettepőbb jelenetek egyike volt, amit valaha életemben láttam.

De ebben az esetben nem maradt el a gondviselés boszúja. I. Miklós meghalt és a hadseregben való szolgálat nem volt már oly elviselhetetlen. Csakhamar figyelmesek lettek Geraszim ügyességére és néhány év múlva egyik első segédhivatalnok, tulajdonképp pedig egyetlen értékes munkaereje lett a hadügyminisztériumnak. És most megtörtént, hogy atyám, aki

mindenekfölött való becsületes ember volt és aki abban az időben, amikor mindenki a zavarosban halászott, soha sem vesztegette meg magát, egyszer a hadtestparancsnoka kedvéért eltért a törvény szigorú előírásától és valamely szabálytalanság előtt szemet hunyt. Majd, hogy tábornokká való kineveztetésébe nem került ez, pedig ez a kineveztetés volt harmincöt évi katonai szolgálatának egyetlen célja. Mostohaanyám Pétervárra ment, hogy a nehézségeket elhárítsa az útból, itt megmondták neki, hogy célja elérésének egyetlen módja, ha a hadügy-minisztérium egy bizonyos osztályának egy hivatalnokát nyeri meg. – Noha ez csak segédhivatalnok, – mondták neki, – tulajdonképp mégis csak a feljebbvalói főnöke és mindent keresztül tud vinni. Ez az ember pedig – Geraszim Ivanovics Kruglov!

– Képzeld, – mondta el nekem később mostohaanyám, – a mi Goraszkonk! Hisz tudtam, hogy nagyon képeséges fiú. Felkerestem és beszéltem vele az ügyben és ő azt felelte:

– Semmi kifogásom az öreg kegyelmes úr ellen és megteszem érte mindazt, ami módomban áll.

Geraszim megtartotta a szavát; jó véleményt terjesztett be és atyám tábornok lett. Végre felvehette a rég óhajtott vörös nadrágot és vörös zsinóros dolmányt és feltehetette csáková mellé a tollbokrétát.

Mindezt a magam szemével láttam gyermekkoromban. Ha azonban azt akarnám to-

vábbadni, ami fülemhez jutott, akkor sokkal borzalmasabb történeteket kellene elmondanom: történetek férfiakról, asszonyokról, akiket kitéptek családjuk köréből, szülőfalujukból és eladtak, játékban elvesztettek, vagy egy pár vadászkutya ellenében felcseréltek, aztán új birtokok telepítésére Oroszország valamely messzi fekvő részébe vitték el; gyermekekről, akiket eltéptek szülőiktől és kegyetlen, fajtalan uraknak adták el; megkorbácsolásokról, amelyek mindennap hallatlan könyörtelenséggel mentek végbe; egy leányról, aki csak úgy tudott megmenekülni, hogy a vízbe ölte magát; egy öreg emberről, aki ura szolgálatában őszült meg és ennek ablakai alatt akasztotta fel magát; parasztlázadásokról, amelyeket I. Miklós tábornokai nyomtak el, miközben minden tizedik vagy ötödik embert halálra kínoztattak és a falut elpusztították, úgy, hogy ennek lakói a szomszédos kormányzóságokba jártak koldulni kenyérért. Ami végül a szegénységet illeti, amit utazás közben némely faluban, különösen pedig a cári birtokok helységeiben láttam, hát nincs arra szó, hogy képét nyújthassam annak az olvasónak, aki ilyet még nem látott.

Szabad emberré lenni, ez volt a jobbágy állandó álma, nehezen megvalósulható álma, mert a földbirtokos csak nagy összeg pénz ellenében volt a szabaddá nyilvánításra rábíráható.

– Tudod-e, – beszélte egyszer atyám, – hogy anyád megjelent nekem a halála után? Ti fiatalok nem hisztek ilyesmiben, pedig megtör-

tént. Egyszer késő éjszaka itt ültem ezen a széken az íróasztalom mellett és félig elszenderedtem, egyszer csak láttam, amint onnan hátulról, egész fehér ruhában, halványan, ragyogó szemével belépett. Amikor haldoklott, arra kért, hogy tegyem szabaddá a szolgálonőjét, Mását és én megígértem neki. De eztán hol ez, hol amaz jött közbe és majd egy egész év telt el anélkül, hogy szándékomat keresztülvittem volna. És ekkor megjelent nekem és halk hangon mondotta:

– Alexej, megígérted nekem, hogy szabaddá teszed Mását. Elfelejtetted?

Megrémültem, felugrottam a székemről, ő pedig eltűnt. Előhívtam a szolgákat, de senki sem látta. Másnap reggel elmentem a sírjához és egy litániát mondtam felette és Mását is azonnal szabaddá tettem.

Amikor atyám meghalt, Mása eljött a temetésére és én beszéltem vele. Már férjnél volt és boldog családi életet élt. Sándor bátyám az ő tréfás modorában beszélt el neki, amit atyám elmondott nekünk és megkérdeztük, hogy tud-e erről valamit.

– Sok idő múlt el azóta, – felelte ő, – és most már elmondhatom önöknek a teljes igazságot. Láttam, hogy atyjuk egészen elfelejtette ígéretét, hát én öltöztem a fehér ruhába és anyjuk hangját utánozva, emlékeztettem ígéretére, amit neki tett. Nemde nem haragszanak rám ezért, mi?

– Persze, hogy nem.

Tíz-tizenkét esztendő múlt el azon jelene-

tek óta, amelyeket e fejezet első részében írtam le, és egy este atyám szobájában ültem és az elmúlt időkről beszélgettem vele. A jobbágyság már megszűnt és atyám, noha nem valami hevesen, mégis panaszkodott az új állapotok miatt; egyébként meglehetősen egykedvűséggel fogta fel őket.

– Be kell látnia, atyám, – mondtam, – hogy gyakran büntette jobbágyait, néha még ok nélkül is.

– Ezzel a néppel, – felelte ő, – nem lehetett másképp boldogulni, – és karosszékében hátradülve elmerült gondolataiba. Hosszú szünet után folytatta: – De szóra sem érdemes, amit én tettem. Nézd csak Szabievét, oly szelídnek látszik, oly szelíd hangocskája van, de valóban borzalmas volt jobbágyaival szemben. Hányszor akarták meggyilkolni! Én legalább soha sem bántottam a leányokat, de T . . . , az a vén ördög, oly veszettül csinálta, hogy az asszonyok egyszer borzasztó módon akarták megbüntetni ... Jó éjszakát! . . .

ÖTÖDIK FEJEZET.

Visszaemlékezés a krimi hadjáratra. – I. Miklós halála. – Szellemi fejlődésem. – Irodalmi hajlandóság. – Hírlapírói kísérletek.

Még jól emlékszem a krimi hadjáratra. Moszkvában meglehetősen közömbösen hagyta az embereket. Természetesen minden házban estélyi társaságok jöttek össze, ahol serényen csináltak sebkötést, amiből azonban csak nagyon kevés jutott az orosz hadseregbe, mert útközben az egészet ellopták és az ellenséges seregeknek adták el. Helén nővérem és más fiatal hölgyek hazafias dalokat énekeltek, de általában csak kevéssé érintette a társadalmi életet az a hatalmas mérkőzés, amely ott délen végbement. Ellenben a vidéken komor árnyék honolt a háború miatt. Gyors egymásutánban következtek az újoncbeutalások és állandóan hallottuk a parasztasszonyok halotti énekének hangját. Az orosz nép a gondviselés által rámért szerencsétlenségnek tekinti a háborút, és ezt a háborút is vallásos áhítattal fogadta, amely áhítat hangulata különös módon különbözött attól a könnyenvevéstől, amit másutt tapasztaltam.

Ezernyolcszázötvennégy őszén mostoha-
 anyánk két nővérel gyarapodott meg a csa-
 ládi körünk. Saját házuk és néhány szőlő-
 hegyük volt Szebasztopol mellett, most azon-
 ban hajléktalanok voltak és családunk fo-
 gadta fel őket. Amikor a szövetségesek a Krí-
 men kikötöttek, Szebasztopol lakosságának tud-
 tára adták, hogy nincs semmi félni valója és
 kiki nyugodtan megmaradhat ott, ahol van. De
 az Alma mellett történt vereség után, mindenki-
 nek hanyatthomlok menekülnie kellett és ott
 kellett hagynia a vagyonát, mert csakhamar be-
 következőben volt a város blokádja. Nagy hiány
 volt a közlekedési eszközökben és az utakon,
 amelyeket a délről felvonuló csapatok foglaltak
 el, lehetetlen volt előrejutni. Szinte lehetetlen-
 ség számba ment egy kocsis felfogadása és a két
 hölgy, aki kénytelen volt holmiját az utcán
 hagyni, nagy szükségét szenvedett, amíg Mosz-
 kvába eljutott.

A nővérek fiatalabbikával csakhamar ösz-
 szebarátkoztam. Mintegy harminc éves hölgy
 volt, aki egyik cigarettát a másik után szívta el
 és gyakran mesélt nekem utazásának sok bor-
 zalmáról. Könyezve beszélt a szép hadihajók-
 ról, amelyeket Szebasztopol kikötőjének bejárá-
 tánál süllyesztettek el és nem tudta felfogni,
 hogy mint védelmezheték meg Szeabsztopolt az
 oroszok a szárazföld felől, mert hiszen minden
 védelmi mű hiányzik onnan.

Tizenharmadik évembe léptem, amikor I.
 Miklós meghalt. 1855. február 18-án (március
 2-án) késő délután volt, amikor Moszkvában a

rendőrök valamennyi házban bulletint osztogattak a cár megbetegedéséről és felszólították a lakosságot, hogy imádkozzék a templomokban a felgyógyulásáért. Akkor már halott is volt és a hatóságok tudták ezt, mert ez időben már távirati összeköttetés volt Moszkva és Pétervár között. Minthogy megelőzőleg egy szó sem esett a betegségéről, azt hitték, hogy a népet először lassan elő kell készíteni a halál hírére. Mindannyian a templomba mentünk, hogy imádkozunk a cárért.

Másnap, szombaton mindez megismétlődött, sőt még vasárnap is osztogattak bulletint a cár állapotáról. Csak déltájban hozták meg nekünk a vásártéren volt szolgák Miklós halálának hírért. Valóságos rémület lett úrrá e hírre a házunkban, valamint rokonaink házában. Azt beszélték, hogy a vásártéren igen különös módon viselkedtek az emberek, és ahelyett, hogy az uralkodó halálát siratták volna, izgató beszédeket tartottak. A felnőttek halkán beszélgettek és mostohaanyánk minduntalan ismételte:

– Ne beszéljete az emberek előtt, – miközben a szolgák valószínűleg a bekövetkező szabadságról csendesen suttogtak egymással. A nemesség minden pillanatban a jobbagyok felkelését, a Pugacsov-felkelésnek megismétlődését várta.

Ezzel szemben az történt Pétervárott, hogy a művelt osztálybeli emberek egymás nyakába borultak, amikor a halálhírt közölték egymással. Mindenki érezte, hogy hamarosan vége lesz a háborúnak és ezeknek a rettenetes állapotok-

nak, amelyek a „vasdespota” alatt uralkodtak. Mérgezésről suttogtak, különösen amikor a cár holtteste feltűnően gyorsan indult oszlásnak, de lassanként kiszivárgott, hogy Miklós túlnagy adagot vett be egy erősítő orvosságból.

A vidéken 1855 nyarán komoly figyelemmel kísérték a hősieles küzdelmet, amely minden talpalatnyi földért és az összerombolt sáncok minden darabkájáért folyt Szebasztopolban. Hetenkint kétszer lovas küldöncöt küldtek falusi birtokunkról a kerületi székhelyre uiságokért és mielőtt még leszált volna a lóról, kitépték kezéből és átfutották az újságokat. Helén vagy én olvastuk fel a többi családtagnak és az újságok hirei rögtön megtalálták útjukat a cselelédség szobáiba, onnan a konyhába, a hivatali szobába, a pópa-lakhoz és a parasztházakba. Könyezve fogadták a Szebasztopol utolsó napjairól, a rettenetes bombázásról és végül a városnak csapataink által bekövetkezett kiürítéséről szóló híreket. Faluszerte úgy siratták Szebasztopol elvesztet, mint ahogy egy közeli rokont szokás megsiratni, noha akkor már mindenki belátta, hogy a rémes háború mielőbb véget ér.

1857 őszén, ahogy tizenöt éves lettem, végre rám került a sor, hogy az apródtestületbe lépjek és Pétervárra vittek. Még gyermek voltam, amikor az atyai házat ehagytam, de az ember jelleme rendszerint korábban állapotodik meg valami irányban, mint ahogy általában hiszik és nem kételkedem abban, hogy gyermeki külsőm alatt már sok rejtőzött abból, amivé ké-

sőbb lettem. ízlésem, hajlamaim már megállapodottak voltak.

Mint már mondtam, egy orosz tanító gyakorolta az első hatást további értelmi fejlődésekre. Kitűnő, újabban azonban, sajnos, mindkevésbé gyakorolt szokás, hogy az orosz családok egy diákot vesznek a házukba, aki a fiúknak és leányoknak feladataik elkészítésénél segít még akkor is, amikor már gimnáziumba járnak. Valósággal megbecsülhetetlen ez a segítség, amelylyel jobban elsajátíthatják az iskolában előadottakat és a tananyagot illetőleg kibővíthetik ismeretkörüket. Ezenkívül intellektuellt elem kerül a diákkal a házba, aki bizonyos tekintetben a tanítványának bátyja lesz, gyakran ennél is több, mert a tanítással együtt bizonyos felelősséget is vállal magára tanítványa előrehaladásáért. Minthogy pedig a tanmódszerek gyorsan váltakoznak és nehezen élnek túl egy generációt, a diák ezeken felül sokkal inkább lesz a tanítványai segítségére, mint akár a legmagasabb műveltségű szülő is. Nikolaj Pavlovics Szmirnov előszeretettel viseltetett az irodalom iránt. Abban az időben, amikor I. Miklós alatt hallatlanul önkényes cenzúrát gyakoroltak, legjobb íróink teljesen ártatlan műveit is tilos volt nyilvánosságra hozni, más műveiket pedig úgy megcsonkították, hogy azok részben teljesen érthetetlenek lettek. Gribojedov zseniális vígjátékában, „Az intelligencia szerencsétlenségéiben, amelyet oda lehet állítani Molière művei mellé, „Skalosub ezredes” helyébe az értelemzavaró és a versmértékbe sem illő „Skalo-

sub urat” kellett tenni, mert az egész hadsereg megsértésének tekintették, ha egy ezredest komikus szerepben jelentetnek meg a közönség előtt.

Egy oly ártatlan könyvből, mint amilyen Gogol „Halott lelkek” című műve, nem jelenhetett meg a második rész és nem volt kiadható a második kiadás, noha az elsőt már rég elkapkodták. Puskin, Lermontov, A. K. Tolsztoj, Rilejev és más költők számos költeményét törölték, eltekintve oly versektől, amelyeknek némi politikai célzatuk volt, vagy amelyek az uralkodó viszonyokról bírálatot mondtak. Mindezek a művek kéziratban voltak forgalomban és N. P. Szmirnov Gogol és Puskin egész könyveit szokta volt a saját és barátai számára leírni, airily munkában néha segítettem neki. Mint igazi moszkvai gyerek, a legnagyobb tisztelettel viseltetett azok iránt az írók iránt, akik Moszkvában, részben a régi lovarda-negyedben laktak. Tiszteletteljesen mutatta meg nekem Salias grófnő (Eugenie Tour) házát, mely tőlünk nem messzi állott, mialatt nem nézhettük a tisztelet és gyász áhítata nélkül Herzen Sándornak, a hírneves száműzöttnek házát. A legnagyobb tisztelet tárgya volt számunkra és bár csak kilenc éves voltam, amikor meghalt és egy munkáját sem olvastam még el, mégis jól emlékszem a gyászra, amit halála keltett Moszkvában. Találó kifejezést adott Turgenyev ennek az érzésnek egy levelében, amely miatt I. Miklós elfogató parancsa és a birtokaira való száműzés járt ki neki.

Puskin nagy verses regénye, az „Anyegin”, csak csekély hatást gyakorolt reám és most is inkább e költészet nagyszerű egyszerűségét és az irány szépségét csodálom, mint a tartalmát. Ezzel szemben igen nagy hatást gyakoroltak reám Gogol művei, amelyeket tizenegy-tizenkét éves koromban olvastam és első irodalmi kísérleteimben az ő humoros modorát akartam utánozni. Szagoszkinnak az 1612-ik évi nagy felkelésből merített „Jury Miloszlavszky” című történelmi novellája, Puskinnak „A kapitány leánya”, amely Pugacsov lázadását írja le és Dumas „Margaret királynő”-je élénk érdeklődést támasztottak bennem a történelem iránt. Más francia novellákat csak akkor kezdtem olvasni, amikor Daudet és Zola nyomultak előtérbe. Nakraszov már régebb idő óta kedvenc költőm volt és sok versét tudtam kívülről.

Nikolaj Pavlovics Szmirnov korán bírt rá az írásra és az ő segítségével írtam egy hosszú elbeszélést „A garas elbeszélése” címmel, amelybe mindenféle jellemű embert állítottunk be, akinek kezébe került a garas. Sándor bátyám inkább a költészet felé hajolt és verseket kezdett irogatni, amelyeket csodálatosan könnyen írt meg és amelyek mindamellet jól csengtek és tetszetősek voltak. Ha később nem a természettudományi és bölcsészeti tanulmányok felé terelődött volna, kétségkívül igen jelentős költő vált volna belőle. Abban az időben, ha költői inspirációjának akart élni, kedvenc tartózkodási helye ablakunk alatt egy gyenge hajlású

tetőrész volt, ami mindig kihívta ingerkedő kedvemet.

– Nézzétek a költőt, a kémény mögött keres rímet, – mondtam és az ingerkedés vad dulakodással végződött, ami Helén nővéremet kétségbeejtette. De Sándor oly kevéssé volt bosszúálló, hogy csakhamar helyreállt közöttünk a legszebb testvéri egyetértés és szeretet. Úgy látszik, a fiúknál a verekedés és a szeretet szorosán egymás mellett jár.

Akkoriban mint újságíró is próbálkoztam. Már tizenkét éves koromban kiadtam egy napilapot. Papír természetesen nem állott tetszésünk szerint a rendelkezésünkre és így a lap csak tizenhatodrétt alakban jelent meg. A krími háború kitörése előtt atyám csak a rendőri közlönyt tartotta, így tehát nem volt valami nagy választék, amiről mintát vehettem volna. Ennélfogva az én lapom is csak rövid mondatokból állt, amelyek a napi újdonságokat közölték, mint például: az erdőbe mentünk, N. P. Szmirnov két rigót lőtt, és így tovább.

De ez nem soká elégített ki és 1855-ben egy havi folyóiratot adtam ki, mely Sándor verseit, kis novelláimat tartalmazta és több vegyesét. E folyóirat szilárd alapon állt, mert sok előfizetője volt, azaz maga a kiadó és Szmirnov, aki ennyi és ennyi papírból való előfizetési díját még akkor is befizette, amikor már nem volt házunkban. Ezért aztán gondosan készítettem el hűséges előfizetőm számára lapom egy másolatát.

Ahogy Szmirnov elment és egy orvosnövendék, N. M. Pavlov foglalta el állását, benne

is segítőtársat találtam szerkesztői teendőimben. Barátai egyikétől verset kért havi folyóiratom számára – és ami még sokkal fontosabb volt, egy moszkvai tanárnak a fizikai geográfiához való bevezető felolvasását is megszerezte nekem. A felolvasás természetesen még nem jelent meg nyomtatásban, mert utánnomást soha sem fogadtam el folyóiratomba.

Mondanom sem kell, hogy Sándor a legélénkebb érdeklődéssel viseltett lapom irányában és így történt, hogy ez csakhamar ismeretes lett a kadettiskolában. De néhány fiatal, dicsőségszomjas író konkurrens lapot akart megjelentetni. A dolog igen aggodalomkeltő volt: versek és novellák dolgában már megállhattuk helyünket, de nekik „kritikusuk” volt, és egy „kritikus”, ki egy új novella jellemeinek taglalásánál mindenfélét összeír a körülményekről és ezernyi kérdésre lyukad ki, a lelke egy orosz havi folyóiratnak. Nekik kritikuskuk volt, nekünk pedig nem! Egy cikket írt az első szám számára, amelyet megmutattak a bátyámnak is és amely cikk meglehetősen nagyigényű és meglehetősen gyenge volt. Bátyám rögtön írt egy ellenkritikát, amelyben a bírálatot nevetségessé tette és valósággal megsemmisítette. Nagy volt a kétségbeesés az ellenséges táborban, amikor megtudták, hogy az ellenbírálat legközelebbi számunkban meg fog jelenni; az ellenfelek elhatározták, hogy megszüntetik lapjukat és legjobb tollforgatóik beléptek törzskarunkba úgy, hogy diadallal közölhettük ennyi sok kiváló író kizárólagos közreműködését.

1857 augusztusában, majdnem két évi fennállása után, be kellett szüntetnem a lapot. Más környezet és más élet várt reám. Sajnálatos mentem el hazulról, annyival is inkább, mert a Moszkva és Pétervár között lévő sokkalta nagyobb távolság választott el Sándor bátyámtól; és szinte szerencsétlenségnek tartottam már azt is, hogy katonai intézetbe kell belépnem.

HATODIK FEJEZET.

Belépésem az apród-intézetbe. – Az intézet vezetője. – Az intézetben uralkodó szellem. – A javulás felé.

Atyám régi óhajtása teljesült: az apród-intézetben szabad lett egy hely, amelyet elfoglalhattam, mielőtt a kort, amelyen túl a felvétel nem volt megengedett, betöltöttem volna. Pétervárra vittek és az iskola megnyílt számomra. Csak százötvenen, nagyobbára az udvari nemeség fiai nyertek kiképzést ebben a kiváltságos intézetben, amelyben az előjogokkal felruházott katonai iskola és a császári udvartartáshoz csatolt udvari intézet jellege egyesült. Az apród-

után a növendékeket, ha a záróvizsgákon helyüket megállták, vagy a gárdába, vagy pedig kívánságukra bármely más ezredbe tiszttekként felvették, tekintet nélkül arra, hogy vajjon az illető ezredben volt-e üres hely, vagy sem. Azonkívül a legfelsőbb osztály tizenhat első tanuló-ját „kamarásapród”-nak nevezték ki, azaz a császári család különböző tagjai: a császár, a császárné, a nagyhercegnők és nagyhercegek

személyes szolgálatába sorozták. Ez természetesen nagy megtisztelés számba ment, azonkívül azok az ifjak, akiknek ez a tisztelet osztályrészül jutott, ismerősök lettek az udvarban és reményük volt arra, hogy aztán a császár, vagy valamelyik nagyherceg hadsegédévé fogják kinevezni őket, miáltal természetesen az állami szolgálatban fényes karrier nyílt meg számukra. Ezért aztán oly szülők, kik az udvarral való összeköttetések fölött rendelkeztek, mindent megmozdítottak, hogy fiaikat az apród-intézetbe bejuttassák még akkor is, ha ez más pályázók rovására is történik, akiktől ezzel a felvétel minden lehetőségét elvették. Most, hogy ebben az előkelő intézetben voltam, atyám teljesen átengedhette magát becsvágyó álmainak.

Az intézet öt osztályból állt, amelyek közül az első volt a legmagasabb és az ötödik a legalacsonyabb. A negyedik osztályba kellett volna jönnöm, de mert a vizsgán kitűnt, hogy a tizedestörtekekkel való számolásnál nincs meg a kellő készségem és mert a negyedik osztálynak már több mint negyven tanulója volt, míg az ötödiknek csak húsz, az utóbbiba osztottak be.

Ez a határozat igen kínosan érintett. Vonakodással léptem be egyáltalán katonai intézetbe és most négy év helyett öt évig kell benne maradnom! Mit tegyek az ötödik osztályban, ahol már mindent tudtam, amit itt tanítani fogunk? Könyezve mondtam ezt a felügyelőnek, a ki a tanítói kar élén állt, de ő tréfálkozva felelte:

– Tudja, mit mondott Cézár: jobb falun az elsőnek lenni, mint Rómában a másodiknak.

Amire indulatosan feleltem, hogy szívesen lennék akár az utolsó is, hogy csak mihamarább kikerüljek az apród-intézetből.

– Tán ha majd itt lesz egy darabig, megtetszik magának az iskola, – jegyezte meg erre és e naptól kezdve a barátom lett.

A számtantanárnak, aki szintén meg akart vigasztalni, becsületszavamat adtam, hogy egy pillantást sem vetek a könyvébe, „mégis a legjobb osztályzatot lesz kénytelen nekem adni”. Megtartottam a szavam, de ha most visszagon-dolok erre a jelenetre, úgy találom, mintha a tanítvány nem bizonyult volna engedelmes természetűnek.

De ha erre a régmúlt időre gondolok vissza, csak hálásnak kell lennem, hogy nem tettem felsőbb osztályba. Minthogy az első évben csak azt kellett megismételnem, amit már tudtam, megszoktam, hogy leckémet csupán hallomásra tanuljam meg, ahogy a tanítóm azt az osztályban magyarázza. Sohasem készültem a vizsgákra és az erre szánt időt arra fordítottam, hogy néhány barátomnak Shakespeare és Osztrov-szky drámáit olvastam fel. Azonkívül akkor is, amikor a felsőbb osztályokba kerültem, sokkal inkább voltam képes a nekünk ott nyújtott tan-anyagot elsajátítani.

Mint valamennyi gyermeknek, aki nem Pétervárról való, nekem is sokat kellett szenved-nem „a finn ingoványon levő főváros”-ban a kolera nosztrasztól és a hagymázos betegségtől.

Éppen akkor, amikor az apród-intézetbe

léptem, nagy változás ment végbe ennek benső életében. Akkor ébredt fel egész Oroszország mély álmából és akkor tért magához I. Miklós uralmának rémes despotizmusából. A mi iskolánk is megérezte ennek az újjáébredésnek a hatását. És igazán nem tudom, hogy mi vált volna belőlem, ha egy-két évvel hamarabb léptem volna az apród-intézetbe. Vagy egészen megtörték volna akaraterőmet, vagy kizártak volna az iskolából, és hogy mi következménye lett volna ennek, senki sem tudná megmondani. Szerencsére 1857-ben már a legteljesebb mértékben vonult be ide az új szellem.

Az intézet igazgatója, Seltuchin tábornok nagyszerű öreg ember volt. De ő csak névleg volt az iskola feje. Igazi vezetője „az ezredes” volt, Girardot ezredes, egy orosz szolgálatba szegődött francia. Azt mondták, hogy jezsuita, és azt hiszem, hogy az is volt, eljárása teljesen Loyola tanításaira vallott és nevelő-rendszere a francia jezsuita iskolákban dívó rendszer volt.

Képzelnék el egy kicsiny, nagyon sovány embert, sötét, szúró, vad szemekkel, aki rövidre nyírott bajuszt viselt, ami valami macskaszerűt kölcsönöz arcának. Igen nyugodt és erélyes ember, nem kiválóan okos, de rendkívül ravasz volt. Szíve mélyében, despota létére, egész lényével gyűlölte azokat a fiúkat, akik hatalmas befolyása alól kivonták magukat és ennek a gyűlöletének nem otromba üldözéssel, de egész magaviseletével, egy alkalomszerűen el ejtett szóval, kézmozdulattal, mosolylyal, felkiáltásai adott kifejezést. Járása inkább előre-

osonás volt és kutató tekintete, amelyet anélkül, hogy fejét megmozdította volna, maga körül vett, teljessé teszi arcképét. Valami száraz hideg ült ajkain, amikor jónak akart látszani és e kifejezés még ridegebb lett, ha szája egy elégedetlen vagy megvető mosolyra húzódott el. Mindezek mellett nem volt semmi zsarnoki kifejezés benne; első látásra inkább valami jóindulatú apához hasonlított, aki úgy beszél a gyermekeihez, mint felnőtt emberekhez. De az ember csakhamar megérezte, hogy mindenkinek és mindennek meg kell hajolnia akarata előtt. Jaj volt annak a fiúnak, aki közömbösnek mert mutatkozni az ezredes jó- vagy rosszindulata iránt!

„Az ezredes” mindig mindenki ajkán ott volt. A többi tisztet a csúfneven emlegették, de Girardot-nak senki sem mert csúfnevet adni. A titokzatos varázslat egyik neme fűződött személyéhez, mintha mindentudó, és mindenütt jelen lévő lett volna. Az egész napot és az éjszaka jó részét ott töltötte az iskolában. Még a tanítás ideje alatt is ott kódorgott és kikutatta éjjeli szekrényeinket, amelyekhez való kulcsok nála is megvoltak. Éjszaka sok órát fordított arra, hogy kis könyvekbe, amelyek már egész könyvtárt kitettek, különös jelekkel és különböző színű tintával beírja mindegyik tanuló hibáit és előnyeit.

A játék, nevetés és szórakozás mindjárt megszűnt, mihelyst megláttuk, hogy lassan végighalad tágas szobáinkon, kézen fogva valame-
lyik kedvencét és előre-hátra lóbálva a testét.

Az egyik fiúra rámosolygott, a másíknak élesen belenezett a szemébe, a harmadik fölött közömbösen haladt el tekintete és a negyedíknél elhúztá egy kissé az ajkát, és ezekből mindenkí következetté, hogy az első íránt jóíndulattal van, a másodík közömbös neki, hogy a harmadíkat készakarattal hagyta figyelmen kívül és hogy a negyedík íránt ellenszenvvel viseltetik. És ez az ellenszenv rendszerínt nem csekély félelembé ejtette áldozatát, különösen ha ez nem tudta az ellenszenv okát. Ez a néma és mégis szüntelenül kifejezett ellenszenv és ez a gyanakodó pillantás kétségbeejtette az érzékeny fiúkat; másoknál az akarat teljes megsemmisítésére vezetett, mínt ahogy azt Tolsztoj egyik ön-életrajzából merített novellájában, „Az akarat betegségeídben megírta Teofilról, akí szintén Girardot tanítványa volt.

Az intézet benső élete ígen siralmas volt az ezredes uralma alatt. Mindegyík benlakó intézetben az újonnan belépetteknek míndenféle üldöztetést kell kiállníok. A „gólyák”-nak ílyenkor kell megmutatníok, hogy mí lakozík bennök és hogy nem „árulkodók”. Azonkívíl így akartak az „öregek” a gólyáknak szemléltető oktatást adní a szoros bajtársí viszony előnyeíről, így van ez mínden ískolában, és a fogházakban, De Girardot uralma alatt ezek az íngerkedések komolyakká váltak, és nem az osztálytársak részéről índultak kí, hanem az első osztály tanítványaíból, a kamarás-apródokból, akík már tisztszámba mentek és akíknek Girardot velünk szemben egészen természetellenesen előnyös

helyzetet juttatott. Az ő módszeréhez tartozott, hogy szabad kezet adjon nekik, hogy úgy tegyen, mintha semmit sem tudna arról, hogy mit művelnek, hogy így aztán ő általuk tartsa fenn a szigorú fegyelmet. Egy kamarás-apródot visszaütni, annyit jelentett I. Miklós idejében, mint a katonagyerekek büntető ezredébe kerülni és ha valamelyik kamarás-apród szeszélyének ellene szegült valaki, az első osztályban volt húsz fiatalember nehéz tölgyfa-vonalzójával felfegyverkezve összejött az egyik szobában, hogy az ellenszegülőt Girardot csendes beleegyezésével megfenyítse.

Ezért aztán azt tette az első osztály, amit akart. Még az ezt megelőző télen is az volt a legkedvesebb sportja, hogy a gólyákat éjszaka idején, hálóingben összekergették valamelyik szobába és mint a cirkuszlovakat kergették őket körbe, mialatt a kamarás-apródok vastag gumioszorral a kezükben, részint a középén, részint a körön kívül állva, irgalmatlanul ütötték a fiúkat. Rendszerint aztán keleti módra, förtelmes módon nyert befejezést a „cirkusz”. Az akkor uralkodó erkölcsi felfogás és a cirkusz részleteiről keringő piszkos beszéd oly természetű volt, hogy jobb arról nem is beszélni.

Mindezeket jól tudta az ezredes. A kémkedés tökéletes rendszerét fejlesztette ki és semmi sem maradt előtte titokban. De minden rendben volt mindaddig, amíg nem tudták, hogy ő tud róla. Az első osztály dolgai előtt szemet hunyni, alapja volt az ő rendszerének, amellyel a fegyelmet fentartotta.

De új szellem ébredt az iskolában és csak néhány hónappal belépésem előtt történt, hogy másfajta volt a harmadik osztály, mint amilyen eddig szokott volt lenni. Néhány fiatalember járt bele, aki igazán tanult és sokat olvasott: csakugyan jelentős ember is vált többől közülök. Egyikjünkkel – mondjuk, hogy Schauffnak hívták – abból az alkalomból ismerkedtem meg, amikor az Kantnak „Kritik der reinem Vernunft”-jét olvasta. Ehhez hozzájárult, hogy az egész iskola néhány legerősebbje járt ebbe az osztályba. Az egész testület legmagasabb természetű növendéke járt ide, valamint egy igen erős fiatalember, Kostov is, aki szoros baráti viszonyban volt Schauffal. Ez a harmadik osztály nem simult bele oly engedelmesen a kamarás-apródok jármába, mint az előbbi évfolyamokban. A kamarás-apródok túlkapásai a legnagyobb visszatetszést keltették és egy esetből kifolyólag, amelyről nem kívánok részletesebben szólni, harcra került a sor a harmadik és az első osztály között, amely alkalommal a kamarás-apródokat alantasaik alaposan elpáholták. Girardot az egész dolgot eltussolta, de az első osztály tekintélye megrendült. Még megvoltak a gummiostorok, de többé nem kerültek használatba és a cirkusz, meg a többi ilyesmi már csak a múlté maradt.

Ennyit elértek, de a legalsó, az ötödik osztálynak, amely csupa igen fiatal fiúból állt, akiket csak akkor vettek föl az iskolába, még sokat kellett szenvednie a kamarás-apródok zsarnokságától. Szép, régi fákkal teli kertünk volt,

de az ötödik osztály tanulójának csak nagyon kevés öröme tellett benne. Arra kényszerítették őket, hogy egy körhintát hajtsanak, míg a kamarás-apródok benne ültek és mulattak, vagy amikor a fiatal urak kugliztak, nekik kellett visszagurítaniok a golyókat. Miután néhány napra az iskolába való belépésem után láttam a dolgok állását a kertben, nem mentem többé oda, hanem fent maradtam. Épen olvastam, amikor egy vöröshajú, szeplős arcú kamarás-apród lépett hozzám és rámszólt, hogy azonnal menjek a kertbe és forgassam a körhintát.

– Nem megyek, hiszen látja, hogy olvasok, – válaszoltam.

A harag eltorzította egyébként sem valami nagyon kedves arcát. Nekem akart jönni. Védelemre készen álltam fel. A sapkájával arcomba akart vágni. Ahogy tudtam, úgy védekeztem, miközben sapkája a földre esett.

– Vedd fel!

– Vedd fel te magad.

Az ily engedetlenség hallatlan volt az iskolában. Hogy sokkal idősebb és erősebb léte miatt nem vert meg a legkegyetlenebbül, most sem tudnám megmondani.

Másnap, valamint a következő napokon is kaptam hasonló utasításokat, de én makacsul fent maradtam. Erre apró túsúrásokkal igyekeztek minden lépten-nyomon a legkeservesebben megkínózni, úgy, hogy ez alkalmas lett volna bárki mást a kétségbeesésbe kergetni. Szerencsére mindig vidám kedélyű voltam és tréfa-

ként fogadtam ezeket a támadásokat, vagy nem is hederítettem rájuk.

Aztán az egész nem tartott soká. Esős idő állt be és mi nagyobbára bent maradtunk. A kertben nem igen erőltette az első osztály a cigarettázást, de most az épületen belül, a dohányzó-klubban, a „torony”-ban jött össze. Ezt lehetőleg a legkényelmesebben rendezték be, aztán állandóan fűtöttek benne. Mialatt minden más tanulót, akít a kamarás apródok cigarettázva találtak, keményen megbüntették, addig ők állandóan a meleg kályha körül ültek, fecsegték és nagy kényelmesen szívták cigarettájukat. Legszívesebben este tíz óra után dohányoztak, amikor már mindegyiknek ágyban kellett volna lennie.

Klubjuk féltizenegy utánig szokott együttmaradni és hogy Girardot váratlan látogatása ellen biztosítsák magukat, nekünk kellett őrt állnunk. Az ötödik osztálybeli kis fiúkat kettesével kizavarták az ágyukból, a lépcsőn kellett maradniok és jelenteniük, ha netán az ezredes jönne.

Elhatároztuk, hogy többé nem teljesítünk őrszolgálatot. Hosszas tanácskozást folytattunk és a felsőbb osztályok véleményét kértük ki, hogy miként fogunk hozzá a legjobban. Végre határoztak:

– Valamennyien vonakodjatok az őrséget átvenni és ha – ami egészen bizonyos – verni kezdenek benneteket, lehetőleg minél nagyobb számban menjetek Girardothoz és hívjátok elő. Ugyan jól tud ő úgylis mindenről, de ha ezt

megteszitek, kénytelen lesz megszüntetni ezeket a dolgokat.

Arra a kérdésre, hogy ez vajjon nem lesz-e „árulkodás”, az ily becsületügyek szakértői azt a választ adták, hogy nem, mert a kamarás-apródok nem bajtársként viselkednek a többivel szemben.

Másnap este Sakovszkojra, aki már régebben volt az intézetben és Szelanovra, egy újonnan belépett és oly félénk fiúra került az őrség sora, hogy még a hangja is leányosan csengett. Sakovszkojt szólították fel először, de ez vonakodott, amire békében is hagyták. Aztán a félénk Szelanovhoz ment két kamarás-apród és amikor ez hasonlóképpen nem akart engedelmessé válni, erős nadrágtartókkal kezdték verni. Erre Sakovszkoj több, a közelben fekvő társát felkeltette és gyorsan leszaladtak Girardothoz.

Már én is ágyban voltam, amikor a kettő hozzám lépett és felszólított, hogy menjek őrséget tartani. Vonakodtam. Erre felkaptak két pár nadrágtartót – holminkat mindig egy padra raktuk az ágy mellé, legfölül a nadrágtartót és rajta keresztbe a nyakravalót – és elkezdtek verni. Az ágyban ülve, védőleg terjesztettem ki a karom, már néhány erős ütést kaptam, amikor elhangzott a vezényszó:

– Az első osztály az ezredeshez!

A még vadul verekedők mindjárt megszelídültek és sietve hozták rendbe holmimat.

– Egy szót se szólj! – mormogták oda nekem.

– A nyakkendőt keresztbe, szépen rendbe!

– mondtam nekik, mialatt a vállam és nyakam sajgott az ütések nyomán.

Hogy mit mondott Girardot az első osztálynak, azt nem tudtuk meg, de amikor másnap rendekbe felálltunk, hogy az étkezőbe lemenjünk, feltűnően szelíd hangon szólított meg minket és úgymond, szomorú, hogy kamarás-apródok rárontanak egy fiúra, aki joggal vonakodott, és kire? Egy oly új és félénk fiúra, mint amilyen Szelanov! Az egész osztályban rossz hatást keltett ez a jezsuita-beszéd.

Az őrtállásnak természetesen most már vége lett, valamint az újonnan beléptettek megkínzásának is, és ez a szokás nem is éledt föl többé.

A történetek kétségtelenül Girardot tekintélyében is kárt tettek, amit az igen rossz néven vett. Osztályunkat, de különösen engem gyűlölt (a körhinta esetét is elmondták neki) és ezt az ellenszenvét minden alkalommal éreztette is velünk.

Első télen gyakori vendége voltam a kórháznak. Egy hagymázos lázroham után, amely alatt az igazgató és az orvos valósággal atyailag gondoskodtak rólam, igen heves és mindig visszaterő emésztési zavarok miatt szenvedtem. Girardot naponta körüljárt a kórházban és mert gyakran ott talált engem, minden reggel félíg tréfás hangon mondotta nekem franciául:

– Íme egy fiatal ember, aki makkegészséges és itt hever a kórházban.

Egyszer-kétszer tréfás hangon válaszoltam

neki, de amint folytonos ismétléséből kiéreztem rossz szándékát, elvesztettem a türelmem és dühbe jöttem.

– Hogy mondhat ilyet, – kiáltottam. – Megkérem majd a doktort, hogy tiltsa ki önt a szobából, – és így tovább.

Girardot két lépést hátrált, sötét szeme szikrázott és ajka még hosszabb és keskenyebb lett. Végül így szólt:

– Megsértettem önt, mi? Jól van, a teremben van két ágyú, azzal megverekszünk.

– Nem tréfálok, – folytattam – és kijelentem önnek, hogy tovább nem tűröm a célzásait.

Többé nem ismételte ama szavakat, de ezentúl még nagyobb ellenszenvvel nézett rám.

Mindenki beszélt Girardotnak erről a velem szemben való indulatáról, de én nem is hederítettem rá és valószínű, hogy közömbösségem még csak fokozta ezt a rosszindulatát. Tizennyolc hónap hosszat tagadta meg tőlem a vállrojtokat, amelyeket az újonnan belépettek két-három hónapi itt tartózkodásuk múlva megkaptak, ha csak egy kevéssé is belejöttek a katonai drillbe, de én ennek a katonás dísznek a hiányában sem éreztem magam szerencsétlenségnek. Végre is az egyik tiszt, a legjobb vezénylőmester az iskolában, aki egyszerően bele volt gabalyodva a vezénylésbe, elhatározta, hogy begyakorol engem, és amikor minden fogást és mozdulatot legnagyobb meglegedésére elvégeztem, ő maga akart engem Girardot előtt megkeszerciroztatni. Az ezredes kétszer egymás-

után háritotta el magától ezt a vizsgát úgy, hogy ezt a tisztt már személyes sértésnek vette és amikor egyszer az iskola igazgatója megkérdezte, hogy miért nincs meg a vállrojtom, egyenesen azt felelte:

– A fiút már megilletné, de az ezredes nem szereti.

Erre Girardot maga kérte, hogy tartsák meg a vizsgát és még aznap kiadta nekem a vállrojtokat.

De az ezredes befolyása gyors menetben haladt a letűnés felé. Az iskola karaktere egészen megváltozott. Húsz éven át igyekezett Girardot az ő eszményét elérni, azaz arra igyekezett, hogy szépen fésült, kisütött hajú, leányos formájú ifjakat neveljen és hogy oly apródokat szállítson az udvarnak, akik a modor finomsága dolgában ne álljanak XIV. Lajos udvaroncái mögött. Hogy tanulnak-e valamit, vagy sem, azzal nem törődött; azok voltak a kedvencei, akiknek toalettje a körömkefék és illatszerrek mindenféle fajtájával felszerelt volt, akiknek „magánegyenuhája”, amelyet akkor vehettünk fel, ha vasárnaponként meglátogattuk a szülőket vagy rokonokat, kifogástalan volt és akik a legelegánsabban tudták a szolgát adni. Azelőtt, ha Girardot próbaelőadást rendezett az udvari ceremóniákról, ami abból állott, hogy az egyik apród egy vörössávos ágyterítőt vett magára, hogy a kézcsókhoz való járulásnál a császárnét adja, – a tanítványok szinte vallásos tisztelettel közeledtek a játék-császárnéhoz, megható komolysággal végezték a kézcsók ce-

remóniáját és a lehető legelegánsabb meghajlással távoztak el. Most azonban, akármily elegánsan is léptek fel az udvarnál, oly medveszerű meghajlásokat produkáltak e próbáknál, hogy mindmegannyi szinte széjjelment a nevetéstől, mialatt Girardot egyszerűen oda volt a dühtől. Azelőtt azok a fiatalabb fiúk, akiket valamelyik udvari matinéhoz felvittek és ezért hajukat kifodorították, oly soká igyekeztek épségben tartani loknijukat, amíg az csak lehetséges volt. De most, mihelyst a palotából hazajöttek, az volt az első dolguk, hogy fejüket hideg víz alá tartották, hogy a lokniktól megszabaduljanak. Az asszonyi külső most már nevetséges volt. Most már inkább kín, mint tiszteletszámba ment, ha valakit matinéhoz rendeltek, hogy ott, mint dísz tárgy szerepeljen. És amikor kis fiúk, akiket alkalomadtán a palotába vittek, hogy ott fiatal nagyhercegekkel játszanak, egyszer látták, hogy ezek játékközben csomót csinálnak a zsebkendőjükre és azzal alaposan elverik őket, egyikük hasonlóan cselekedett és úgy elverte a nagyherceget, hogy az sírva fakadt. Girardot magánkívül volt, de az öreg, Szebasztopolról híres admirális, a nagyherceg guvernőrje megdicsérte társunkat.

Új szellem, eréllyel és komoly törekvéssel telt szellem fejlődött ki intézetünkben úgy, mint a többi iskolában. Azelőtt az apródok biztosak lévén abban, hogy egyik vagy másik úton úgy is hozzájutnak a gárdatisztté való kinevezéshez, az első osztályokban a semmivel határosán keveset tanultak és csak a két utolsó évben

szánták rá magukat a többé kevésbé szorgalmasabb tanulásra. Most igen szorgalmasak voltak az alsó osztályok. Az erkölcsi tartalom is más volt, mint néhány évvel azelőtt. Iszonyattal gondoltak a keleties multságokra és az az egykét kísérlet, hogy a régi erkölcstelenségeket ismét felelevenítsék, botrányokra vezetett, amelyekről még a pétervári társaságokban is beszéltek. Girardot-t elbocsátották. Csak azt engedték meg neki, hogy az iskolaépületben bírt leghénylakását megtartsa, és ezek után gyakran láttuk, amint hosszú köpönyegébe beburkolódzva ment el mellettünk gondolataiba elmerülve, amelyek, ahogy én sejtem, szomorúak lehettek, mert csak elítélni tudta ezt a szellemet, amely elragadó sebességgel fejlődött ki az apród-intézetben.

HETEDIK FEJEZET.

A tanítás az apród-intézetben. – A német nyelv tanulása. – Orosz nyelvtan és irodalom. – Visszonyunk az írás és a rajz tanítóihoz. – Egy „jutalomjáték”.

Egész Oroszország foglalkozott akkoriban a tanítás kérdéseivel. – Mihelyst megkötötték a párisi békét és a cenzúra szigora kissé engegett, a nevelés és a tanítás iránt való érdeklődés lépett előtérbe. A nép nagy tömegeinek tudatlansága, az akadályok, amelyek eddig a tanulni vágyók útjában álltak, az iskolák hiánya a vidéken, az elavult tanrendszerek és mindezeknek a hátrányoknak megszüntetése, igen kedvelt társalgási témák lettek a művelt körökben, a sajtóban, sőt még a főúri körökben is. 1857-ben nyitották meg az első felsőbb leányiskolát kitűnő tantervvel és kiváló tanerőkkel. Mintegy varázslásra tünt fel számos férfiú és nő, aki nemcsak, hogy a tanításnak szentelte életét, hanem igen kiváló gyakorlati pedagógusnak bizonyult. Valamennyi kultúrnép irodalmában is tisztelet helyet foglaltak el volna műveik, ha Oroszországon kívül is ismertekké válltak volna.

Az apród-intézetnek is kijutott ebből az újjáélesztő fuvalatból. Kevés kivételtől eltekintve, az alsó három osztályban általános volt a törekvés, hogy valamit tanuljanak. A tanítókar feje, Winkler felügyelő, ki magas műveltségű tüzérezredes, jó matematikus és haladó gondolkodású férfiú volt, kitűnő tantervével még csak fokozta ezt a törekvést. Azok helyett a jelentéktelen tanítók helyett, akik eddig az alsó osztályokat tanították, a legjobbakat igyekezett megnyerni. Véleménye szerint egy tanító sem túlságosan jó ahhoz, hogy a legfiatalabb tanítványokat valamelyik tantárgy alapvető kezdetére megtanítsa. Így például a negyedik osztályban az algebra elemeit egy elsőrangú matematikussal és született pedagógussal, Szuchonin századossal taníttatta és az osztály mindjárt nagy haladást tanúsított a matematikában. Mellékesen megjegyzem, hogy ezt a századost nevezték ki tanítónak a trónörökös mellé, Nikolaj Alexandrovics mellé, aki huszonkét éves korában meghalt. A trónörökös hetenként egyszer eljött az apród-intézetbe, hogy résztvegyen századosunk algebra tanításaiban. Mária Alexandrovna császárné, aki művelt nő volt, úgy gondolkozott, hogy a törekvő fiúkkal való érintkezés talán felkelti fiában is a tanulás vágyát. Közöttünk ült és ugyanazokra a kérdésekre kellett felelnie, amikre nekünk. De ő, mialatt a tanító beszélt, rendszeren azzal foglalkozott, hogy rajzolt, rajzai egyébként nem is voltak rosszak, vagy mindenféle ostobaságot sugdosott szomszédai fülébe. Kedélyes és igen udvarias, de a ta-

nulásban, épp úgy, mint hajlamaiban, igen felületes fiú volt.

Az ötödik osztály számára két igen kiváló férfiút nyert meg a felügyelő. Egyszer valósággal sugárzó arccal lépett osztálytermünkbe és elmondta, hogy nagy szerencse előtt állunk. Klaszovszky professzor, az orosz irodalom kiváló tudósa és ismerője, beleegyezett abba, hogy átvegye az orosz nyelvtan tanítását, és hogy mind az öt osztályon keresztül ő lesz a tanítónk, minthogy minden évben egy magasabb osztályt vesz át. Egy másik egyetemi tanár, Becker, a császári (nemzeti) könyvtár könyvtárnoka pedig a német nyelv tanítására vállalkozott. Klaszovszky tanár egészségét, tette hozzá, a tél megtámadta; de ő, a felügyelő, meg van arról győződve, hogy felette csendesen viselkedünk majd a tanítás alatt. Nem szabad elhalasztani a jó alkalmat, hogy ily jó tanítója legyen az embernek.

Nem csalódott bennünk. Igen büszkék voltunk arra, hogy egyetemi tanárok a tanítóink és noha oly hangok is hallatszottak Kamcsatkában, (erről a messzi, kulturátlan félszigetről neveztek el Oroszországban az osztály utolsó padjait), hogy a „virstlist” – azaz a németet – minden eszközzel el kell nyomni, de az osztályban az általános hangulat határozottan a tanárok mellett nyilvánult meg.

A „virstlis” azonnal megnyerte tiszteletünket. Magastermetű, hatalmas homlokú férfiú volt és igen barátságos, okos szeme volt, amelyből némi humor is kicsillan. Bejött az osztá-

lyunkba és egészen jól oroszszággal mondta el nekünk, hogy három részre kívánja osztani osztályunkat. Az első rész németekből fog állani, akik már bírják a nyelvet és akikkel szemben magasabb igényeket támaszt; a második részt nyelvtanra és később, a tanterv függelékésképpen német irodalomra fogja tanítani; és a harmadik részt, fejezte be megnyerő mosolylyal, a Kamcsatka volna.

– Önöktől, – mondta, – csak azt fogom kívánni, hogy óránként csak négy sort írjanak le, amelyet egy könyvből fogok majd kiválasztani. Amint a négy sort leírták, azt tehetik, amit akarnak, csak épp a többieket nem szabad megzavarniok. És én megígérem önöknek, hogy az öt év alatt megtanulnak valamit a német nyelvből és irodalomból. Nos, ki lép be az első csoportba? Ön, Stackelberg? ön, Lamsdorf? Tán az oroszok közül is valaki? És ki akar a Kamcsatkába tartozni?

Öten, vagy hatan, akik egy szót sem tudtak németül, telepedtek le a félszigetre. A legnagyobb lelkiismeretességgel írták le az ő négy – a felsőbb osztályokban egy-két tucat – sorukat és Becker oly jól kiválasztotta az írnivalójukat és annyi figyelmet szentelt a fiúknak, hogy öt év lefolyása után csakugyan némi ismeretre tettek szert a német nyelvben és irodalomban.

Én a németek közé léptem. Sándor bátyám oly sürgetőleg ajánlotta nekem, hogy tanuljam meg a német nyelvet, amelynek oly gazdag irodalma van és amelyre minden értékes könyvet lefordítanak, hogy ugyancsak rajta voltam,

hogyan megtanuljak németül. Fordítottam és a legbehatóbban tanulmányoztam egy-egy oldalt a zivatarnak egy meglehetősen nehéz költői leírásából, a tanár tanácsára kívülről megtanultam az igék, a melléknevek és a névelő ragozását és olvasgatni kezdtem. Becker ezenkívül azt tanácsolta, hogy járassak egy olcsó képes heti folyóiratot, és a képek, meg a rövid történetek mindig csábítottak, hogy néhány sort vagy egy hasábot elolvassak. Csakhamar ura lettem e nyelvnek.

A tél vége felé arra kértem Becker urat, hogy adja nekem kölcsön Goethe Fausztját. Orosz fordításban már elolvastam volt, Turgenyev szép novelláját, Fausztot is ismertem és most megszállt a vágy, hogy eredetiben olvassam el e nagy művet.

– Nem ért meg belőle semmit, nagyon is bölcséleti, – mondta Becker barátságosan mosolyogva, de azért elhozott nekem egy kicsi, kvart formájú, öregségtől elsárgult leveli könyvet, mely a halhatatlan drámát tartalmazta. Aligha sejtette azt a végtelen örömet, amit a kicsiny, kvart formájú könyv szerzett nekem. És mindjárt az eszményi szép ajánlás első betűjétől kezdve, csak úgy szívtam magamba az értelmét és minden sor szép csengését és csakhamar egész oldalakat tudtam könyv nélkül belőle. Fauszt monológja az erdőben valósággal lelkesedésbe hozott, különösen azok a szavak, a melyekkel a természettel való közösségről beszél:

„Nicht

Kalt staunenden Besuch erlaubst du nur,
Vergönnest mir, in ihre tiefe Brust,
Wie in den Busen eines Freundes zu schauen”

és ez a nagy hatás még most sem veszett ki belőlem. Minden egyes sora egy-egy jó barátom lett. Aztán van-e valami nagyobb esztétikai gyönyör, mint oly nyelven olvasni költészetet, amelyet nem bírunk teljesen? Valami könnyű köd ül az egészen, amely oly jól illik a költészet arcához. A szavak triviális értelme, ha a beszédet hétköznapi öltözékében ismerjük, néha megzavarják a költői képet, amit a költő alkotni akart, míg így annyival hatalmasabban nyomul a fülbe a költészet muzsikája.

Klaszovszki tanár első órája megnyilatkozás volt a számunkra. Kicsi, mintegy ötven éves, igen mozgékony ember volt, világos, okos szemekkel, némileg szarkasztikus arckifejezéssel és magas költői homlokkal. Amint a legelőször jött az osztályba, halk hangon mondotta, hogy huzamosabb betegeskedése miatt nem tud hangoosan beszélni és megkért, hogy közelebb üljünk hozzá. Székét szorosan az első padsor elé tette le és mi úgy gyűltünk össze körülötte, mint egy méhraj a méhkirályné körül.

Tantárgya az orosz nyelvtan volt, de az unalmas gramatika helyett egészen mást kaptunk, mint amit vártunk. Persze, hogy nyelvtan volt ez is, de majd Homér, majd pedig az indus Mahabharata egyes verssorához hasonlított egy-egy ó-orosz népies kifejezést és ezek

szépségét oroszba való fordításában tárta elénk, majd Schiller egy verssorát csúsztatta bele a magyarázatra és valami szarkasztikus megjegyzést fűzött hozzá a modern társaság valamelyik előítéletéről, aztán megint egy darab tiszta nyelvtan, erre pedig valami általános költői, vagy bölcséleti igazság következett.

Eközben pedig sok olyan pergett le, amit vagy egyáltalán nem, vagy csak felületesen értettünk meg. De vájjon nem épp abban rejlik-e varázslatos vonzóereje minden stúdiumnak, hogy állandóan új, meg nem sejtett és még érthetetlen láthatárt nyit meg számunkra, amely mind tovább csalogat és arra izgat, hogy elérjük mindazt és áthatoljunk mindazon, ami eleinte csak határozatlan körvonalakban terült el lelki szemeink előtt? Ragyogó szemmel csüngtünk mindannyian a tanító ajkain, miközben a legkülönbözőbb, részben legfurcsább helyzetben álltunk föl: itt állt egy pár, mely kölcsönösen egymás vállára tette a kezét, ott az első padon hajoltak át néhányan, mások meg Klaszovszky mögött álltak. Amikor hangja az óra vége felé elgyöngült, még feszültebben figyeltünk. A felügyelő egyszer benyitott az osztályunkba, hogy lássa, mint viselkedünk az új tanítóval szemben, de amikor látta, hogy mily mozdulatlanul szorongunk körülötte, lábujjhegyen visszavonult. Még Daurov is, aki nyughatatlan lelke volt az osztálynak, kimeresztette szemét Klaszovszkira, mintha mondani akarná: „Hát ilyen ember vagy te!”, sőt Kleinau, egy német nevű korlátolt cserkesz is mozdulatlanul ült ott. A többi-

nél nagyrészt valami jó és nemes érzés támadt fel a szív mélyén, amint egy ismeretlen világ tárult fel szeme előtt. Klaszovszki óriási befolyást gyakorolt reám, amely az évek során csak még fokozódott. Winklernek bevált az a jóslata, hogy mindennek ellenére még megszeretem az iskolát.

Nyugat-Európában és Amerikában, úgy lát-
szik, nem oly általánosan ismert ezt a tanító-
típus, de Oroszországban nincs oly férfi vagy nő,
aki irodalmi vagy politikai jelentőségre vitte
volna és az első magasabb szellemi röpülésre ne
irodalom-tanítójától kapta volna az első bizta-
tást. Az kellene, hogy a világ minden iskolájá-
nak legyen egy ily tanítója. Mindegyik tanító-
nak megvan a maga külön tantárgya az iskolá-
ban és semmiféle kötelék nem fűzi össze ezeket
a különböző tárgyakat. Csak az irodalom taní-
tója, akinek meg kell ugyan maradnia a tan-
terv határain belül, de akinek az előadás mód-
jában szabad keze van, képes a különböző tör-
ténelmi és humáni tudományokat egymással
összekötni, széles filozófiával és általános em-
beri felfogással átölelni és ezzel a fiatal embe-
rek agyában és szívében magasabb gondolato-
kat és törekvéseket kelteni. Oroszországban
természetesen az orosz irodalom történetének
jut ez a feladat. Minthogy a nyelv fejlődéséről
kell beszélnie, a legkorábbi epikai költészet tör-
ténelméről, a népies énekekről és népéletről; ké-
sőbb saját országának modern novellairodalmá-
ról, tudományos, politikai és filozófiai irodalmá-
ról és a különböző esztétikai, politikai és böl-

csészeti irányokról, amelyek benne visszatükröződnek, neki jut a feladat tanítványait az emberi nem általános fejlődésének ismeretébe vezetni, ami minden más tantárgy keretén és célján kívül esik.

Ugyanez áll a természettudományokra is. Nem elég természettant és vegytant, csillagászaüant és földtant, állattant és növénytant tanítani. A tanítvány és a diák elé, tekintet nélkül arra, hogy mily terjedelemben kívánják a természettudományt előadni, az összes természettudományok filozófiáját, mint egy egészet – körülbelül Humboldt Kosmosának megfelelőleg – kell elébe tárni. A természet filozófiája és költészete, minden elvont tudomány módszere és az élet felsőbb felfogása mind beletartozik ebbe a tantervbe. Tán a geográfia tanítója vehetné át ezt a feladatot, de akkor egészen más tanerőkre volna szüksége e szaknak és egészen más egyetemi tanárok kellenének a geográfia számára. Amit manapság e név alatt tanítanak, az minden egyéb, csak geográfia nem.

Egy másik tanító egészen más módon lett úrrá meglehetősen vásott osztályunk felett. Az írás tanítója, a kollégium utolsója volt ez. Mialatt a „pogányok”, – a nem orosz, azaz német és francia tanítókat nevezték így, – elejétől fogva csekély tekintélynek örvendtek, az írás tanítója, a német-zsidó Ebert, valóságos mártír volt. Vele szentelenedni bon-ton számba ment az apródoknál. Csak a szegénysége lehetett az, ami iskolánkban tarthatta. Az idősebb tanulók, akik

két vagy három évig voltak az ötödik osztályban, anélkül, hogy előbbre haladtak volna, igen rosszul bántak vele, de valahogy megállapodott velük. „Minden órára egy csíny, de nem több”, ez volt a megállapodás, félő azonban, hogy nem minden esetben tartottuk be becsületesen ezt a megállapodást.

Egyszer az északázsiai félsziget egyik lakója a nagy szivacsot tintába és krétába mártotta be és odahajította a kaligrafia szenvedőjéhez.

– Fogja, Ebert, – kiáltotta buta nevetéssel. A szivacs vállon találta Ebertet és a tinta az arcába és fehér ingére freccsent.

Biztosak voltunk benne, hogy Ebert most már elhagyja a termet és feljelenti a dolgot a felügyelőnél, ő azonban elővette gyapotvászon zsebkendőjét, megtörülte az arcát és csak ennyit mondott:

– Uraim, egy tréfa és mára elég volt. Az ingem oda lett, – tette még hozzá tompa hangon, aztán folytatta az egyik tanuló füzetének áttekintését.

Megleپődtünk és nagyon elszégyenkeztünk, Hogyan, ahelyett, hogy feljelentene minket, mindjárt a megállapodásunkra gondolt. Az osztály hangulata a javára fordult.

– Ez ostobaság volt, ostobaság, – szidtuk a társunkat.

– Ő szegény ember és te elrontottad az ingét. Szégyeld magad, kiáltotta egy másik.

A tettes mindjárt mentegetődni kezdett, mire Ebert szomorú hangon csak ennyit felelt:

– Tanulni kell, tanulni, uram.

Erre csend lett és a legközelebbi órán úgy írtunk valamennyien, mintha összebeszéltünk volna és oly jól, ahogy csak tudtunk, és odatettük elébe a füzetet, hogy nézze át. Valósággal sugárzott az arca és ezen a napon boldog volt.

Ez az eset mély benyomást gyakorolt reám és soha el nem felejtettem azt. Mind a mai napig hálás vagyok ennek az érdekes embernek ezért a tanításáért.

Rajztanárunkkal, egy Ganz nevezetűvel azonban soha sem tudtunk jó lábon lenni. Állandóan feljelentette azokat, akik órája alatt játszottak. Véleményünk szerint nem volt ehhez joga, mert ő csak rajztanító volt, különösen pedig azért nem, mert nem volt tisztességes tanító. Legtöbbünkkel csak keveset törődött a tanításnál és szinte kizárólag azok rajzaival foglalkozott, akik privátórákat vettek tőle, vagy akik megfizettek azért, hogy a vizsgán az általa kijavított rajzokat mutathassák csak fel és ezzel megjavítsák bizonyítványukat. Társainktól nem vettük ezt rossz néven. Ellenkezőleg, teljesen jogosnak találtuk, hogy a rossz matematikusok és geográfusok e tárgyakban való rossz jegyüket úgy igyekeztek ellensúlyozni, hogy más tárgyakban kapjanak jobb osztályzatot. Csak a két legjobb tanulójánál ment volna igazságtalanságszámba, ha ily eszközöket vettek volna igénybe, de mindenki más lelkiismeretének minden megterhelhetése nélkül megtehetette. De nem járja, hogy a tanító megrendelésre készítsen rajzokat

és ha mégis kapható arra, hát viselje el zúgolódás nélkül tanítványai fészkelődését és illetlenségeit. Ehelyett azonban nem múlt el óra, hogy be ne panaszkodt volna minket és velünk szemben támasztott igényei mind nagyobbak lettek.

Mihelyst a negyedik osztályba jutottunk és az intézetben a polgárjogot elnyerteknek éreztük magunkat, elhatároztuk, hogy rövidebbre fogjuk a kantárszárát.

– Ti magatok vagytok az oka, hogy így tesz veletek, – mondták idősebb társaink, – mi jobban fogtuk pórázon. Elhatároztuk tehát, hogy megpuhítjuk.

Egyszer két kitűnő diák cigarettával a szájában lépett oda Ganzhoz és tüzet kért tőle. Ez természetesen csak tréfa volt, soha senkinek sem jutott az eszébe, csakugyan rágyújtani és véleményünk szerint Ganznak csak a helyükre kellett volna őket küldenie, de ő beírta őket a naplóba és mindkettőt szigorúan megbüntették. Ez már túlsók volt és elhatároztuk, hogy „jutalomjátékot” rendezzünk neki, azaz az egész osztály a felsőbb osztályoktól kikölcsonzött nagy vonalzókkal felfegyverkezve a padok döngetésével óriási lármát csap majd és ezzel kikergeti a tanítót az osztályból. De a terv kivitele nagy nehézségekbe ütközött. Néhány „jó” anyámaszszony katonája volt az osztályunkban, akik velünk tartottak ugyan, de féltő volt, hogy az utolsó pillanatban megijedhetnek és meghátrálhatnak. Aztán a többit egyenként feljelenthetné a tanító. Ily vállalkozásnál főfeltétel az egyöntetűség, mert minden büntetés, még a leg súlyo-

sabb is, sokkal könnyebbé lesz, ha az egész osztályt, és nem néhány keveset sújtanak vele.

De egy valósággal machiavelli tervvel elhárítottuk ezt az akadályt is. Egy adott jelre valamennyien hátat fordítunk Ganznak, és a legközelebbi padsorra tett vonalzókkal elvégezzük a szükséges lármát. Így aztán nem ijedhetnek meg az anyámasszony katonák, ha Ganz tekintete rájuk esik. De mi legyen a jel? A fütty, mint ahogy ez a rablómesékben szokásos, a jelszó, vagy csak a trüsszentés nem volt lehetséges, Ganz mint felbujtót jelentette volna fel a füttyülőt, vagy trüsszentőt. A jelnek tehát hangtalanul kellett lennie. Egyikünk, aki szépen rajzol, a rajzával Ganzhoz megy és megmutatja azt neki és amint helyére visszakerül és leül, az a pillanat jelenti majd munkánk kezdetét.

Minden nagyszerűen ment. Neszadov fogta a rajzát, Ganz néhány változtatást tett rajta, de számunkra örökkévalóságnak tűnt fel az a néhány perc, ami ehhez szükséges volt. Végre Neszadov visszament a helyére, egy pillanatra megállt, ránk nézett, leült ... Az egész osztály hirtelen megfordult és a vonalzók vidáman csattogtak a padokon, mialatt a nagy lármából kihallatszottak a hangok:

– Ki Ganzzal! Le Ganzzal!

A lárma fülsiketítő volt, valamennyi osztályban meghallották, hogy Ganz megkapta a jutalmát. Ott állt egy darabig, valamit mormogott, aztán kiment. Egy tiszt jött be, a lárma tovább tartott, aztán az alfelügyelő sietett elő, a nyomában pedig a felügyelő. Rögtön meg-

szűnt a lárma. Ezzel megkezdődött a megtorlás.

– A primus azonnal le a karcerbe! – dörgött a felügyelő hangja, és én, mint az első az osztályban, bevándoroltam a fekete lyukba. Ezzel megtakarították számomra a továbbiakat. Az igazgató jött, és Ganznak meg kellett volna neveznie a főcinkosokat, de nem volt erre képes.

– Hirtelen megfordultak és megkezdődött a lárma, – felelte. Erre az egész osztályt levezették a terembe és noha egyébként intézetünkben nem dívott a testi fenyték, azt a ketőt, akit Ganz azért jelentett fel volt, mert tüzet kértek tőle, abban a feltevésben, hogy a „jutalomjáték” az ő feljelentésük miatt való boszúból történt, megvesszőzték.

Mindezt csak tíz napra rá tudtam meg, amikor visszajöttem az osztályba. Nevemet letörölték a dicséret vörös táblájáról. Ez közömbösen hagyott, de azt meg kell vallanom, hogy a tíz nap, amit a karcerben könyvek nélkül el kellett töltenem, meglehetősen hosszúnak tűnt fel előttem, olyannyira, hogy rémes rímekben egy költeményt írtam, amelyben a negyedik osztály hőstettét érdemének megfelelőleg dicsőítettem.

Természetes, hogy most mi, a negyedik osztály tanulói voltunk az iskola hősei. Jó egy hónapig mindig újból és újból el kellett mondanunk a hősies cselekedetet minden részletében és mindenki üdvözölt minket azért, hogy oly egyöntetűen jártunk el és senkit sem fog-

tak meg egyedül. Aztán következtek a vasárnapok egész karácsonyig, amikor az osztálynak az iskolában kellett maradnia és nem volt szabad hazamennie. Minthogy mindannyian együtt voltunk, a legvidámabban töltöttük a napot. Az anyámasszony katonák gyengéd mámai tömegével hoztak nekik édességet, azok, akiknek pénzük volt, valóságos kalácshegyeket vásároltak össze, úgy, hogy ebéd előtt mindig volt valami szolid, utána pedig valami édes harapni valónk, este pedig más osztálybeli barátaink rengeteg gyümölcsöt csempészték be a bátor negyedik osztály számára.

Ganz ezután felhagyott a deunciálással, de a rajzórának legkisebb értéke sem volt számunkra, senki sem akart a megvesztegethető embertől rajzolni tanulni.

NYOLCADIK FEJEZET.

Levélváltás a bátyámmal esztétikai, vallásos, bölcsészeti és nemzetgazdasági kérdésekről. – Titkos találkozás a bátyámmal. – Gyakorlati nemzetgazdasági tanulmány. – Érintkezés a néppel.

Sándor bátyám akkoriban a moszkvai katedtiskolában volt és élénk levélváltást folytattunk egymással. Amíg még otthon voltam, ez lehetelenség volt, mert atyáin előjogának tartotta, hogy valamennyi beérkező levelet elolvassa és minden oly levélváltásnak, amely a hétköznapi szükségleten túlterjed, végét vetette volna. Most kedvünk szerint kibeszélhettük magunkat leveleinkben. Az egyetlen nehézség az volt számunkra, hogy a portót győzzük, de csakhamar oly apró írással tanultunk meg írni, hogy hihetetlenül sokat tudtunk egy levélben összeírni. Sándor, kinek szép kézírása volt, egy oldal lévelpapiroson négy nyomtatott oldalt hozott össze és mikroszkopikus sorai oly jól olvashatók voltak, mint a legtökéletesebb apró nyomás. Sajnos, hogy ezek a levelek, amelyeket

értékes emlékként őrizett, eltűntek. Egy házkutatás alkalmával még ezeket a kincseket is elvitte a rendőrség.

Az első levelek nagyjából környezetem külső leírására szorítkoztak, de csakhamar tartalmasabb lett a levélváltásunk. Bátyám nem volt képes valami értéktelent összeírni. Még társaságban is csak akkor lett élénk, ha komoly beszélgetés indult meg és gyakran panaszkodott, hogy „tompá fájdalmat érez az agyán” – fizikai fájdalmat, szokta mondani, ha oly emberekkel jön össze, akik csak köznapai fecsegésre kaphatók. Szellemi fejlődés dolgában nagyon megelőzött engem és mindig előre terelt, miközben mindig új és új tudományos és bölcséleti kérdéseket vetett fel és mindig tanácsot látott el arra nézve, hogy mit olvassak és mivel foglalkozzam. Mily szerencse volt számomra, hogy ily fivérem volt, aki mindezek felül szenvedélyesen szeretett is engem. Nagyjából neki köszönhetem szellemi fejlődésem.

Néha azt tanácsolta nekem, hogy költeményeket olvassak és leveleiben számtalan verset és egész költeményeket küldött nekem, amelyeket emlékezetből írt le számomra. „Olvass költeményeket, – írta, – a költészet megjavítja az embert.” Később mily gyakran éreztem e megjegyzés igazságát: Olvass költeményeket, a költészet megjavítja az embereket. Ő maga is költő volt és csodálatos könnyűséggel írta csengő verseit; erősen hiszem, hogy sajnálni lehet, hogy elfordult a költészettől. De

a hatvanas évek orosz ifjúságában a költészettel szemben bekövetkezett reakció, amelyet Turgenyev az ő Bazarovjában („Az apák és fiúk” című regényében) testesített meg, rája is kihatott; megvetéssel gondolt verseire és teljesen a természettudományokba merült. Meg kell azonban mondanom, hogy kedvenc költőm nem tartozott azok közé, akiket bátyám az ő költői tehetségével, zenei hallásával és bölcséleti felfogásával a legtöbbre becsült. Az ő kedvenc orosz költője Venevitinov volt, az enyém pedig Nekraszov, akinek verseiben ugyan néha hiányos volt a rim csengése, de „az eltiportak és meggyötörtek” iránt való rokonszenvükkel a leginkább szóltak szívemhez.

„Kell, hogy az ember életének irányelve legyen”, – írta egyszer nekem Sándor. „Gél és irányelv nélkül az élet nem élet.” És azt tanácsolta nekem, hogy életcélt válasszak magamnak. Akkor még túlfiatal voltam ahhoz, hogy ilyet találjak, de e felhívásra már valami határozatlan, bizonytalan „jó” jelentkezett bennem, noha nem tudtam volna megmondani, hogy mi is az a „jó”.

Atyánk igen kevés zsebpénzt adott nekünk és soha sem állt módomban, hogy egyetlen egy könyvet is vásároljak magamnak. De ha Sándor valamelyik nénitől néhány rubelt kapott, egy fillért sem fordított abból a maga kedvtelésére, hanem könyvet vett rajta és elküldte azt nekem. De ellensége volt a válogatlan olvasmánynak. „Kell”, írta egyszer, „hogy az ember kérdést intézzen ahhoz a könyvhöz,

amelyet el akar olvasni.” Akkor még nem tudtam e megjegyzést értékelni és még most sem tudok ijedelem nélkül visszagondolni arra a számtalan, gyakran egészen különös fajtájú, minden szakból való, de különösen történelmi tárgyú könyvekre, amelyet össze-vissza olvastam. De azt soha sem tettem meg, hogy időmet francia novellák olvasására tékozzoljam, minthogy Sándor már évekkal ezelőtt a következő egyetlen kifejezéssel jellemezte őket: „ostobák és piszkosak”.

Levélváltásunk főtárgya, amint az érthető is, az univerzumról való felfogásunk, „világnézetünk” volt. Gyermekkorunkban soha sem voltunk vallásosak. Elvittek a templomba; de az orosz templomban, különösen pedig a falubeliben, sokkal inkább hat az emberre a nép áhítata, mint a mise maga. Mindabból, amit a templomban valaha hallottam, kettő gyakorolt rám nagyobb hatást: az evangélium tizenkét fejezete, amely Krisztus kínszenvedéseiről szól és amelyet Oroszországban a nagypéntek előtt való esti istentiszteleten olvasnak fel és a rövid ima, amely az uralomvágy ellen szól, amelyet nagybőjt idején olvasnak fel és amely egyszerű, igénytelen szavaival és érzéseivel valóban szép. Puskin orosz versekbe írta át.

Később, Pétervárott többször elmentem egy római katolikus templomba, de az istentisztelet színpadszerűsége és az igazi érzés hiánya bántottak, különösen akkor, ha láttam, hogy egyik vagy másik sarokban mily egyszerű hittel imádkozik egy-egy lengyel katona vagy

parasztasszony. Egy protestáns templomba is elmentem, de amikor onnan távoztam, akaratlanul is elmondtam magamban Goethe szavait:

„Doch werdet ihr nie Herz zu Herzen schaffen,
Wenn es euch nicht von Herzen geht.”

Eközben Sándor az ő szokott szenvedélyességével a lutheri hit felé fordult. Elolvasta Michelet könyvét Servetusról és e nagyerejű vitatkozó eszméi szerint kidolgozott a saját maga számára egy vallást. Lelkesedéssel tanulmányozta az augsburgi hitvallást, amelyet leírt és nekem is elküldött. Leveleink most fejtegetésekkel teltek meg az isteni kegyelemről és Pál meg Jakab szövegéről. Követtem bátyám irányítását, de a teológiai fejtegetések nem igen érdekeltek. Amint egy hagymázos rohamból kigyógyultam, egészen más olvasmány bilincselte le.

Helén nővérünk, aki most már férjnél volt, Pétervároton lakott és minden szombat este elmentem hozzá. Férjének jó könyvtára volt, amelyben az utolsó évszázad francia filozófusai és a modern francia történetírók voltak képviselve és én lángoló lelkesedéssel rontottam a könyvtárnak. Ezeket a könyveket Oroszországból kitiltották volt és így nem vihettem el őket magammal az iskolába. Ezért minden szombat éjszaka nagyobb részét az enciklopédistáknak, Voltaire filozófiai szótárának, a stoikusok iratainak, különösen Marcus Aureliusnak és hasonló műveknek olvasásával töltöttem el. A világyetem végtelensége és megmérhetetlensége, a

természet nagyszerűsége, szüntelenül lüktető élete mind hatalmasabb benyomást gyakorolt reám és ez a soha sem szünetelő élet és ennek harmóniája, azzal a pezsgő csodálattal töltött el, amelyet az ifjú lélek szomjaz, mialatt költőim lendületes és találó szavai bizonyos tekintetben megadták a formát az emberiség iránt való szeretetem és előrehaladásába vetett hitem érzésének, az érzésnek, amely az ifjúság legszebb tulajdona és amely az egész életre a legtartósabban kihat.

Sándor e közben a Kanti agnoszticizmusig jutott el és a „fogalmak viszonylagossága” és egyéb ilyesmi egyik oldal után a másikat töltötték meg leveleinkben, amelyeknek betűi a tárgy fontosságával mind apróbbak és apróbbak lettek. De sem akkor, sem pedig később, amikor órák hosszal vitakoztunk Kant filozófiája felett, nem tudott a bátyám rávenni, hogy a königsbergi filozófus tanítványa legyek.

A természettudományok, azaz matematika, fizika és asztronómia voltak első sorban a tantárgyaim. 1858-ban, mielőtt még Darwin kiadta halhatatlan művét, a moszkvai egyetem állattani tanára, Roulier három felolvasást tartott a transzformizmusról és a bátyám azonnal felfogta ideáját a fajok átalakulásáról. De őt nem elégítették ki a valószínűségi bizonyítékok és azonnal hozzáfogott különböző monográfiák olvasásához, amelyek az átöröklésről és hasonlóról szóltak; leveleiben aztán mindig közölte velem úgy a fontosabb megállapodásait, valamint kételyeit. A „Fajok eredete” nem ol-

dotta meg különféle speciálkérdését és ez további tanulmányra ösztönözte. Ennélfogva állandóan tárgyaltuk a fajok elváltozására, átöröklő és fejlődőképességére vonatkozó kérdéseket, amelyek újabban a Weismann-Spencer-féle kontroverziák, Galton kutatásai és az új lamarckizmus által ismét előtérbe nyomultak. Filozófus és kritikus szellemével Sándor mindjárt felfogta e kérdések alapvető fontosságát a fajok elváltozására, noha akkor még sok természetbúvár eltekintett felettük.

Meg kell még említenem egy alkalmi kirándulásomat, amit a nemzetgazdaság területére tettem. 1858. és 1859-ben Oroszországban mindenki nemzetgazdaságról beszélt. Rendkívüli módon látogatták akkoriban a szabadkereskedelemtől és védvámokról szóló felolvasásokat. Bátyám is, aki akkor még nem merült bele teljesen a fajok elváltozásának kérdésébe, bár csak átmenetileg, de mégis élénken érdeklődött nemzetgazdasági problémák iránt és megküldte nekem elolvasás végett Jean Baptiste Say „Politikai ökonomiá”-ját. Csak néhány fejezetet olvastam el belőle, tarifák és bankügyletek a legcsekélyebb mértékben sem csábítottak, de Sándor oly szenvedélyesen foglalkozott velük, hogy még mostohaanyánkat is igyekezett hozzá intézett leveleiben a vámkérdések labirintusába bevezetni. Amint később Szibériában előkerestünk egynéhányat e levelekből és elolvastuk azokat, neveltünk, mint a gyermekek, amikor egyet találtunk, amelyben anyám közömbösségéről panaszkodik, aki még

az ilyen égető kérdés iránt sem bír érzékkel és egy zöldségkereskedő iránt való haragjának adott kifejezést, akit az utcán állított volt meg és „képzeld” (felkiáltó jeleket tett ez után), „noha kereskedő, makacsul megmaradt amellett, hogy neki semmi köze az adókérdésekhez.”

Az apródoknak mintegy fele nyaranként táborba vonult valahová Pétervár mellé. De az alsóbb osztályokat felmentették ez alól és így Nikolszkojban töltöttem a két első nyarat. Az a szép remény töltött el, hogy az iskolából kikerülve, Moszkvába mehetek, ott Sándorral találkozhatom és számláltam a napokat, amelyek e nagy eseménytől elválasztottak. De súlyos csalódás várt reám Moszkvában. Sándor nem jutott át a vizsgán és még egy évig ott kellett maradnia ugyanabban az osztályban. Tulajdonképp túlságosan fiatal volt ez osztály számára, de apám ennek ellenére igen haragudott rá és nem engedte meg, hogy találkozzunk. Ez igen elszomorított, mert hiszen már nem voltunk gyermekek és oly sok mondanivalónk volt. Engedelmet kértem, hogy elmehessek Szulima néninkhez, akinek házában úgy reméltem, találkozhatom majd a bátyámmal, de kérésem kereken visszautasították. Atyánk második házassága vitán soha sem volt szabad anyánk rokonait meglátogatnunk.

Moszkvai házunk akkor nyáron tele volt vendéggel. A fogadószobák minden este ragyog-

tak a fénytől, a zenekar játszott, a cukrász mindent megtett, ami a jég és a torták terén megtehető volt és a nagyteremben igen előrehaladott ideig folyt a kártyajáték. Céltalanul bolyongtam a kivilágított szobákban és igen boldogtalannak éreztem magam.

Egyszer este, tíz óra után, egy szolgálta intett nekem és megmondta, hogy menjek ki az előszobába. Kimentem.

– Gyere a kocsisházba, – súgta nekem az öreg Frol házmester, – Alexander Alexejevics van itt.

Átrepültem az udvaron, fel a kocsislakásba vezető lépcsőn, be egy nagy, homályos helyiségbe, ahol az óriási cselédasztalnál észrevettem Sándort.

– Sasa, édes, hogy jössz te ide? – És egy pillanat alatt egymás karjában voltunk, egymást gyengéden csókolva és az izgatottságtól képtelenül arra, hogy beszélhessünk.

– Pszt, pszt, meghallhat valaki, – mondta Prankovja, a cselédszakácsné, miközben kötényével a könyeit törölte. – Szegény árvák, ha anyátok még élne . . .

Az öreg Frol mélyen lehajtott fővel állt ott és az ő szeme is nedves lett.

– Ide figyelj, Petja, senkinek se szólj egy szót sem, senkinek, – mondotta, miközben Prankovja egy kásával teli tálat tett Sándor elé.

Ez pedig, sugárzó egészségben, csinos kadétegyenruhájában, már mindenféléről kezdett beszélni, miközben szorgalmasan fogyasztotta

a tál tartalmát. Álig tudtam belőle kitudni, hogy mint került ide ily késő órában. Akkoriban a Szmolenszki boulevardtól nem messzi, alig egy kőhajításnyira laktunk attól a háztól, ahol anyánk meghalt és a kadétiskola épp az ellenkező oldalon, a város kapujánál, tőlünk egy teljes mértföldnyire volt.

Sándor bábót csinált az ágyterítőkéből és az ágyába tette azt, a takaró alá, aztán a toronyba ment, egy ablakon kimászott, észrevétlenül kiosont és az egész utat gyalog tette meg egész hazáig.

– Nem féltél oly későn az iskolátok körül levő néptelen helyen? – kérdeztem.

– Mitől féljek? Csak a kutyák követtek, ezeket pedig én magam ingereltem. Holnap azonban magamhoz veszem a kardom.

A kocsisok és egyéb szolgák ki- és bejártak; fel-felsőhajtottak, amint ránk néztek, tőlünk távolabb, a fal mentén leültek és halkán beszélgettek, nehogy megzavarjanak minket. Mi ketten pedig egész éjfélig egymást átkarolva ültünk ott, és ködfoltokról és Laplace elméletéről, az anyag összetételéről, a pápaságnak VIII. Bonifacius alatt a francia Szép Fülöp királyi hatalma ellen való küzdelméről és több mindenféléről beszélgettünk.

Időnkint sietve szaladt oda egy szolga és jelentette:

– Petinka, menj, mutasd meg magad a teremben, most felálltak és kérdezősködni találnak utánad.

Nagyon kértem Sasát, hogy másnap este ne jöjjön, de ő azért mégis eljött. Lázás izgalommal mentem ki, amikor még hamarább, mint az előtte való nap, megint kihívtak a kocsisházba, Sándor az út egy részét bérkocsin tette volt meg. Az előtt való este ugyanis az egyik szolga odavitte neki a borraivalót, amit a kártyajátékosoktól kapott és kérte, hogy fogadja el. De a bátyám csak egy csekély részt vett ki belőle, annyit, amennyivel egy bérkocsit kifizethetett, és így érkezett ma hamarább haza, mint első látogatása alkalmával.

Másnap megint el akart jönni, de ez bizonyos okokból veszélyessé válhatott volna a szolgák számára, így tehát elhatároztuk, hogy őszig nem látjuk egymást. Egy rövid „hivatalos” jelentés tudatta velem másnap, hogy éjszakai kirándulásait nem vették észre. Mily borzasztó lett volna a büntetése, ha rájönnek! Még rágondolni is félelmes: megkorbácsolás az intézet növendékei előtt, amíg eszméletlen állapotban el nem viszik és áthelyezés a katonagyerekek büntetőezredébe. Akkoriban minden lehetséges volt.

Nem kevésbé borzasztó lett volna, amit szolgálainknak kellett volna elszenvedniük, ha apa fülébe jut, hogy titkos éjjeli találkozásokat lettek lehetővé; de ők tudtak hallgatni és senki nem tudott meg semmit. Mindegyik tudott Nándor látogatásairól, de egyik sem árult el egy szót sem róla a család egyik tagja előtt sem. Csak ők és én voltunk az egyedüliek a házban, akik tudtunk róla.

Abban az évben tettem első kísérletet, hogy a népeletet megismerjem. Ez a kísérlet egy lépéssel közelebb hozott parasztjainkhoz, miközben egészen más színben láttam meg őket, aminek később Szibériában nagy hasznát vettem.

Minden év júliusában, a kazáni szent szűz napján, ami nálunk búcsúnap volt, meglehetősen nagy misét tartottak Nikolszkojeban. Valamennyi szomszédos városból eljöttek a kereskedők és a parasztok sok ezrei hat mértföldnyi körzetből özönlöttek falunkba, amely néhány napig fölötte élénk képet nyújtott. Abban az évben jelent meg Akszakov pánszlávnak figyelemreméltó leírása a délorosz búcsúkról és bátyám, akinek nemzetgazdász lelkesedése akkor érte el a tetőpontját, azt tanácsolta nekem, hogy készítsem el búcsúnk statisztikai áttekintését és határozzam meg a vásárra hozott és itt eladott áruk értékét. Követtem a tanácsát és magam csodálkoztam rajta a legjobban, hogy mily eredményesen, mert az én statisztikai kimutatásom, ahogy azt most meg tudom ítélni, egyáltalán nem volt megbízhatóbb, mint a statisztikai könyvek mindmeggannyi más ilyen számadata.

A mise csak kevéssel tartott tovább, mint huszonnégy óra hosszát. A nagy tér, amelyen a vásárt tartották meg, az ünnep előtt való este csupa élet és mozgás volt. A legnagyobb sietéssel hosszú sorokban állították fel a sátrakat, amelyekben olcsó ruhaneműt, szalagot és mindenféle egyebet árultak, ami a parasztasz-

szonyok fényűzéséhez tartozott. A korcsmát, mely szolid kőépület volt, asztalokkal, székekkel és padokkal látták el, a padlóját pedig fényes, sárga homokkal szórták ki. Három helyen is felállítottak egy-egy borsöntést és magas oszlopokra tűzött frissen vágott nyírfalombok emelkedtek a magasba, hogy messziről tereljék oda a parasztokat. A porcellánáruk, lábbelik, cserépfazekak, mézeskalácsok és ezerféle más áru számára csinált árubódék egyik sora után a másik sora, mintegy varázsszóra nőtt elő a földből, miközben a vásártér elkülönített szögletében lyukakat ástak a földbe a hatalmas üstök számára, amelyekben veder-számra való rizst és egész juhokat főztek, hogy scsivel és kásával üdítsék fel a látogatók ezreit. Délután a vásártérhez vezető négy utcát a parasztkocsik százai töltötték meg és az út két oldalán fazekasárukat, kátránynyal telt hordókat és gabonát, valamint marhát kínáltak megvételre.

A mise előestéjén nagy ünnepség ment végbe a templomban. A szomszéd falvakból féltucat lelkész és diakónus vett benne részt és előénekesek, fiatal, énekelni tudó kalmárok által támogatva, oly művésziesen adták elő a Utániakat, ahogy azt rendszeren csak a kalugai püspöki istentiszteleten hallhatja az ember. A templom a zsúfolásig telt meg és mindenki mély áhítattal imádkozott. A vásári nép versenyre kelt egymással a gyertyák nagyságával és számával, amelyeket a jó vásár érdekében áldozatképpen szánt a helyi szentek tisztele-

tére ezek képei elé. Minthogy a tolongás túl-nagy volt ahhoz, hogy a későn jövők elérjék az oltárt, az adakozók tehetsége szerint való mindenféle nagyságú, vastag és vékony, fehér és sárga gyertya kézről kézre adva vándorolt elő a háttérből, miközben szájról szájra adták tovább:

– A kazáni szent szűz, a mi oltalmazónk számára. – Miklós, a szeretett számára. – Frol és Lor számára. (Ezek a lovak szentjei, akiknek természetesen a lovat eladni szándékozók áldoztak.) Vagy pedig egyszerűen: – A szentek számára, – minden közelebbi meghatározás nélkül.

Mindjárt az istentisztelet után megkezdődött az előmise és hanyatthomlok sietve kellett hozzáfognom a munkához. Az emberek százait kérdeztem, hogy mi a vásárra hozott árujuk értéke. Legnagyobb meglepetésemre csodálatosan könnyen ment a dolog. Az emberek természetesen viszontkérdték tőlem:

– Minek az magának? Tán az öreg herceg kívánja, hogy felemelje a vásári díjat?

De amikor arról biztosítottam őket, hogy az „öreg herceg” semmit sem tud erről és nem is szabad róla tudnia, mert hozzám nem méltó foglalkozásnak találná ezt, minden aggodalmuk elmúlt. Csakhamar rájöttem a kérdések feltevésének helyes módjára és miután a sön-tésben néhány kereskedővel vagy egy féitucat csésze teát ittam ki, – borzasztó, ha az apám megtudná! – minden kitűnően meni. Vaszili Ivanov, Nikolszkoje vénje, aki szép, fiatal pa-

raszt volt, intelligens és rokonszenves arccal, selyemfinomságú szakállal, érdeklődött a munkám iránt:

– Jól van, – mondta nekem, – ha csak önképzés céljából van rá szükséged, hát csak fogj hozzá. Aztán megmondd ám nekünk, hogy mire jutottál vele, – és közölte az emberekkel, hogy rendben van a dolog.

Így tehát a behozatalt szépen megállapítottam. Azonban másnap az eladások némi nehézségeket okoztak, különösen a rövidáru-kereskedőknél, akik maguk sem tudták, hogy mennyit adtak el. Ünnepp napján valósággal megrohanták az asszonyok a sátrakat; mindegyik több-kevesebb vásznat adott el és most egy-egy darab színes kartont, a maga számára fehér kendőt, az ura részére tarka zsebkendőt, tán egy darab csipkét is, egy-két szallagot és az otthon maradt nagyanya, nagyapa, gyermekek számára egynémely apróságot vásároltak. Azok a parasztok, akik cserépedényt, vagy mézeskalácsot, vagy marhát, vagy lent árultak, mindjárt meg tudták mondani az eladott holmik összegét, különösen pedig az öreg asszonyok.

– Nagyanya, jó-e a vásár? – kérdeztem.

– Nem panaszkodhatom, fiam. Az Isten is bűnnek venné, ha panaszkodnék. Majdnem minden elfogyott. – És kicsiny tételeik tízezernyi rubelre növekedtek. Csak egy tekintetben nem tudtam tisztába jutni. Meglehetősen nagy helyet hagytam a parasztasszonyok ezrei számára, akik ott, a forró napon állva árulták

a magukszötte, néha feltűnően finom vásznu-
kat és a cigányképű, gonosztévő tekintetű ke-
reskedők tucatjai alkudozva, vásárolva jártak-
keltek köztük. Itt csak az eladás felületes meg-
állapítása volt lehetséges.

Ebben az időben nem törődtem többet új
tapasztalataimmal; csak vállalkozásom sikerén
örültem. De az orosz parasztok józan esze és
tisztá felfogása, amely e napokban feltárult
előttem, maradandó hatást gyakorolt rám.
Amikor későbbi időkben szocialisztikus eszmé-
ket igyekeztünk a nép között terjeszteni, nem
tudtam azon eleget csodálkozni, hogy több ba-
rátom, aki látszatra sokkal demokratikusabb
nevelésben részesült, mint én, nem tudta, hogy
mint beszéljen a parasztokkal és a vidéki gyári
munkásokkal. A „paraszti nyelvet” akarta utá-
nozni, miközben az úgynevezett „népies kifeje-
zések” tömegét használta, amivel azonban még
érthetlenebbé tette a beszédét.

Semmi ilyesmire nincs szükség, akár ír,
akár beszél az ember a parasztnak. A nagy-
orosz mindenképp megérti a művelt ember be-
szédét, föltéve, hogy nem spékeli azt teli ide-
gen szavakkal. Csak az elvont fogalmak érthe-
tetlenek a paraszt számára, azok, amelyeket
konkrét példával nem lehet megvilágítani. Ta-
pasztalalom megtanított arra, hogy nincs a vi-
lágnak oly szociális vagy természettudományi
általános igazsága, amelyet, ha a szónok maga
is alaposan tisztában van vele, nem értethetne
meg az átlag eszű emberrel, ha egyszerűen és
konkrét tényekből kiindulva mondja el azt

neki. És ez áll úgy az orosz parasztra, mint valamennyi kultúrország vidéki népességére. A művelt és műveletlen ember között való különbség főképp abban áll, hogy az utóbbi nem képes a következtetések egész láncolatát követni. Megérti az első következtetést, tán a másodikat is, de a harmadiknál már kifárad, ha nem látja, hogy mely cél felé halad az. De hányszor akadunk ugyané nehézségre még művelt embereknél is.

Egy másik tapasztalatom, amelyet e statisztikai kísérlet alkalmával szereztem, de amelyet csak később formáltam ki, egynémely olvasómat meg fogja lepni. Ez az egyenlőség érzése, amely az orosz parasztban magas fokra fejlődött és amely a parasztságban általános. Az orosz paraszt jó adag szolgálai engedelmességgel hajol meg a földesura és a rendőr előtt, alázatosan görnyed meg ugyan akaratuk előtt, de nem lát bennük magasabb rendű embert. Ha ugyanez a földesúr vagy hivatalnok a következő percben ugyanazzal a paraszttal szénáról és marhatenyésztésről kezd beszélni, az utóbbi akképpen fog neki felelni, mintha magaszörű emberrel beszélgetne. Soha sem tapasztaltam, hogy egy orosz paraszt azzal a második természetie vált szervilitással beszélt volna, mint amelylyel a kishivatalnok magasrangú feljebbvalójával, vagy egy szolga az urával beszél. A paraszt ugyan nagyon könnyen aláveti magát a hatalomnak, de nem hever előtte a porban. ,

Akkor nyáron számomra teljesen új alkalmatossággal utaztam haza. Minthogy akkor

még nem volt vasúti összeköttetés Kaluga és Moszkva között, egy Buch nevű ember szabályos időközben járó kocsimenetet tartott fenn a két város között. Szülőim soha sem gondoltak arra, hogy ezt az alkalmatosságot felhasználják, mert saját lovuk és kocsijuk volt, de amint atyám, hogy mostohaanyámnak megta- karítsa a kettős utazást, félig tréfásan azt aján- lotta, hogy Buch-féle kocsin utazzam vissza, én a legnagyobb örömmel fogadtam el ajánlatát.

A hátsó ülésen egy öreg, igen kövér keres- kedőasszony és személyem, elöl pedig egy ke- reskedő vagy iparos volt a kocsi teljes utas- közönsége. Nekem sok örömet szerzett az út, mindenekelőtt azzal, hogy most utaztam elő- szőr egyedül (még nem voltam tizenhat éves), aztán pedig azzal, hogy öreg útitársam, aki há- rom napra egy hatalmas kosárral teli élelmi- szert hozott magával, mindenféle magacsinálta ínycsafatokkal kínált meg. Mindent elraga- dónak találtam, amit csak megláttam az úton. Különösen az egyik este emléke él bennem élenken. Egy nagy faluba értünk és egy ven- déglő előtt állapotunk meg. A kereskedőasz- szony egy szamovárt rendelt, én pedig tovább mentem az utcán és mindent megnéztem. Egy kicsi „fehér korcsmá”-ra akadtam, ahol csak ennivalót, de semmiféle szeszes italt nem le- hetett kapni, – és beléptem. Kicsi, fehér ab- rozszal leterített asztalok mellett számos pa- raszt ült és jóízűen fogyasztotta teáját. Követ- tem példájukat.

Minden új volt itt nekem. „Koronaparasz-

tok”, azaz nem jobbágyparasztok faluja volt, akik, valószínűleg a háziiparként űzött vászonszövés révén, viszonylagos jólétnek örvendtek. Lassan és komolyan, csak itt-ott félbeszakítva a nevetéstől, folyt a társalgás az asztalok mellett és a beszélgetést bevezető kérdések után, csakhamar belemerültem majdnem egy tucat paraszttal való beszélgetésbe a vidékünkbeli aratásról és minden lehető kérdésre kellett válaszolnom. Nem győztek eleget Pétervárról kérdezni, mindenekelőtt pedig azokról a hírekről, amelyek a jobbágyság tervezett megszüntetéséről forgalomban voltak. Az egyszerűség, a természetes egyenlőség, valamint a szívből fakadt jóság érzése hatott át az este, aminthogy azt később mindannyiszor éreztem, amikor parasztok között vagy parasztházban voltam. Tulajdonképp semmi különös nem történt az este, úgy, hogy kérdezem magamtól, hogy e faluban való időzésem egyáltalán említésre méltó-e; és mégis, az a meleg este azon a helyen, a kis korcsma, a paraszttal folytatott beszélgetés és az az élénk érdeklődés, amelyet százféle, megszokott életük körétől messze eső dolgok iránt tanúsítottak, mindez kedvesebbé és vonzóbbá tesz azóta számomra egy szegényes „fehér korcsmát”, mint a világ legjobb éttermét.

KILENCEDIK FEJEZET.

Viharos idők az apród-intézetben. – Alexandra császárné temetése. – Az apród-intézet magasabb osztályainak tanlmányai. – Elfoglaltságom szabad időmben. – Az olasz opera Pétervárott.

Viharos idők következtek most intézetünkre. Girardot elbocsáttatása után tisztjeink egyike, B. százados került a helyére. Ez inkább jókedélyű embernek volt mondható, mint az ellenkezőjének, de az a vélemény vert benne gyökeret, hogy nem mostani magas állásának megfelelő tisztelettel bántak vele és minden eszközzel igyekezett nagyobb tiszteletet és féltelmet gerjeszteni bennünk a maga irányában. Először a magasabb osztályokkal került hadilábra mindenféle kicsinyes okból, aztán – ami még rosszabb volt, – megkísérelte, hogy megnyirbálja „szabadságainkat”, amelyek eredete az idők homályában veszett el, amelyek magukban véve jelentéktelenek, de a mi szemünkben épp ezért annyival drágábbak voltak.

Ennek meg az lett a következménye, hogy néhány napig nyílt forrongás uralkodott isko-

lánkban, ami végül arra vezetett, hogy az egész intézetet megbüntették és két legkedvesebb társunkat kizárták.

Aztán osztályunkban kezdett tartózkodni a kapitány, ahol reggelenként, a tanítást megelőzőleg egy óra hosszát szoktunk az előadásra készülni. Itt, véleményünk szerint, a tudományos tantárgyak tanítóinak felügyelete alatt álltunk és katonai tanítóinknak – legnagyobb örömünkre – semmi keresni valójuk sem volt. Eljárását igen rossz néven vettük és egy nap kifejezést is adtam elégedetlenségünknek, kijelenttem, hogy itt az osztályfelügyelőnek kell felügyeletet gyakorolnia, nem pedig neki. Ezért a vakmerőségemért hetekig kellett karcerben ülnöm és tán ki is zártak volna az iskolából, ha az osztályfelügyelő, az asszisztense és öreg igazgatónk nem találták volna, hogy tulajdonképp csak hangos kifejezést adtam annak, amit mindegyikük maga is többször megállapított magában.

Alighogy a nyugtalanságnak ez a forrása bedugult, I. Miklós özvegyének, az özvegy császárnének halála ismét megszakította tanulóinkat.

Koronás fők temetése alkalmával az a törekvés, hogy minél mélyebb hatást gyakoroljanak a tömegre és meg kell adni, hogy ezt a célt el is érik. Carszkoje Szelóból, ahol meghalt volt, átvitték a császárné holttestét Pétervárra. Itt a császári családtól, valamennyi méltóságtól, hivatalnokok és testületek képviselőinek tízezreitől kísérve és a papok meg kórusok

százaitól vezetve, hosszú menetben hozták be a vasúti állomástól a város főutcáin át a várba, ahol több héten át maradt a díszes ravatalon. Százezer gárdakatonából álló hadsereg állt sorfalat ez alkalommal és a legdrágább egyenruhákba öltöztetett emberek ezrei ünnepélyes menetben lépkedtek el a koporsó előtt, mellett és után. Minden jelentősebb utcakereszteződésnél felhangzottak a litániák, aztán a leghatásosabb módon folyt össze a harangok zúgása, a hatalmas kórusok hangja és a katonai zenekarok muzsikája, úgy, hogy mindez azt a hitet kelthette az emberben, hogy ez az óriási tömeg csakugyan a császárné halálát gyászolja.

Amíg a holttest szépen kiterítve feküdt a vár katedráljában, többek között az apródoknak is éjjel-nappal őr kellett állniok mellette. Három kamarás-apród és három udvarhölgy állandóan ott állott a magas állványon nyugvó koporsó mellett, mialatt a dobogón, ahol a császár és egész családja jelenlétében naponta kétszer felhangzottak a litániák, mintegy húsz apród foglalt állást. Így hetenkint felváltva, az intézetnek majd a felét vitték fel a várba és szállásolták el itt. Minden két órában volt felváltás. Napközben nem volt nehéz a szolgálattunk, de amikor éjjel fel kellett kelünk, udvari egyenruhánkat fel kellett vennünk és aztán a várharangok gyászszoava mellett a vár sötét, komor belső udvarain át a katedrába kellett mennünk, hideg borzongás futott végig rajtam, amint a foglyokra gondoltam, akiket valahová ide, az orosz Bastille-ba befalaztak. „Ki

tudja, – gondoltam magamban, – hogy valaha, előbb, vagy utóbb én is nem tartozom-e majd közéjük?”

A temetési ünnepélyek során oly incidens történt, amelynek könnyen komoly következményei lehettek volna. A koporsó felett, a dóm kupolája alatt egy hatalmas baldachin emelkedett, e fölött pedig égy óriási aranyozott korona díszlett, amelyről kolosszális, hermelimmel bélelt bíbor függött alá a négy erős oszlopra, amely a kupolát tartotta. A hatása óriási volt, de mi fiúk mindjárt rájöttünk, hogy a korona aranyozott papirosból és fából való, hogy a bíbor csak alul bársony, messzebb bent pedig vörös posztó és hogy a hermelinbélés sem egyéb, mint gyapot és barchet, amelybe fekete mókusfarkvégeket varrtak be, és a gyászfátyollal eltakart orosz címer is csak papirosból való. A tömegnek azonban, melynek esténként bizonyos órákban szabad volt a koporsó mellett elvonulnia és a felette terjeszkedő aranybrokátot a legnagyobb sietéssel megcsókolnia, bizonyára nem volt elég ideje ahhoz, hogy a gyapot-hermelint, vagy a pappendekli-címert szorgosabb vizsgálat alá vegye és így a kívánt színpadi hatást a lehető legolcsóbb eszközökkel is elérték.

Oroszországban, mialatt litániát mondanak, a jelenlevők mindegyike égő viaszkgyertyát tart kezében, melyet bizonyos imák olvasásakor el kell oltania. A császári család tagjai is tartottak ily gyertyákat és Konstantin nagyherceg legfiatalabb fia, úgy, ahogy másoktól

látta, szintén kioltotta a gyertyáját, még pedig aképpen, hogy lefelé fordította azt. Eközben lángot fogott a gápszövet, amely mögötte egy címerről lógott le és egy pillanat alatt tűzbe borult a címer és a gyapotanyag. Óriási lángnyelv nyúlt fel az állítólagos hermelinköpeny nehéz redői felé.

Az istentisztelet félbeszakították és a tekintetek ijedten fordultak a lángnyelv felé, mely mind magasabbra kúszott a papírkorona és a faváz felé, amely az egész alkotmánynak támasztékul szolgált. Itt-ott már égő szövetfoszlányok hullottak alá és félő volt, hogy a hölgyek fekete gyászfátyolai csakhamar tüzet fognak.

II. Sándor csak néhány, pillanatra vesztette el lélekjelenlétét, aztán csakhamar összedte magát és nyugodt hangon mondta:

– A koporsót el kell vinni!

A kamarás-apródok csakhamar letakarták a vastag aranybrokáttal és mindannyian odaléptünk, hogy felemeljük a nehéz koporsói. Közben azonban a nagy tűznyelv több kisebbre oszlott, amelyek csak a szövet szőrös külsejét pörkölték le, aztán lassankint a felülről lehulló por és korom hatása alatt a redők között elhaltak.

Nem tudom megmondani, hogy mi vonzotta inkább tekintetem: a felfelé kúszó tűz-e, vagy a koporsó mellett álló három hölgy csinos, karcsú alakja-e, akiknek hosszú fekete uszályuk a magasabb dobogóra vezető lépcsőn nyúlt végig, vállukról pedig fekete csipkefátyol

függött alá. Egyikük sem mozdult és úgy álltak ott, mint három kőből faragott szép szobor. Csak az egyik, Gamalya kisasszony sötét szemében csillogtak, mint gyöngyök, a könnyek. Déloroszország leánya és az egyetlen igazi szépség volt az udvarhölgyek között.

Ezalatt az intézetben minden a feje tetejére állt. Tanítás nem volt, azokat, akik a várból visszajöttek, ebben vagy abban a helyiségben helyezték el és minthogy semmi dolgunk sem volt, minden lehető időtöltésre vetettük rá magunkat. Az egyik teremben, ahová beküldtek minket, sikerült egy szekrényt felnyitnunk, amelyben a természetrajz tanításának céljára elkészült pompás modellgyűjteményt sikerült felfedeznünk. Ez lett volna hivatalosan a gyűjtemény rendeltetése, de egyszer sem mutatták meg nekünk és minthogy most a kezünkbe került, a magunk módja szerint vettük hasznát. Az emberi koponyát, amelyet itt találtunk, kísértetjárásra használtuk, amellyel éjszakának idején többi társunkat és a tiszteket rémítettük. Az állatokat ellenben lehetőleg kacagtató állásba és csoportokba állítottuk: majmok oroszlánokon lovagoltak, juhok leopárdokkal játszottak, a zsiráfok elefántokkal táncoltak és így tovább. A java pedig akkor következett, amikor néhány nap múlva egy porosz herceg, aki a temetésre jött volt el Pétervárra (azt hiszem, a későbbi Frigyes császár volt), meglátogatta iskoláinkat, miközben tanszerberendezésünket is sorra megmutatták neki. Igazgatónk nem mulasztotta el, hogy büszkeséggel hi-

vatkozzék az intézet kitűnő felszerelésére és odavezette ama szerencsétlen szekrényhez . . . Amint a német herceg egy pillantást vetett állattani osztályozásunkra, elfintorította az arcát és gyorsan elfordult, öreg igazgatónk egészen magánkívül bámult bele, elvesztette a hangját és csak folyton megisméltető kézmozdulattal mutatott a tengeri csillagokra, amelyek a szekrény mellett a falon csüngtek. A kíséretben volt urak úgy igyekeztek tenni, mintha semmit sem vettek volna észre és csak oda-odakacsintottak reánk, a zavar okozóira, mialatt mi csin-talan fiúk minden elképzelhető arcot vágtunk, hogy nevetésünk ki ne törjön.

Az orosz gyermekek és a nyugateurópai tanulók iskolaéve között oly nagy a különbség, hogy közelebbről kell megismertetnem iskolai életem. Az orosz gimnazisták és kadettek rendszerint már nagy mértékben érdeklődtek társadalmi, politikai és bölcsészeti kérdések iránt. Az apródok nevelőintézete ugyan az összes iskolák között a legkevésbé alkalmas talaj volt az ily fejlődés számára, de az általános újjászületés akkor még a mi körünkben is teret nyert és megkapott egynéhányat közülünk, anélkül azonban, hogy mindenféle pajkosság iránt való hajlandóságunkat és kedvünket elvesztettük volna.

Negyedik osztályos koromban nagy érdeklődés fogott el a történelem iránt. Az előadás alatt jegyzeteket készítettem – tudtam

ugyanis, hogy a diákok ezt így szokták – és magánolvasmányaim segítségével megírtam a magam használatára a korai középkor egész történeiméi: A következő évben igen nagy mértékben vonzott a VIII. Bonifácus pápa és IV. Fülöp királyi hatalma közt lefolyt küzdelem és becsvágyó tudományszomjjal igyekeztem a császári könyvtárba bejutni, hogy alaposan elmélyedjek e hatalmas mérkőzés tanulmányozásába. A szabályzat szerint a könyvtár használata tilos volt a középiskolai tanulók számára, de a mi jóságos Beckerünk egyengette számomra az utat és egy napon beléphettem a szentélybe, leülhettem benne egy kis asztal mellé, a vörös plüspamlagok egyikére.

Csakhamar rájöttem a különböző iskola-könyvek és saját könyvtárunk könyveinek forrásmunkáira. Noha nem tudtam latinul, mégis egész halmoz ó-német és ó-francia nyelven megírt forrásmunkát fedeztem fel és ahogy a krónikákat olvastam, az utóbbiak sajtószerű összeállítására és kifejezési irásművészetére rendkívül nagy élvezetet szerzett nekem. Egy egészen új társadalmi szervezet, a legbonyolultabb kölcsönös vonatkozások egész világa tárult fel előttem és ez időtől kezdve sokkal többre becsültem a történelmi forrásmunkákat, mint az oly műveket, amelyek az anyagot modernizálják és amelyekben a napi politika előítéletei vagy csupán sekély formulák vannak az illető kor valódi életének ismertetése helyett. Semmi sem fejleszti ki úgy az értelem fejlődését, mint valamilyen irányban

való önálló kutatás és ama tanulmányaimnak később igen nagy hasznát vettem.

Sajnos, amiután beléptem az utolsóelőtti, azaz a második osztályba, nem folytathattam tanulmányaimat. Az apródoknak az utolsó két évben mindazt el kellett végezniök, amit a többi katonai nevelőintézetben három éven át tanulnak; így tehát rendkívül nagy volt az iskolai elfoglaltságunk. A természettudományok, a matematikai és katonai tantárgyak mindinkább a háttérbe szorították a történelmet.

A második osztályban a fizika komoly tanuláshoz fogtunk. Kiváló tanárunk volt. Igen intelligens, szarkasztikus hajlamú ember volt, aki semmire sem becsülte a kívülről való betanulást és a fények puszta megtanulása helyett inkább a gondolkozás felé terelt. Jó matematikus volt; a fizikát is matematikai alapon tanította és eközben csodálatos módon magyarázta meg nekünk a fizikai kutatások és a fizikai apparátusok alapeszméit. Kérdései és magyarázatai sokszor oly eredetiek és kiválóak voltak, hogy felejthetetlenül vésődtek emlékezetembe.

Fizikai tankönyvünk igen jó volt, mint a katonai intézetekben használt tankönyv legtöbbször, ezt is az illető tudomány első képviselői írták. Azonban meglehetősen régi volt és tanítónk, aki a tanításnál a saját módszere szerint járt el, osztályunk számára az általa tanítottak rövid átnézetét, valami vezérfonal-félet szándékozott megírni. De néhány hét múlva megtörtént, hogy rám hárult a feladat, hogy

ezt az áttekintést átírom és mint jó pedagógus egészen rám bízta a feladatot és csak a levonatokat olvasta el. Amint a hő, a villamosság és a delejesség ismertetéséhez értünk, az illető fejezeteket egészen át kellett írnom, amit meg is tettem és így egy majdnem teljesen új fizikai tankönyvet kellett írnom, amelyet az iskolai használat számára lelitografáltak.

A kémia tanulmányozása is a második osztályban kezdődött és e szakban is kitűnő tanítónk volt, aki szenvedélyesen űzte a vegytant és értékes kutatásokkal tűnt ki. Az 1859-től 1861-ig terjedő idő jelentékeny előrehaladást eredményezett az exakt tudományok terén: Grove, Clausius, Joule és Seguin kimutatták, hogy a meleg és valamennyi fizikális erő csak a mozgások különböző fajtái, akkor kezdte Helmholtz úttörő kutatásait a hangot illetőleg, és Tyndall egy népszerű előadásában még az atomok és molekulák elméletéig is eljutott. Gerhardt és Avogadro behozták az alkatrész-módszertant és Mandelejev, Lothar és Newlands felfedezték az elemek periodikus törvényét. Darwin „A fajok keletkezésével forrongásba hozta valamennyi biológiai tudományt, mialatt Karl Vogt és Moleschott, Claude Bemard útját követve az ő valóságos pszichológiai fizológiájuk alapját rakták le. A tudományos újjászületés nagy ideje volt ez, amely ellenállhatatlan erővel ragadta a szellemeket a természettudományokkal való foglalkozás felé. Nagyszámban jelentek meg akkoriiban a kitűnő könyvek orosz fordításai és csak-

hamar rájöttem arra, hogy a későbbi tanulmányok mineműségére való tekintet nélkül a természettudományok alapos ismerete és a módszereikben való kellő jártasság a műveltség és tudás alapja.

Öten vagy hatan voltunk, akik külön laboratóriumot akartunk magunknak berendezni. Két társunknak, a Szassecky fivéreknek kis hálósobájában fogtunk hozzá, hogy egyszerű, Stöckhard kitűnő tankönyvében kezdők számára előírt apparátusokkal kísérletezünk. Az öreg Szassecky, aki szabadságolt admirális volt, nagy örömmel látta, hogy fiai mily hasznosan töltik idejüket és semmi kifogása sem volt az ellen, hogy vasárnaponként és ünnepnapokon a saját dolgozószobája szomszédságában levő hálósobában jöjjünk össze. Stöckhardt utasításai nyomán valamennyi kísérletet szisztematikusan megcsináltuk. Be kell vallanom, hogy egy alkalommal majd, hogy fel nem gyújtottuk a házat és hogy nem egyszer töltöttük meg a szobákat klórral és egyéb roszszagu gőzzel. De az admirális, amikor elmondtuk neki kalandunkat, a legkedélyesebben fogta fel a dolgot és elmondta nekünk, hogy társaival egyetemben szintén majd, hogy fel nem gyújtott egy házat, azonban nem kísérletezés, hanem a sokkal kevésbé dicséretes puncsétetés közben. Az anyjuk pedig – mialatt majd megfűlt a köhögéstől – csak azt mondta:

– Persze, ha annak úgy kell lennie, hogy tanulástok kedvéért ily utálatosan rossz szagú

dolgokkal foglalkoztatok, – hát csak foglalkoztatok velük.

Ebéd után rendszeren a zongorához ült és késő estig énekeltük a duetteket, triókat és operai kórusokat. Egynémely olasz és orosz opera partitúráját is elővettük és elejétől végig lejátszottuk, mialatt ő vagy leányai a primadonnák szerepét vették át, mi pedig több-kevesebb ügyességgel láttuk el a többi szerepet. így haladt karöltve a kémia és a zene.

A magasabb kémia is sok időnköt vette igénybe. Egynéhány más társammal már megbeszéltem, hogy ha tisztek leszünk, nem lépünk egyik gárdaezredbe sem, mert ott csak öltözködéssel és parádéval telik el az időnk, hanem a tüzér- vagy utász-hadiiskolába iratkozunk be. Ehhez azonban a magasabb geometriára, a differenciálszámításokra és az integrálszámításokra való előkészület kellett, és e célból magánórákat vettünk. Ugyanekkor a csillagászat elemi ismeretei kapcsán, amelyeket matematikai geográfiafépen tanítottak, különösen utolsó tanévemben asztronómiai művek tanulmányozásába is belemerültem. A világegyetemnek soha meg nem nyugvó élete, amelyet valószínűségi életként és evolúcióként fogtam fel, a magasabb értelemben vett költői világnézet kiapadhatatlan forrása lett számomra és lépésről lépésre az emberiségnek az élő és élettelen természettel való közössége, a természet poézisa lelt életfilozófiám.

Ha csak az itt felsorolt tantárgyakra szorított volna iskolai tanításunk, az is alapo-

san elfoglalt volna bennünket. De tanulmányaink a humaniórák tudományágaira, a történelemre, a jogra, azaz az orosz törvénykönyv alapvonásaira, a nemzetgazdaság fontosabb tételeire és az összehasonlító statisztikára is kiterjedtek. Ehhez hozzájárult, hogy jókora tananyagot kellett a haditudományokból is elvégeznünk: taktikát, hadtörténelmet (az 1812. és 1813. évi hadjáratok valamennyi részletét kellett tudnunk), a tüzérség és erődítés tanát kellett megtanulnunk. Ha most visszatekintek a kiképzés anyagára, úgy találom, hogy a hadászati tudományoktól eltekintve, amelyeket inkább az exakt tudományokkal való behatóbb foglalkozással kellett volna pótolni, tantárgyaink sokfélesége nem terjedt túl egy közép-szerű tanuló eszmekörén. Hála az elemi matematikában és fizikában való meglehetősen jó ismereteinknek, amelyekre az alsóbb osztályokban tettünk szert, az itt felsorolt tantárgyak mindegyikében majdnem valamennyien lépést tudtunk tartani. Néhány tantárgyat ugyan a legtöbben elhanyagoltak, így különösen a jogot, valamint a legújabb kor történelmét, amelyet egy kivénült tanító tanított, aki nyilván csak azért tartotta meg még az állását, hogy teljes nyugdíjához jusson. Azonkívül bizonyos szabadságot engedtek nekünk, hogy a nekünk legkedvesebb tantárgyat kiválaszthassuk. Ezekből a tantárgyakból szigorúan vizsgáztattak, míg a többi nem vették ily szigorúan. Az, hogy iskolai tanulmányainknak viszonylag elég jó eredménye volt, annale tulajdonítható, hogy lehe-

tőleg konkrét és gyakorlati módon osztották be azokat. Mihelyst az elemi geometria néhány tételének elméletét megtanultuk, kint a mezőn mérőlécekkel és mérőláncokkal, aztán asztrolabiummal, kompasszal és mérőasztallal alkalmaztuk őket. Ilyen szemléltető előoktatás után egyáltalán semmi nehézséget nem okozott nekünk az elemi asztronómia, miközben pedig a mérések az élvezet kiapadhatatlan forrásává lettek számunkra.

Mindemellett untig elég időnk maradt a szórakozások minden fajtája számára is. A legjobb dolgunk a vizsgák végeztével volt, amikor is amielőtt a táborba vonultunk, három vagy négy teljesen szabad hetünk, és amiután a táborból visszatértünk és amíg az előadás megkezdődött, ismét három teljesen szabad hetünk volt. Ilyenkor csak kevesen maradtak az intézetben és ezek tetszés szerint kimehettek, mi alatt az intézetben mindig készen találták a maguk számára asztalukat és ágyukat. Ilyenkor a könyvtárban dolgoztam, vagy a művészeti csarnok képtárába mentem és ott egyenkint belemerültem minden művésziskola legjobb képei nézésébe. Vagy pedig, amennyire meglátogatásuk szabad volt, elmentem különféle császári gyárakba, ahol játékkártyát, szövetet, vasat, porcellánt vagy üveget állítottak elő. Máskor meg a Névára mentünk csónakázni és a folyón, néha pedig a finn öbölben, halászok társaságában töltöttük az egész éjszakát, az északi melankolikus éjszakát, amelyben a lemenő nap utolsó nyomai összevegyülnek a haj-

nalhasadással és amikor éjféle időben a szabadban könyvet lehet olvasni. Minderre elég időnk jutott.

Ezeknek a gyári látogatásoknak idejéből ered az az öröm, amit az erős, tökéletes gépezet szerez nekem. Felismertem a benne rejlő poézist, amikor láttam, ahogy egy óriási tálca jön ki egy félszerből, felkap egyet a Névában úszkáló törzsek közül, beviszi és a fűrészek alá teszi, amelyek aztán deszkákra vagdossák széjjel, vagy ahogy egy hatalmas, vörösén izzó vasrudat keresztülhúznak két cylinder között és sinné alakítják azt. Nálunk a munkás pusztulását jelenti a gépüzem, mert örök életére rabszolgája lesz egy bizonyos gépnek és semmi egyéb. De ez a rossz szervezet és nem magának a gépnek a hibája. A munka túlnagy mértéke és életfogytiglani egyfomasága egyenlően nagy baj, akár kézzel, akár egyszerű szerszámmal, akár pedig géppel végzendő a munka. De ettől eltekintve, fel tudom fogni a gyönyörűséget, amit a gép hatalmának, munkája hasznosságának, mozdulatainak, kecsességének és a munkában való tökéletességének tudata nyújt. Hogy William Morris gyűlölte a gépeket, az csak azt bizonyítja, hogy nagy költői génuszától megtagadtatott a gép hatalmának és szépségének meglátása.

A zenének is nagy szerepe jutott fejlődésben, sőt még több örömet és nagyobb fokú lelkesedést szerzett nekem, mint a költészet. Orosz opera még nem volt akkoriban, de az

olasz opera, amely a csillagok egész sorát mondhatta a magáénak, Pétervár legtágabb köreiben is nagy népszerűségnek örvendett. Amint Bosio primadonna beteg volt, az emberek, különösen fiatal emberek ezrei késő éjszakaiig álltak háza kapuja előtt, hogy valami újat halljanak az állapotáról. Nem volt szép, de énekének oly elragadó hatása volt, hogy a fiatal emberek százai a bolondulásig szerelmesek voltak beléje és amikor meghalt, oly temetése volt, amilyen eddig még soha senkinek sem volt Pétervárott.

„Tout Pétervár” két táborra oszlott akkor, az olasz opera bámulóira és a francia színpad híveire, amely már akkor a szennyes Offenbach-áradat forrásának bizonyult és néhány évvel később egész Európát elöntötte szennyes hullámaival. A mi osztályunkat is megosztotta ez a pártoskodás és egyik fele amaz, másik fele pedig emez irányt követte; én az előbbihez csatlakoztam. A földszintre és az erkélyre nem volt szabad mennünk, és a páholyokat az olasz operában mindig már hónapokkal azelőtt foglalták le, sőt egyes családokban egyik nemzedékről a másikra szállt egy-egy páholy. De szombat esténként bejutottunk a legfelsőbb karzat folyosóra, ahol egy török fürdőbe való atmoszférában, az egész előadás alatt állnunk kellett. Ehhez hozzájárult az, hogy ebben a tropikus forróságban vattázott és feszesen álló prémgallérral ellátott felöltőnk is rajtunk volt, csak azért, hogy ragyogó egyenruhánkat elrejtjük alatta. Csoda, hogy ilyenkor egyikünk sem

sem szerzett tudógyuladást, különösen akkor, amikor a hódolat hevében, amelylyel kedvenc énekesnőnknek hódolni szoktunk, kijöttünk és aztán a művészi bejárat előtt álltunk, hogy fel fogjuk kedvencünknek még egy tekintetét és még egyszer ünneplhessük őt. Érdekes, hogy akkoriban minden olasz opera valami benső vonatkozásban állt a radikális mozgalommal és a „Tell Vilmos” és „A puritánok” mindig hangos, viharos tetszést arattak, amely egyenesen szíven találta II. Sándor cárt, mialatt a hatodik erkélyen, az opera dohányzójában és a művészek kapuja előtt a pétervári ifjúság legjobb elemei terelődtek össze, hogy együttes ideális hódolattal adózzanak egy nemes művészetnek. Mindez tán kissé gyermekesnek látszik, de nem egy jobb gondolat és tiszta törekvés gyúlt ki akkor bennünk kedvenc művészeink ilyen ünneplése alkalmából.

TIZEDIK FEJEZET.

Tábori élet Péterhofban. – Katonai gyakorlatok a császár jelenlétében. – Gyakorlati tanítás. – A forradalmi eszme terjedése. – A jobbagság megszüntetése. – E megszüntetés jelentősége és következményei.

Minden nyáron a pétervári kerület valamennyi katonai iskolájával egyetemben táborba vonultunk Péterhof mellé. A maga egészében kellemes volt itt az élet, és mindenesetre igen hasznos volt az egészségünknek. Tágas sátrakban aludtunk, a tengerben fürödtünk és a hat hét alatt nagyjából a szabad levegőn gyakorlatokkal töltöttük időnket.

A tábori életnek nyilvánvaló célja a katonai drill volt, amelytől mindnyájan irtóztunk, de amelynek sivárságát hébe-korba a hadgyakorlatokban való részvételünk enyhítette. Egy este, épp amikor le akartunk pihenni, II. Sándor riadót fúvatott, ami természetesen az egész tábornak izgalomba hozta. Néhány perc múlva mindenki talpon volt, néhány ezer fű gyűlt össze a zászlók körül és a tüzériszola ágyú

beledörögtek az éjszaka csendjébe. Valamennyi tiszt, aki Péterhofban volt, a táborba lovagolt, csak a császár maradt egy félreértés folytán gyalog. Ordonáncok vágattak szanaszéjjel minden irányban, hogy egy lovat szerezzenek neki, de nem találtak egyet sem és mert nem volt jó lovas, nem akart más lóra szállni, mint az ő lovai egyikére. Igen boszus volt és minden tekintet nélkül kifejezést is adott rossz kedvének. Amikor az egyik ordonánc jelentette neki, hogy az ő lóva egy másik táborban van, hallottam, amint rákiáltott:

– Buta, hát csak *egy* lovam van?

Az éjszaka homálya, az ágyuk döngése és a lovasság dobogása mindinkább fokozta izgatottságunkat és amint Sándor támadást vezényelt, hadoszlopunk egyenest neki ment. Veszedelmes látványszámba mehettünk, amint sűrű sorban és rendben, szuronyt szegezve mentünk előre, és láttam, hogy a császár, ki még mindig gyalog volt, három nagy ugrással csinált helyet a hadoszlopnak. Ekkor megértettem, hogy mit jelent, ha egy hadoszlop a zene és magának a kilépésnek izgató hatása alatt vonul előre. Ott állt előttünk a császár, a parancsnokunk, akit mindannyian tiszteltünk; de éreztem, hogy ebben a mozgásban lévő, tömegben egyetlen egy apród, vagy kadét sem tért volna oldalt egy hüvelyknyit is, vagy állt volna meg. Mi az előre menő hadoszlop voltunk, ő pedig csak egy akadály és a hadoszlop ellépett volna fölötte.

– Minek állt az utunkba? – mondogatták

később az apródok. Ilyen esetekben fiúk fegyverrel a kezükben még félelmesebbek, mint az öreg katonák.

Amint a következő évben résztvettünk a pétervári helyőrség nagy hadgyakorlataiban, egy kevéssé bepillantottam a hadviselés kulisszái mögé. Két egymásután következő napon át egyedüli dolgunk az volt, hogy egy négy mértföldnyi területen ide-oda meneteljünk, anélkül, hogy a legkisebb sejtelmünk is lett volna arról, hogy mi történik körülöttünk, vagy hogy mi célból vonulunk ide, vagy oda. Majd egészen közel dörögtek az ágyuk, majd pedig a messze távolban; valahol a magaslatokon, vagy az erdőben éles fegyvertűz ropogott; ordonáncok vágattak ide és oda és hol az előre, hol a visszanyomulásra hoztak parancsot; és mi vonultunk, megint vonultunk, szüntelenül vonultunk és ezeknek a mozdulatoknak semmi értelmét sem láttuk. Ugyanezen az úton lovastömegek is végezték hadmozdulataikat, úgy, hogy az út valami laza, homokágnak látszott és ezt kellett nekünk többször egymásután előre és megint hátra keresztülgázolni, míg végül csapatunk minden fegyelmet áttört és inkább hasonlított vándorlók összefüggéstelen tömegéhez, mint egy katonai egységhez. Csak a zászlógarда maradt az úton, a többi mindmegannyi lassan osont tova az út mellett a fásban. A tisztek minden parancsa és kérése hiábavaló volt.

Hirtelen felhangzott hátulról a kiáltás:

– A császár jön! A császár! – A tisztek

ide-oda futkostak és kértek, hogy zárjuk a sorokat; senki sem hallgatott rájuk.

A császár odaért és megint kiadta a parancsot a visszavonulásra.

– Indulj! – hangzott fel a vezényszó.

– A császár mögöttünk van, forduljanak meg, kérem, – kiáltották oda nekünk halk hangon a tisztek, de a zászlóalj alig figyelt a parancsra és teljesen közömbös maradt a császár jelenléte iránt. II. Sándor szerencsére nem volt fanatikus katona és miután néhány biztató szól kiáltott oda és hamaros pihenőt ígért nekünk, tovavágtatott.

Most értettem meg, hogy a háborúban mennyi függ a csapatok hangulatától és mily keveset ér egyedül a fegyelem, ha a katonának rendkívülit kell végeznie. Mit ér a fegyelem, ha elcsigázott csapatoknak egy utolsó, végső erőlködést kell kifejteniük, hogy a csatateret a meghatározott órában elérjék! A fegyelem ilyenkor tehetetlen; csak a lelkesedés és a bizalom teheti a katonát e pillanatokban képessé a „lehetetlen” keresztülvitelére, és csak a látszólagos lehetetlenségek állandó elvégzése biztosítja az eredményt. Hányszor jutott az eszembe ez a gyakorlati élmény, amikor Szibériában, tudományos expedíciónk alkalmával szintén arról volt szó, hogy a „lehetlent” megtegyük.

Mindazonáltal táborozásunknak aránylag kevés idejét töltöttük a katonai drillel és a hadgyakorlatokkal. Jórészt a földmérés és a várépítés gyakorlati elsajátítására fordítottuk időn-

ket. Néhány előkészítő gyakorlat után egy tükör-kompaszt kapott valamelyikünk a következő utasítással:

– Menjen és csinálja meg ennek a tónak, vagy annak az útnak vagy amannak a parknak a tervrajzát, a szöghajlásokat a tükörkompasszal határozza meg, a távolságokat lépéssel mérje le.

Az illető apród, vagy kadét kora reggel a gyorsan bekapott reggeli után, jókora darab rozskenyeret dugott a táskájába és négy vagy öt órányira ment be a parkba, közben kompasszal és lépésekkel lemérte az árnyas utakat, a patakokat és tavakat. Ezután pontos térképpel hasonlították össze a munkáját és ha ez jó volt, akkor választása szerint valami optikai vagy geometriai műszert kapott jutalmul. Ezek a felvételek nagy élvezetet szereztek nekem. A munka önállósága, az évszázados fák között való egyedüllét, valamint az elvégzendő munka iránt való érdeklődés igen buzdítóan hatottak és mély benyomást gyakoroltak reám. Amikor később szibériai kutató lettem és társaim közül többen Közép-Ázsiában felfedező-útra vállalkoztak, kitűnt, hogy ezek a földmérő-gyakorlatok kitűnő előkészítők voltak.

Amikor végül a legfelsőbb osztályba jutotunk, minden második nap négyes csoportokban kivettek a tábortól távol eső falvakba, ahol nagyobb földterületekről kellett a mérőasztal és a teleszkóp segítségével részletes felvételt csinálnunk. Időről időre vezérkari tisztak is odajöttek, akik munkánkon egyet-mást javítottak

és utasításokkal láttak el. A falusi nép között való élet a legjobb hatással volt szellemi és erkölcsi fejlődésünkre.

Ezenkívül természetes nagyságú erődítések megszerkesztését is praktikusán kellett gyakorolnunk. Egy tiszt vezetése mellett bástyákat, vagy komplikált hídfőket kellett emelnünk a szabadban, miközben léceket és cölöpöket szögeztünk össze, épp úgy, ahogy ezt a mérnökök csinálják a vasúti traszírozásnál. Amikor aztán a lőrészekre és lőpadokra került a sor, igen sokat kellett számolnunk, hogy a különböző felületek hajlásait megtudjuk és az ily gyakorlatok után már mi nehézséget sem okozott nekünk a síkgeometria.

Az ilyen munkákban igen nagy örömünk telt, és amikor egyszer a városban, a kertünkben egy rakás agyagot és kavicsot találtunk, egy igazi, kisebbitett méretű erődítményt kezdtünk építeni, pontosan kiszámított lőrészekkel és lőpadokkal. Igen szépen csináltunk meg mindent és már csak az volt szorgos törekvésünk, hogy deszkát kerítsünk az ágyúállványok számára, hogy aztán rátehessük az osztálytermünkben levő ágyúmodelleket. De borzasztó! A nadrágunk minden volt, csak nem parádéképes!

– Mit csinálnak itt? – kiáltotta századosunk. – Nézze csak meg magát. Hiszen olyanok, mint a földmunkások! (Épp erre voltunk büszkék.) Mi lesz, ha a nagyherceg ily állapotban látja meg magukat.

– Akkor megmutatjuk neki erődítmé-

nyünket és eszközöket meg deszkát kérünk tőle a talapat számára.

Minden tiltakozásunk hiába való volt. Másnap egy tucat munkás hányta széjjel és taligán hordta el szép építményünket, mintha csak valami szemétdomb lett volna.

Csak azért említem ezt meg, hogy ráutaljak arra, hogy mennyire kíváncsoznak a gyermekek és a fiatal emberek elméleti tudásuk gyakorlati alkalmazása után és hogy mily oktalanok azok a tanítók, akik nem képesek belátni, hogy mily nagy segítség áll itt a rendelkezésükre, hogy a tanultak valóságos értelmét juttassák el tanítványaikhoz. A mi iskolánkban minden azt a célt szolgálta, hogy a hadviselésben képezzenek ki jól minket, de mi épp ily lelkesedéssel fogtunk volna egy vasút traszirozásához, egy erőd építéséhez, egy szántó, vagy kert megműveléséhez. De az ifjúságnak ez a *valóságos* munka után való vágya hiábavaló, mert az iskola feladatáról és rendszeréről való nézetünk még mindig nem szabadult meg a skolasztikától és a kolostoroktól.

Az 1857-től 1861-ig terjedő idő a szellemi erők gazdag fejlődésének korszaka volt. Mindaz, aminek az utolsó évtizedben az orosz irodalomban a Turgenyev, Tolsztoj, Herzen, Bakunin, Ogarjov, Kavelin, Dosztojevszkij Grigorovics, Osztrovszki és Nekraszov által képviselt nemzedék csak titokban, bizalmas baráti körben mert kifejezést adni, lassanként behatolt a sajtóba. Még kíméletlen módon gyakorolták

a cenzúrárt, de amit nem lehetett nyíltan kimondani a politikai cikkekben, azt egy novella, egy humoros rajz, vagy a nyugat-európai események átlátszó kommentárjába csempészték be és mindenki tudott a sorok között olvasni és megértette a való értelmét.

Minthogy az iskolától és rokonaim szűk körétől eltekintve, semmi ismerősöm sem volt Pétervárott, tulajdonképp kívül, vagy jobban mondva: mértföldnyi távolságban álltam az akkori idők radikális mozgalmaitól. És a legjellemzőbb sajátosága e mozgalomnak, hogy még az oly „gutgesinnt” iskolában, mint amilyen a mi intézetünk volt és az oly körben is, mint amilyent pétervári rokonaim alkottak – viszhangra találhattak.

Akkoriban néném, Mirszki hercegné házában töltöttem a vasárnapokat és ünnepnapokat. Mirszki herceget csak a gasztronómiai élvezetek érdekelték, mialatt felesége és fiatal leánya igen vidám életet éltek. Kuzinom szép, igen kedves tizenkilenc éves leány volt és majdnem valamennyi unokafivére szerelmes volt bele. ő is beleszeretett egyikükbe és a felesége szeretett volna lenni. De az orosz egyház tanításai szerint igen nagy bűn, ha unokatestvérek házasodnak össze és az öreg hercegné minden igyekezete hiábavaló volt, hogy a magas egyházi méltóságok viselőitől diszpenzációt kieszközöljön. Erre Pétervárra hozta leányát abban a reményben, hogy itt nagyszámú csodálóik közül alkalmasabb férjet választ magának, mint a saját unokafivéréét. Ez a törekvése hiábavaló fárad-

ságnak bizonyult ugyan, de elegáns szalonjában csak úgy tolongtak a legelőkelőbb gárdatisztek és fiatal diplomataik.

Egy ily házban a legkevésbé sejtethetett volna valaki forradalmi eszmét, mégis itt ismertem meg először az akkori forradalmi irodalmat. Herzen, a nagy száműzött akkor indította meg a „Sarkcsillag”-ot, mely Oroszországot egészen az udvari körökig mozgásba hozta és titokban egész Oroszországban elterjedt. Unokanővérem valamiképpen megszerezte a folyóiratot, amelyet aztán együtt olvastunk. Szíve fellázadt azok ellen az akadályok ellen, amelyek boldogsága útjában tornyosultak és annyival fogékonyabb volt az iránt az éles kritika iránt, amellyel a nagy író az orosz autokráciát és a kényuralom teljesen lezüllött rendszerét támadta. Szinte imádatlalnéztem a „Sarkcsillag” borítékjára nyomott medaillont, mely az őt „decembrista” apostol: Bestusev, Kachovszki, Pesfel, Rilejev és Muravjev – nemes vonásait ábrázolta, akiket I. Miklós az 1825 december 14-iki felkelés után felakasztatott.

Herzen szép stílusa, akiről joggal mondta Turgenyev, hogy könnyel és vérrel ír és hogy még soha orosz úgy nem írt, mint ő, eszméinek tág köre és Oroszország iránt való forró szerelme egészen megragadtak és újra meg újra elolvastam a szívet még inkább, mint az észet kielégítő lapokat.

1859 végén vagy a következő év elején kezdtem meg első forradalmi folyóiratomat. Mi

lehettem akkor, fiatalságom mellett más, mint konstitucionalista? Folyóiratomban az orosz alkotmány szükségességét hangoztattam. Az udvar esztelen pazarlásáról írtam, arról a rengeteg pénzről, amibe belekerül az, hogy az özvegy cárnénak, aki aztán 1860-ban meghalt, egy egész hajóraj áll Nizzában a rendelkezésére. Aztán megemlítettem a hivatalnokok bűneit, amelyekről állandóan mindenki beszélt és nyomatókosan hangsúlyoztam egy alkotmányos kormány szükségességét. Három példányt készítettem újságomból és titokban becsempészttem három magasabb osztálybeli társam fiókjába, akiktől tudtam, hogy a közéleti ügyek iránt érdeklődnek. Arra kértem olvasóimat, hogy írásbeli közleményeiket tegyék le a könyvtárszoba nagy órája mögé.

Szívdobogva néztem meg másnap, hogy nincs-e valami számomra az óra mögött. Csakugyan ott találtam két írást. Két bajtársam írt nekem, közölték velem, hogy teljesen osztoznak véleményemben és csak azt tanácsolták, hogy ne legyek túlmerész. Erre megírtam lapom második számát, amelyben még behatóbban utaltam annak szükségességére, hogy a szabadság érdekében egyesítsük minden erőnket. De ekkor már nem találtam választ az óra mögött, ehelyett ők maguk jöttek hozzám:

– Semmi kétség, – mondták, – hogy ön az újság szerzője és beszélgetni akarunk önnel. Teljesen egyetértünk önnel és azért jöttünk, hogy megmondjuk: „Legyünk barátok”. Újságja elérte a célját, összehozott bennünket,

de azt folytatni, fölösleges. Az egész iskolában kívülünk még csak ketten vannak, akikben megvan a hajlandóság az ily törekvések iránt, másrészt pedig egy ily újság felfedezésének borzasztó következményei lennének ránk nézve, alkossunk tehát egy kört, beszéljünk meg mindent; talán megnyerhetünk eszménkek még egynéhányat.

Ez oly okos beszéd volt, hogy én csak hozzájárulhattam és szívélyes kézszerítással pecsételtük meg szövetségünket. Ettől kezdve hű barátok voltunk, sokat olvastunk együtt és mindenről folytattunk eszmecserét.

A kérdés, amely akkor minden gondolkozó főt foglalkoztatott, a jobbágyság megszüntetésének kérdése volt.

Már az 1848-iki év eseményeinek is támadt gyenge visszhangja az orosz parasztok szívében, de 1850 óta mind aggodalomkeltőbbek lettek az engedetlen jobbágyok felkelései. Amint a krimi hadjárat kiütése után egész Oroszországban sorozásokat rendeltek el, a felkelés eddig hallatlan hevességgel terjedt tovább. Több földesurat megöltek a jobbágyaik és a parasztlázadások oly veszedelmesek lettek, hogy egész tüzérezredeknek kellett kivonulniok, holott azelőtt kisebb csapattestek is elegendők voltak, hogy a parasztokat engedelmességre bírják.

Egyrészt ezek a felkelések, másrészt a II. Sándor trónraléptével előtérbe nyomult nemzetéknek a jobbágyság intézménye iránt való ellenszenve, mind parancsolóbb szükségességgé

tették a parasztok felszabadítását. A császár, aki maga is ellenszenvvel viseltetett a jobbágyság intézménye iránt, saját családja tagjaitól, feleségétől, Konstantin fivéréből és Heléna Pavlovna nagyhercegnőtől támogatva, azaz jobban mondva: befolyásolva, tette meg az első lépést ebben az irányban. Az volt a szándéka, hogy e reform kezdeményezése magából a nemességből, a földesurakból induljon ki. De egyik orosz tartományban sem volt arra rábírható a nemesség, hogy ily célból intézzen kérvényt a cárhoz. 1856 márciusában ő maga intézett a moszkvai nemességhez egy beszédet, amelyben egy ily lépést szükségesnek jelentett ki, de a beszédre csak konok hallgatással válaszoltak, úgy, hogy II. Sándor haraggal telten Herzen következő emlékezetes szavaival fejezte be a tanácskozást:

– Uraim, jobb, ha felülről jön, mintha megvárjuk, hogy alulról jöjjön.

Még e szavaknak sem volt meg az eredményük és az ő-lengyel Grodno, Vilna és Kovno tartományokhoz kellett fordulnia, ahol I. Napoleon (noha csak papíron) 1812-ben megszüntette a jobbágyságot. E tartományok kormányzójának, Naszimovnak sikerült a lengyel nemességtől a kívánt feliratot megkapnia. 1857 novemberében bocsátották ki a litvániai tartományok kormányzójához ama híres leiratot, amelyben kifejezést nyert a császár szándéka, hogy a jobbagyokat fel akarja szabadítani és könnyel a szemünkben olvastuk Herzen szép cikkét, amelynek címe volt: „Győztél Galileus”

és amelyben a londoni menekültek kijelentették, hogy többé nem tekintik ellenségüknek II. Sándort, és hogy a felszabadítás nagy művében a segítségére akarnak lenni.

Igen figyelemreméltó volt a parasztok viselkedése. Alighogy elterjedt a híre, hogy közel az óhajtván várt felszabadulás, rögtön véget értek a felkelések. Vártak. És Sándornak egy Közép-Oroszországba tett utazása alkalmával, egy helyütt, ahol átutazott, nagy számban gyűltek össze a parasztok és egy kérvényt nyújtottak át neki, amelyet azonban csak nagy vonakodva fogadott el. Érdekes, mily nagy a tradíció ereje. A parasztok között az a hír terjedt el, hogy III. Napóleonnak a béke megkötése alkalmával egyik feltétele volt, hogy a cár szabadítsa fel a jobbágyokat. Gyakran eljutott hozzám ez a hír és még röviddel a felszabadítás előtt is kételkedtek a parasztok, hogy külső nyomás nélkül csakugyan bekövetkezik-e ez.

– Ha Garibaldi nem jön, nem lesz belőle semmi, – mondta egy paraszt bajtársaim egyikének, aki „a jövő szabadságról” beszélgetett velem.

De az általános öröm e nyilvánulásait a bizonytalanság és nyugtalanság évei követték. A tartományokban, valamint Pétervárott külön bizottságok tanácskoztak a jobbágyok felszabadításáról, de II. Sándor nem tudta magát elhátározni. A sajtóra mindig nyomást gyakoroltak és tilos volt a kérdést mélyebb megbeszélés tárgyává tenni. Komor hírek keletkeztek Pétervárott és jutottak el intézetünkbe is.

A nemesség fiatal képviselői között számo-
san voltak, akik komolyan akarták a jobbá-
gyoknak régi igájuk alól való haladéktalan fel-
szabadítását, de a jobbágyság intézményéhez
ragaszkodó párt mind szorosabban vette körül
a császárt és mind nagyobb befolyásra tett
szert. Az ő besúgásaik szerint a jobbágyság
megszüntetése jel volna a parasztoknak a
földesurak kiirtására és Oroszország az (1873-
iki Pugacsov-féle parasztlázadásnak, új, még
borzalmasabb kiadását érné meg. A gyenge-
akaratu Sándornál nagyon is nyitott fülekre
találtak ezek a jövendölések. Azonban óriási
apparátus mozdult meg a felszabadításról
szóló törvény kidolgozásához. A választ-
mányok megtartották üléseiket. A császári
leirathoz alkalmazkodó tervek tucatja volt
kéjdratban vagy nyomtatásban forgalomban.
A kinyomott példányokat Londonból csem-
pészték be. Herzen, akit munkatársa, Tur-
genyev mindentről értesített, ami a kormánykö-
rökben végbement, a „Harang” és a „Sarkcsil-
lagában” egyenkint megtárgyalta a terveket, épp
úgy megtette ezt Gsernisevszki is a „Kortárs”-
ban. A pánszlávok, különösen Aszakov és Bel-
jajev annak a viszonylagos szabadságnak első
perceit, amelyet a sajtónak juttattak, arra hasz-
nálták fel, hogy Oroszország messze köreiben
megismertették e kérdést és a technikai kivitel
alapos ismeretével szóltak hozzá a felszabadí-
tás részletkérdéseihöz. Az egész pétervári intel-
ligencia egyetértett Herzennel és még inkább
Csernisevszkiel és emlékszem, hogy a gárda-

lovasság tisztjei, akiket vasárnaponkint a templomparádé után nagybátyám (Dimitri Nikolajevics Kropotkin, a császár hadsegéde) házában láttam, Csernisevszki, a haladó-párt vezére híveinek mondották magukat. Az egész fővárosnak, a szalonnak és az utcának állásfoglalása olyan volt, hogy a visszavonulás már nem volt lehetséges. A jobbágyok felszabadításának meg kellett lennie és ehhez még egy másik fontos pont is érvényesült, az, hogy a felszabaduló parasztnak lakóházukon kívül az a föld is a tulajdonuk maradjon, amelyet eddig műveltek.

A régi nemesség mindezek ellenére nem adta fel a küzdelmet. Erőlködése arra összpontosult, hogy a reformot eltolja, hogy a földnélküliek számát csökkentse és hogy a felszabadítandó parasztnak oly magas váltságdíjat szabjon a földért, hogy gazdasági szabadsága illuzóris legyen, és ez túlságosan is sikerült neki. II. Sándor a következő szavakkal bocsátotta el Miljutin Miklóst, a hadügyminiszter fivérét, aki tulajdonképp lelke volt a mozgalomnak:

– Nem szívesen válok meg öntől, de meg kell lennie, mert a nemesség azt mondja, hogy ön a vörösek közül való.

Ugyancsak elbocsátották azokat az első választmányokat, amelyek a felszabadítás első terveit dolgozták volt ki és az új bizottságok az egész tervezetet a nemesség érdekeinek szempontjából dolgozták át, miközben a sajtót is béklyóba verték.

A kilátások mind borúsabbak lettek, és az emberek azt kérdezték egymástól, hogy egyáltalán sor kerül-e a felszabadításra. Ami engem illet, lázas feszültséggel figyeltem a küzdelmet és vasárnaponként, amikor társaim visszajöttek hazulról az iskolába, buzgón kérdeztem őket, hogy mit hallottak. 1860 vége felé mind rosszabbak lettek a hírek.

– A Vallujev-párt kerekedett felül... Az egész tervet át akarják dolgozni ... X. hercegnőnek (a cár egyik barátnőjének) egész rokonsága minden befolyását latba veti... A felszabadítást elhalasztják, mert lázadástól félnek . . .

1861. januárjában kissé jobb hírek halatszottak és általános volt a remény, hogy a cár trónralépésének évfordulóján, február 19-én, megjelenik valami hivatalos jelentés, amely a felszabadításra vonatkozik.

Tizenkilencedike is megjött, de semmi sem történt. E napon a palotában voltam. Délelőtt csak kiskörű reggeli fogadás volt és az ily fogadáshoz második osztályú aplódokat is kiküldtek, hogy megtanulják az udvari szertartást. Akkor épp rajtam volt a sor. Egy nagyhercegnét, aki azért jött a palotába, hogy itt misét hallgasson, az ajtóhoz kísértem, a férje azonban, akivel oda kellett volna mennie, nem volt ott és nekem kellett érte mennem. A cár dolgozószobájából hívták ki és én félig tréfás hangon jelentettem neki neje zavarát, anélkül, hogy a leghalványabb sejtésem is lett volna arról, hogy mily fontos az

a tárgyalás, amely a dolgozószobában ment végbe. – Néhány beavatottan kívül egy ember sem sejtette a palotában, hogy 19-én aláírták a manifesztumot és csak azért tartották vissza két hétig, mert a legközelebbi vasárnap, 26-án kezdődött a farsang és attól féltek, hogy a farsang alkalmából a falukban szokásos mértéktelen ivás következtében parasztlázadások keletkezhetnek. Sőt a farsangi vásárt is, amelyet Petervárott rendszeren szabad helyen, a téli palota közelében szoktak volt megtartani, ez évben a nép felkelésétől való félelemben a főváros más helyére tették át. A hadsereg pedig szigorú utasításokat kapott az esetleges parasztlázadás elnyomására.

Két héttel később, a farsang utolsó hetében, március 5-ike, vagy az új számítás szerint március 17-ike volt, az intézetben maradtam, mert részt kellett vennem a lovardában rendezett katonai parádén. Még ágyban voltam, amikor inasom, Ivanov, kezében a teás tálcával berontott és kiáltotta:

– Herceg, szabadság! A manifesztumot ott átellenben, a Gosztinoj-dvorra (az intézettel szemben levő áruházza) kiszögezték.

– Te magad láttad?

– Igen. Az emberek körülállják; egyikük hangosan olvassa, a többi meg hallgatja. Szabadság!

Néhány perc múlva felöltöztem és ki akartam menni. Ekkor lépett be a társam.

– Kropotkin, szabadság! – kiáltotta. – Itt a manifesztum. Nagybátyám tegnap este

tudta meg, hogy a reggeli misénél az Izsák-templomban fogják felolvasni, tehát odamentünk. Nem voltak ott sokan, kizárólag parasztok várták. A manifesztumot mise után kihirdették és széjjelosztották. Igen jól megértették a jelentőségét. Amint kimentem, két paraszt, aki a kijáratnál állt, oly komikusan mondta nekem:

– Mi, uram, hát – minden elveszett, mi?
– És egy kézmozdulatot tett, mintha kiutasított volna. A várakozás esztendői teljesültek meg ebben az urakat kiutasító gesztusban.

Többször olvastam át a manifesztumot. Philarete, a moszkvai metropolita írta magas stílusban, de az oroszoknak és az ó-szlávnak értelmet igen felesleges módon elhomályosító keverékével. Szabadságról szólt, amely azonban nem rögtön következik be, mert még két évig, 1863. február 19-ig jobbágyságban kellett maradniuk. Mindennek ellenére az az egy bizonyos volt, hogy a jobbágyság megszűnik és hogy a szabad parasztok birtakába kerül a lakóház és a föld. A földet csak végkielégítés ellenében kapják meg, de a rabszolgaság régi foltját eltörölték, nem kellett tovább rabszolgának lenniök; nem a reakció kerekedett felül.

A díszszemlére vonultunk ki és amikor ez véget ért, II. Sándor nyeregben maradva, hangosan kiáltotta:

– A tiszték hozzám!

Köréje gyülekeztek és ő erős hangon beszédet intézett hozzájuk a nap nagy eseményéről.

– A tiszték . . . a nemesség képviselői a hadseregben. – Ezek a szakgatott szavak jutottak fülemhez – évszázados igazságtalanság ért véget . . . Áldozatokat várok el a nemességtől ... a lojális nemesség a trón köré sereglük majd és így tovább. Lelkes hurrákiáltás tört fel a tiszték torkából, amint beszédét befejezte.

Inkább futva, mint masírozva tértünk vissza az intézetbe, hogy le ne késsünk az olasz operáról, amelynek e szezonban az utolsó előadását ma délutánra tűzték ki és amelynek alkalmából tüntetést vártunk. Meglehetősen nagy számban gyors léptekkel siettünk a hatodik karzatra. A ház zsúfolásig tömött volt.

Az első felvonásközben izgatott fiatal emberek töltötték meg a dohányzószobát, akik tekintet nélkül arra, hogy ismerik-e egymást, vagy sem, élénk beszélgetésbe merültek. Csakhamar elhatároztuk, hogy visszatérünk a nézőtérre és az egész közönséggel együtt rágyújtunk a cárhimnusra.

Zenehangok hallatszottak ki hozzánk és mi visszasiettünk a helyünkre. Az operai zenekar már rázendített a himnusra, amelyet azonban azonnal elnyomott a ház minden részéből előtörő hurrákiáltás. Láttam, amint Baveri, a karmester pálcáját mozgatta, de egy hangot sem lehetett hallani, noha igen erős volt a zenekar. Erre Baveri abbahagyta a zenét, de a hurrázás tovább tartott. Ismét láttam, hogy a dirigenspálca mozog, hogy a zenészek a vonójukat ide-oda húzzák, hogy a trom-

bitások, kürtösök hangszerükbe fújnak, de a zenehangot ismét teljesen elnyomta az ember-torkok össze-vissza kiáltása. Baveri ismét belefogott a himnusz dirigálásába és csak a harmadik ismétlésnél tört át helyenként az emberi hangokon keresztül az erős zene hangja.

Hasonló lelkesedés uralta az utcát. Parasztok és művelt emberek nagy tömegekben álltak a palota előtt és amikor a cár mutatkozott, a tömeg hódolva követte a kocsiját. Joggal írta Herzen két évvel később, amikor Sándor vérbe fullasztotta a lengyel felkelést és „Muravjev, a hóhér” pedig a vérpadon fojtotta meg azt:

„Alexander Nikolajevics, miért nem haltál meg azon a napon! Neved mint hősnek a neve maradt volna fenn a történelem számára.”

Hol maradtak a zendülések, amelyeket a jobbágyság védői megjövendöltek! Bizonytalanabb helyzetet, mint amilyent a felszabadításról szóló törvény hozott létre, el sem lehetett képzelni. Ha valami, úgy az új helyzet kínos bizonytalansága vonhatott volna maga után lázadást. És a két helytől eltekintve, ahol zendülés támadt és néhány más helytől, ahol csupán félreértésből és csakhamar eloszlott nyugtalanság keletkezett, egész Oroszország nyugodt maradt, nyugodtabb, mint valaha. A parasztok egyszerű, egészséges paraszteszükkel felfogták, hogy a rabszolgaságnak vége és hogy a „szabadság bekövetkezett” és ezért magukra vállalták a rájuk kiszabott, noha igen súlyos feltételeket is.

1861. augusztusában és 1862. nyarán Nikolszkojében tartózkodtam és meglepett, hogy a parasztok mily nyugodt, értelmes módon éltek bele magukat az új életkörülményekbe. Tisztában voltak azzal, hogy mily nehezükre esik majd beszerezni a földért való váltságadót, amely tulajdonképp a nemesség kártalanítása volt az elveszett jobbágyszolgáltatásokért. De a személyes szolgaság alól való felszabadulást oly sokra becsülték, hogy a nyomasztó gazdasági terheket, noha nem minden zúgolódás nélkül, de mint a szabadulás keserű velejáráját elvállalták. Az első hónapokban hetenként két napot ünnepeltek meg, mert, úgy mond, vétek a pénteki napon dolgozni, de amint a nyár bekövetkezett, még az eddiginél is nagyobb eréllyel fogtak a munkához.

Amint tizenöt hónappal a felszabadulás után Nikolszkojében láttam a parasztoakat, csak csodálni tudtam őket. Velük született jókedélyük és szelídségük megmaradt, de a megalázkodás minden nyoma eltűnt belőlük. Úgy beszéltek a földesurukkal, mint maguk közül valóval, mintha soha sem lett volna közöttük más viszony. Oly emberek is voltak köztük, akik jogaikért helyt is tudtak állni. A felszabadításról szóló törvény vastag, nehéz könyv volt, a melynek teljes megértése meglehetősen sok időmbe került. De amint egy napon Vaszili Ivanov, Nikolszkoje vénje eljött hozzám, hogy egy homályos helyet magyarázzak meg neki, láttam, hogy ez az ember, aki még csak folyékonyan olvasni sem tudott, csodálatosan

el tud igazodni a törvényparagrafusok e labirintusában.

A „háznép”, azaz a szolgaszemélyzet járt a legrosszabbul. Földet nem kaptak és aligha is tudták volna, hogy mihez fogjanak vele. Csak a szabadságukat kapták meg, egyebet semmit. Környékünkön majdnem valamennyi házicseléd elment földesurától, atyám háztartásában például egy sem maradt meg. Valahol máshol kerestek maguknak helyet és sokan mindjárt találtak is ilyet a kereskedőosztály tagjainál, akik büszkék voltak arra, hogy ennek meg ennek a hercegnek a kocsisa, vagy egy ismert tábornok szakácsa most náluk szolgál. Aki valami mesterséghez értett, városokban kapott foglalkozást, így atyám zenekara együtt maradt és Kalugában jól élt meg, különben pedig fentartotta a barátságot velünk. Azokra azonban, akik semmiféle mesterséghez nem értettek, nehéz idők vártak. A legtöbb mégis inkább akart akármilyen úton-módon átvergődni az életen, semmint régi uránál megmaradni.

Ami a földesurakat illeti, a nagyobbak minden elképzelhető erőfeszítéssel azon voltak, hogy a régi állapotokat egyik vagy másik formában újra behozzák, ami III. Sándor alatt bizonyos mértékben sikerült is nekik; de a legtöbben, mint változhatatlanba, belenyugodtak a jobbagység megszűntetésébe. A fiatalabb generációból került ki Oroszország számára a békeközvetítők és békebírák tiszteletreméltó kara, amely oly sokban járult hozzá a felsza-

badítás munkájának békés befejezéséhez, mi-
alatt a régi generáció legnagyobbbrészt már le-
számította azt a jelentős összegeket kitevő
pénzt, amit a felszabadításnál a parasztnak
juttatott, forgalmi értéküket messze túlhaladó
áron eladott földekért kellett kapniok. Ezek-
nek az uraknak csupán az volt a gondja, hogy
miképp tékozzák el e pénzt a fővárosok étter-
meiben és zöld asztalainál. És majdnem vala-
mennyi el is tékozolta azt, mihelyst a kezéhez
kapta.

Sok úr számára kitűnő üzletnek bizonyult a
jobbágyok felszabadítása. Így például azt a föl-
det, amelynek holdját atyám, az emancipációt
előrelátva, tizenegy rubeljével adta el, most a
megváltásnál negyven rubeljével, tehát három
és félszeresével számították annak, amennyi a
forgalmi értéke volt és ez az egész szomszéd-
ságban szabály volt, míg atyám a tambovi sík-
ságon levő birtokát a „mir”-nek, azaz a közös-
ségnek tizenkét évre adta bérbe kétszereséért
annak, amit ez a föld akkor jövedelmezett
volna neki, ha jobbágmunkával műveltette
volna.

Tizenegy évvel ezek után az emlékezetes
idők után eljöttem Tambovba, amelyet atyám-
tól örököltem volt. Néhány hétig ott maradtam
és elutazásom előtt való este falusi lelkészünk-
kel, egy értelmes, független emberrel, mint ami-
lyenek déli tartományainkban itt-ott találhatók,
körümentem a faluban. A napnyugta felséges
volt és balzsamos levegő lengedezett felénk a
puszta felől. Egy Anton Szaveljev nevű közép-

korú parasztra akadtunk, amint a falu végén egy kis magaslaton ülve, zsoltárt olvasott. A paraszt alig tudta elolvasni az ó-szláv betűket és gyakran elismételte egy és ugyanazon zsoltárt, miközben mindig hátralapozott az elejére. Meglátszott rajta, hogy jól esik neki ez az olvasás, hébe-korba szemébe ötlött egy-egy szó, amelynek megismétlésében különös öröme telt. Azt a zsoltárt olvasta, amelynek minden verse azzal kezdődött, hogy „örvendj”.

– Mit olvas, Szaveljev? – kérdezte a pópa.

– Nézze, atyám, megmondom, – felelte. – Tizennégy éve, hogy egyszer az öreg herceg a faluba jött. Tél közepe volt és én épp félig megfagyva érkeztem haza. Odakint hóvihar tombolt. Alig hogy belefogtam a vetkőzésbe, hallottam, amint az ablakon kopogott valaki, a falu vénje volt. – Menj a herceghez, – kiáltotta be, – hivat! – Mindnyájunk: én, az asszony, a gyermekek, mintha a villám csapott volna belénk.

– Vajjon mit akarhat tőled? – kiáltotta izgatottan a feleségem. Keresztet vetettem és elindultam, amint a hídon átmentem, szinte megvakított a hóvihar. Nos, a dolog jól végződött. Az öreg herceg délutáni álmát aludta és amint felébredt, megkérdezett, hogy értek-e valamit a meszeléshez és meghagyta:

– Holnap gyere el és meszeld be azt a szobát ott. – örömmel siettem haza. De ahogy a hídon átmegegyek, ott találom a feleségem. Az

egész időn át ott állt a hóvihárban a legkisebbel a karján és engem várt.

– Mi történt, Szavelics? – kiáltotta.

– Nos, semmi rossz, – feleltem, – csak azt mondta, hogy meszeljek be egy szobát.

Ez volt, atyám, az öreg herceg alatt. És íme most eljött a fiatal herceg és én tegnap elmentem hozzá és a kertben találtam, ahol a háza árnyékában, tea mellett ült, ön atyám, és a kerületi előljáró, nyakában a láncsal, mellette ült.

– Kell-e tea, Szavelics? – kérdezte tőlem.

– Ül le. Péter Grigorjev, – szólt az előljáróhoz, – hozz ide még egy széket. – És Péter Grigorjev, – hisz ön is emlékszik arra, hogy mily rémünk volt, amikor még az öreg herceg birtokkezelője volt, – elhozta a széket, és mi mindannyian az asztal körül ültünk és beszélgettünk egymással és ő maga töltött mindnyájunknak teát. Nos látja, atyám, az est oly szép és a síkságról illat jön és én itt ülök és olvasom: „örvendj, örvendj”.

Ezt jelentette a jobbágyság megszüntetése a parasztok számára.

TIZENEGYEDIK FEJEZET

A pétervári udvari élet. – Kémrendszer az udvarban. – II. Sándor jelleme. – A császárné.
– A trónörökös. – III. Sándor.

1861 júniusában az apród-intézet őrmesterévé neveztek ki. Néhányan tisztjeink közül ugyan hallani sem akartak róla és kijelentettek, hogy nem lesz majd meg a „fegyelem”, ha én leszek az őrmester. De mindez nem líaszna semmit; a szabályzat szerint a legfelsőbb osztály első tanulóját kellett őrmesternek kinevezni és én voltam egymástán több éven át az osztály első tanulója. Ezt a kinevezést irigyléseméltó valaminek tartották, nemcsak azért, mert az őrmesternek kivételes helyzete volt az isko-

lönösen azért, mert ez idő alatt a császár kamarás-apródjá volt, és a császár személyes ismeretsége természetesen további előnyök elérésére szolgált. Számomra azonban az volt a legfontosabb, hogy megszabadultam azoktól a vesződésektől, amelyek az iskolában a többi apródot kötelező benső szolgálattal jártak és hogy külön dolgozószobát kaptam, ahol ment voltam az iskolai élet zajától. Természetes,

hogy ennek is megvoltak a maga hátrányos oldalai; mindig unalmasnak találtam a szobákon végigmenni, amiért is végigfutottam rajtuk, ami szigorúan tilos volt és most íme a átfutás helyett a szolgálati könyvvel a hónom alatt, ünnepélyesen végiglépdelttem rajtuk. E fontos kérdést illetően néhány barátom tanácsot is ült és azt a határozatot hozta, hogy hébe-korba, alkalomadtán kedvem szerint végigszaladhatok a szobán. Ami tanulóársaimhoz való viszonyomat illeti, csak tőlem függött, hogy ez ezentúl is teljesen bajtársi legyen-e és én ezt ilyenek is rendeztem be.

A kamarás-apródoknak gyakran meg kellett jelenniök a palotában a nagy és kis reggeli fogadásoknál, a bálokon, egyéb fogadásokon, díszebédeken és így tovább. Karácsony, újév és húsvét hetében mindennap felrendeltek minket a palotába, néha kétszer is napjában. Nekem ezenkívül altiszti minőségemben minden vasárnap, a lovaglói iskolai parádé alkalmával jelentést kellett tennem a cárnak, hogy „az apródtintézeti szakaszban minden rendben van”, és még akkor is ezt kellett jelentenem, amikor a tanulók egyharmadrésze ragályos betegségben megbetegedett. Ennek a tömeges megbetegedésnek beálltakor megkérdeztem az ezredest:

– Ne azt jelentsem-e most, hogy nincs minden rendben?

– Isten legyen önnek irgalmas, – felelte ő, – ezt csak akkor mondhatná, ha zendülés tört volna ki.

Kétségkívül az udvari élet sok festői látnivalót nyújt. Választékosan finom manírjai, szigorú etikettje és ragyogó környezete felületesége ellenére sem téveszti el hatását. Egy nagy reggeli fogadás pazar színjáték és néhány hölgy egyszerű fogadtatása a cárnénál is már egészen más, mint egy egyszerű látogatás: a színtér egy gazdagon díszített palotaszoba, a vendégeket gazdag aranyhímzésű egyenruhába öltözött kamarások vezetik be, a királynőt kísérete: a díszes ruhába öltözött apródok és hölgyek veszik körül és az egész hatásos ünnepélyességgel megy végbe. Az udvari szertartásokon és hozzá főszemélyek szolgálatában résztvenni, magamkorabeli fiú számára többet jelentett, mint a kíváncsiság kielégítését. Azonkívül II. Sándor akkor az én szememben is hős, férfi volt még, aki uralkodása amaz idejében semmi jelentőséget sem tulajdonított az udvari ceremóniáknak, hanem reggel hat órakor megkezdte napi munkáját és egy hatalmas reakciós párttal való küzdelemben a reformok egész sorát igyekezett megvalósítani, amely sorban a jobbágyok felszabadítása csak az első lépés volt.

De amikor lassanként mindjobban megismertem az udvari élet színszerűségét és hébe-körbe alkalmam volt egy-egy pillantást vetnem a színpalak mögött történő dolgokra, nemcsak e színjáték és az e mögött rejtőző dolgok hiábavalóságával jöttem tisztába, hanem az is világos lett előttem, hogy ezek a játékok olyanmire igénybe veszik az udvart, hogy nem

jut már semmi érdeklődés sokkal fontosabb dolgok számára. Aztán lassanként az a dicsfény is elhomályosodott, amelyet képzeletem Sándor feje köré font. És ha az év elején még dicsőséges munkáról álmodtam, amelyet, azt hittem, a trónhoz legközelebb álló körben véghezvihetek majd, az év végére teljesen felébredtem ez álmomból.

Minden jelentősebb ünnepnapon, valamint a császár és császárné születés- és nevenapján, a koronázás évfordulóján és más hasonló alkalmakkor nagy reggeli fogadás volt a palotában. Tábornok és mindenféle rangú tiszt, le egészen a századosig ezerszámra és nem kevesebb polgári szolgálatú magas méltóság állott fel a palota nagy termeiben és mélyen meghajolt, amikor a császár és családja ellépett előtte, amint ünnepies menetben vonult a templomba, ilyenkor a császári család valamennyi tagja eljött a palotába. Az egyik fogadószobában gyülekeztek, ahol csevegve töltötték el az időt mindama pillanatig, amikor fel kellett venniök az ünnepélyesség álarcát. Aztán megalkották a sort. A császár kezét nyújtotta a császárnénak és megnyitotta vele a menetet. A császárt kamarás-apródjá követte, ezt pedig a tábornok-hadsegéd, a napos hadsegéd és a császári ház minisztere, mialatt a császárné szolgálatát, azaz ruhája végtelen uszályának gondozását két alkamarás-apród végezte, akinek minden fordulatánál fel kellett emelnie az uszályt és aztán teljes pompájában széjjel kellett azt terítnie. Aztán következett a tizen-

nyolc éves trónörökös és a többi nagyherceg és nagyhercegnő trónöröklési joguk sorrendjében és mindegyik nagyhercegnő mögött ment a kamarás-apródja; erre hosszú sorban következtek a kíséret hölgyei, öregek és fiatalok, mindannyian az úgynevezett orosz viseletben, azaz oly társasági ruhában, amelynek Ó-Oroszország asszonyai által hordott ruhákhoz kellett volna hasonlítania.

Mialatt a menet elvonult, észrevettem, hogy a legmagasabb rangú tisztek és hivatalnokok, mielőtt meghajoltak, a cár egy tekintetét igyekeztek elkapni és ha a cár a meghajtást egy mosolylyal vagy alig észrevehető fejbőlintással vagy egy pár szóval fogadta, az illető büszkén nézett széjjel a szomszédain, és várta ezek szerencsekívánatait.

A templomból való visszatérés hasonló módon ment végbe, aztán sietve oszoltak széjjel a jelenvoltak és mindenki a maga érdekei után ment. Néhány alázatos udvaroncától és fiatal hölgytől eltekintve, tíz szereplő között nem akadt egy, akinek számára az ilyen reggeli fogadás kellemetlen kötelességnél egyéb lett volna.

A télen kétszer vagy háromszor nagy bál volt a császári palotában, amelyre ezerszámra mentek széjjel a meghívók. Miután a cár a táncot egy polonaise-zel megnyitotta, mindenki kedve szerint szórakozhatott. A fényesen kivilágított nagy termekben nem volt nehéz dolguk a fiatal leányoknak, hogy szüleik, vagy nénjeik éber szemei alól kivonják magukat és alaposan

kihasználták a tánc meg a lakoma örömeit, amelyet a fiatal emberek úgy rendeztek, hogy egyedül maradhassanak velük.

E bálokon nem volt oly könnyű a teendőm. II. Sándor nem táncolt, nem is ült le, hanem az egész időn át ott mozgott a vendégei között, miközben a kamarás-apródnak oly távolságban kellett őt követnie, hogy hívását mindjárt meghallja, anélkül azonban, hogy túlságos közellétével essék a terhére. A jelen- és távollétnek ez a kombinációja nem volt oly könnyen kivihető, a császár nem törődött vele, ő jobban szerette volna, ha egészen eltekintenek tőle, de a tradíció megkívánta és neki alá kellett magát vetnie. A legrosszabb volt, ha a hölgyek sűrű tömegébe hatolt be, akik a táncoló nagyhercegek képezte kör körül szoktak állni és lassan átment soraik között. Egyáltalán nem volt könnyű dolog utat csinálni ezen az élő kerten keresztül, amely a császár előtt megnyílt ugyan, de utána mindjárt be is zárult. Ahelyett, hogy táncoltak volna, százszámra, sűrű tömegben állottak ott asszonyok és leányok, mindegyik arra várva, hogy tán észreveszi a nagyhercegek egyike és felkéri egy keringőre vagy polkára. Oly nagy volt az udvar hatása a pétervári társaságra, hogy a szülők, akiknek leányára rávetette a szemét, minden lehetőt megtettek, hogy gyermeküket az örületsig belebolondítsák a magas személyiségbe, noha jól tudták, hogy az orosz nagyhercegeknek tilos a cár „alattvalói” közül való nőt feleségül venni. Minden képzeletemet felülhaladta

az a beszélgetés, amelyet egy az udvarral összeköttetésben álló „tiszteséges” család fülem hallatára folytatott és a remény, amelynek a szülők kifejezést adtak, amiután a trónörökös kétszer vagy háromszor táncolt a ház tizenhét éves leányával.

Valahányszor a palotában voltunk, ott ebédeltünk és vacsoráltunk, ilyenkor étkezésközben, akár kérdeztük, akár nem, a szolgák elhalmoztak minket a császári udvar botránykrónikájának legújabb eseményeivel. Minderről tudtak, ami a különböző palotákban végbe ment – és ez volt az ő uradalmuk. Az igazat megvallva, akkoriban nem volt olyan gazdag ez a krónika, mint a hetvenes években. A cár fivérei akkor még új házások voltak, a fiai pedig még valamennyien nagyon is fiatalok voltak. A császár viszonyát X. hercegnőhöz, akit Turgenyev a „Füst”-ben oly mesterien megrajzol, még körülményesebben tárgyalta meg a cselédség, mint a pétervári társaság. Amint egy nap a palotában lévő öltözőszobánkba léptünk, értesültünk róla:

– X.-né ma megkapta az útlevelét, de most már alaposan.

Félórával később láttuk e hölgyet, amint sírástól kidagadt szemmel jött a misére, meglátszott rajta, hogy az istentisztelet alatt visszafojtja könyeit, a többi hölgy pedig, hogy jól ráirányíthassa figyelmét a bukott kegyencnőre, szántsándékkal bizonyos távolságban maradt tőle. A szolgák már mindent tudtak az „eseményről” és az ő saját módjukon tár-

gyalták. Ezeknek az embereknek a beszéde valósággal visszataszító volt, mert egy nappal ezelőtt a földön csúsztak ugyanez előtt a hölgy előtt.

Avatatlan ember előtt szinte hihetetlennek tűnhetik fel az a kémrendszer, amely a palotában uralkodik és különösen magát a császárt veszi körül. A következő eset képét nyújtja ennek. Néhány évvel ezután ugyancsak kemény leckében részesített egy pétervári úr egy nagyherceget. A pétervári úr kitiltott házából egy nagyherceget. Amikor azonban egyszer váratlanul hazatért, ott találta a fogadószobájában. Botot emelve rohant rá. A fiatal ember lerohant a lépcsőn, belevetette magát a kocsijába, amikor üldözője megragadta és botjával végigvágott rajta. A rendőr, aki az ajtó előtt állt, tanúja volt az esetnek és gyorsan jelentést tett róla Trepov tábornoknak, a rendőrség főnökének, aki kocsiba vetette magát és a császárhoz sietett, hogy elsőnek tegyen jelentést a „sajnálatos eseményről”. II. Sándor maga elé hívatta a nagyherceget és négy szem közt beszélt vele. Néhány napra rá egy öreg hivatalnok, aki egyik bajtársam családjával barátságban volt, elmondta az egész beszélgetést, ami a cár és a nagyherceg között lefolyt.

– A cár – úgymond – nagyon dühös volt és végül is megmondta a nagyhercegnek: „Jobban is rendezhetnéd kiseded magánügyeidet.” – Az elbeszélőt természetesen megkérdezték, hogy miképp értesülhetett így egy ma-

gánbeszélgetésről, amire ő a következő igen jellemző választ adta:

– Kell, hogy ő felsége szavai és szándékai előttünk ismeretesek legyenek. Mert különben hogy is lehetne életképes egy oly kényes szervezet, mint amilyen az államrendőrség? Higyje el, a császár egész Pétervárott a leginkább ellenőrzött ember.

Ezzel nem mondott sokat. Nem volt oly miniszter, oly kormányzó, aki mielőtt jelentés-tétel végett átlépte a cár dolgozószobáját, ne tudakozódott volna a császár személyes szolgálatát végző inastól, hogy vajjon jó kedvében van-e aznap a parancsoló; és a hangulat jelentés szerint terjesztette elő a súlyosabb ügyeket vagy egy jobb napra várva ott hagyta őket pihenni a miniszteri tárca mélyén. Ha Kelet-Szibéria kormányzója Pétervárra jött, rendszeren valami értékes ajándékkal küldte előre a hadsegédét a császár benső komornyikjához.

– Vannak napok, – szokta mondani, – amelyeken a császár, ha elébe terjesztenek bizonyos jelentéseket, dühbe jönne és mindenki ellen, még ellenem is, elrendelné a vizsgálatot, míg más napokon minden simán intéződik el. Ez az inas megfizethetetlen. – Tulajdonképp a császár mindennapi hangulatának megismérésén alapult a művészet, amelylyel valaki megtarthatta magát magas állásában, a művészet, amelyet Suchalov gróf, Trepov tábornok, különösen pedig Ignatiev a legnagyobb tökéletességre vitt. Ignatiev tapasztalatom szerint az inas nélkül is gyakorolni tudta e művészetet.

Császári szolgálatom első idejében, mint kamarás-apród, egészen elteltem a felszabadító Sándor iránt való csodálattól. Ebben az életkorban gyakran megesik, hogy a képzelőtehetség a valóságon messze túl viszi az embert és én akkor a saját testemmel fedeztem volna, ha valaki a jelenlétemben akart volna merényletet elkövetni ellene.

1862 januárjának első napjaiban történt, hogy láttam, amint sietve, kíséret nélkül ment a termék felé, ahol a pétervári helyőrség valamennyi ezredének kirendeltsége állott fel szemlére. Ez a parádé rendszeren a szabadban szokott volt végbemenni, de az évben uralkodó erős hideg miatt bent tartották meg és Sándor, aki a szemlék alkalmából erős vágatásban szokott az ezredek arcéle előtt elhaladni, most kénytelen volt lépésben ellépni előttük.

Tudtam, hogy udvari szolgálatom megszűnik, mihelyst a császár mint a csapatok legfelsőbb parancsnoka lép fel és hogy csak idáig kell őt követnem, tovább nem. De amint körülnéztem, láttam, hogy teljesen egyedül van. Mindkét hadsegéd eltűnt és senki sem mutatkozott a kíséretből. „Nem hagyom magára”, – szóltam magamban és követtem.

Hogy különösen sürgős dolga volt-e aznap II. Sándornak, vagy hogy mily más okból kívánt mielőbb túllenni a szemlén, nem tudom megmondani, de valósággal elrohant a csapatok arcéle előtt és oly sietve ment végig a sorok előtt, oly hosszú és gyors lépésekben – magas ember volt, – hogy nagy megerőlteté-

sembe került, hogy legsebesebben is járva, követhessem és néha valósággal futnom kellett, hogy szorosan mögöttem maradjak. Mintha valami veszedelem elől futott volna. Izgatottsága átragadt reám és én minden pillanatban kész voltam arra, hogy elébe ugrom és csak azt sajnáltam, hogy ordonánc-kard volt az oldalamon, nem pedig a saját kardom, amelynek toledói pengéje a rezet is átvágta és amely sokkal jobb fegyver volt. Csak amikor az utolsó zászlóaljat is elhagyta, lassította meg a császár a lépteit. Egy másik terembe lépett, körülnézett és tekintete az enyémmel találkozott, még kicsillogott belőle a vad masírozás izgalma. Két teremmel hátrább nagy sietséggel futott utánunk a fiatalabb hadsegéd. Szigorú megrovásra készültem, ehelyett azonban II. Sándor, tán saját legbensőbb gondolatát elárulva, azt mondta nekem:

– Te itt vagy? Bátor fiú. – És mialatt elfordult, bizonytalan, öntudatlan tekintete, amelyet már többször észleltem nála, a távolba meredt.

Ez volt akkoriban a meggyőződésem. De kisebb incidensek, valamint az a határozott reakciós jelleg, amit Sándor politikája mind határozottabban felvett, lassankint kételkedést vittek a szívembe.

Január 6-ikán ünneplik Oroszországban a félig keresztényi, félig pogány jellegű vízszentelő ünnepet. Ez az ünnepély a császári palota előtt is végbemegy. A palotával szemben paviljongot emelnek a Néván és a császári család, a

klérussal az élén, a palotából a díszes parton keresztül átvonul a pavillonhoz, ahol tedeumot mondanak és a vízbe merítik a keresztet. A parton és a folyó jegén ezrével állnak az emberek, hogy messziről lássák a ceremóniát és az ünnepély alatt valamennyien fedetlen fővel állnak ott. Minthogy ekkor meglehetősen nagy hideg volt, egy öreg tábornok parókát vett fel, amely a gyors öltözködés közben félrecsúszott és most, anélkül, hogy észrevette volna, keresztben állt a fején. Konstantin nagyherceg észrevette ezt és a fiatalabb nagyhercegekkel együtt az egész tedeumot átnevette, közben állandóan a szerencsétlen tábornok felé nézett, aki bután mosolygott vissza, anélkül, hogy fogalma is lett volna arról, hogy mivel kelt ily nagy derűtséget. Végre Konstantin odasúgott valamit a császár fülébe, az is odanézett a tábornokra és nevelett.

Amint a menet néhány perccel később a palotába visszamenet áthaladt a parton, egy öreg paraszt áttört a katonák kettős során, amely a menet útját szegélyezte. Közvetlenül a császár előtt térdre esett, egy kérvényt tartott elébe és könnyekkel a szemében kiáltotta:

– Atyám, védj meg minket! – Az orosz parasztság elnyomatásának emberöltői szóltak ki ebből a segélykiáltásból, de II. Sándor, aki néhány perccel ezelőtt egy istentisztelet szer-tartása alatt nevetett, mert egy copf megfordítottan állt, úgy ment el az aggastyán mellett, hogy még csak oda sem figyelt rá. Szorosan a cár mögött mentem és láttam, hogy a paraszt

hirtelen előlépésére csak a félelem borzongása fut át a testén, de aztán tovább haladt, anélkül, hogy a lába előtt heverő emberi alakot csak egy pillantásra is érdekmesítette volna. Körülnéztem. A hadsegédek nem voltak láthatók, Konstantin nagyherceg, aki közvetlenül utánunk jött, épp oly kevésbé vette figyelembe az öreget, mint a bátyja; senki sem volt, aki legalább a kérvényt vette volna át, hát én vettem el tőle, noha tudtam, hogy ezért megrovás jár ki nekem. Nem az én dolgom volt a kérvények átvétele, de én arra gondoltam, hogy mibe kerülhetett a parasztnak, amíg a fővárosba ért és a rendőrök meg a katonák kétoldalt lévő kettős sorain keresztül előrenyomulhatott a menethez. Mint valamennyi paraszt előtt, aki a cárnak kérvényt nyújtott át, előtte is az a sors állt, hogy ki tudja meddig ül majd ezért fogságban.

II. Sándort, a jobbagység felszabadításának napján Pétervárott istenítték, de igen figyelemreméltó, hogy az általános lelkesedés ez időszakától eltekintve, nem szerették a városban. Fivére, Miklós, senki sem tudná megmondani, hogy miért, legalább a kiskereskedők és a bérkocsisok rokonszenvét bírta, de sem II. Sándor, sem pedig Konstantin fivére, a reformpárt vezére, sem pedig harmadik fivére, Mihály, nem nyerte meg a pétervári nép egyik osztályának sem a szive hajlandóságát. II. Sándorban túlsók volt atyjának despota-jelleméből, amelyből ugyan időnként keresztlücsillámlott valami egyszerű jólelkűség. Könnyen felhevült és a leg-

megvetőbb módon bánt a környezetével. Sem a politikában, sem személyes rokonszenvében nem volt megbízható ember, és boszúvágyó is volt. Kétkedem benne, hogy valakihez is őszintén vonzódott volna. Legszűkebb környezetének néhány embere a legrosszabb fajtából való volt, így Adlerberg gróf, aki ismételten fizettette ki általa rengeteg adósságait és még mások, akik kolosszális lopásaik miatt voltak hírhedtek.

1862-től kezdve látszott már, hogy II. Sándor alatt Miklós cár uralmának leggonoszabb praktikái éledhetnek fel. Tudták ugyan, hogy a császár a törvénykezésben és a hadseregben a fontos reformok egész sorát akarja keresztülvinni, hogy a rettenetes testi fenyítéket el akarja törölni és az önkormányzat valamelyes formáját, sőt tán valamelyes formában az alkotmányt is meg akarja adni. De a legkisebb nyugtalanságot is kíméletlen szigorral nyomták el az ő parancsára; minden népmozgalmat személyes sértésnek tekintett, úgy, hogy a cár részéről minden pillanatban a legreakciósabb intézkedésekre lehetett készen az ember. A Pétervárott, Moszkvában és Kazánban 1861 októberében kitört diákforrongást mind keményebben nyomták el. A pétervári egyetemet becsukták és amikor a legtöbb tanár szabad előadást rendezett a városházán, e tanfolyamokat is csakhamar bezárták és a legjobb tanárok közül egyesek teljesen elhagyták az egyetemet. Közvetlenül a jobbágyok felszabadítása után hatalmas mozgalom indult meg, mely a vasárnapi iskolák

rendszerét célozta. Magánosok és testületek mindenféle alapítottak ilyen iskolákat, a tanítók szabad elhatározásukból és fizetés nélkül tanítottak és mindenfelől özönlöttek parasztok és munkások, öregek és fiatalok ezekbe az iskolákba. Tisztek, diákok, sőt apródok is végezték a tanítást és oly jó rendszert alkalmaztak, hogy kilenc vagy tíz óra alatt megtanítottunk olvasni egy parasztot. (Az oroszban ugyanis fonetikus az írásmód.) De egyszerre csak bezárták valamennyi vasárnapi iskolát, amelyben pedig a parasztok nagy tömegét az állam legcsekélyebb pénzügyi áldozata nélkül is néhány év alatt megtanítottuk volna olvasni.

Amint Lengyelországban hazafias tüntetések estek meg, kozákokkal verették széjjel a tömegeket és az emberek százait támadtatták meg és fogatták el a legbrutálisabb módon a templomokban. 1861 végén Varsó utcáin lövöttek agyon embereket és a néhány parasztlázadás elnyomatására ismét a rettenetes vesszőfuttatáshoz, I. Miklós e kedvelt büntetómódjához nyúltak. II. Sándornak 1870-81-ik évi despota uralma már 1862-ben előrevetette árnyékát.

Az egész császári családban kétségkívül Mária Alexandrovna császárné volt a legrokonszenvesebb. Őszinte volt és ha valakinek valami kellemeset mondott, úgy is gondolta azt. Annak a módja, ahogy egyszer egy csekély udvarias figyelméért köszönetet mondott nekem, mély hatást tett reám, mert semmi sem volt ebben a

legnagyobb udvariasságokkal elkényeztetett nő modorából, ahogy azt az ember egy császárnétól várna. Családi életében kétségkívül nem volt boldog, az udvarhölgyeknél sem volt kedvelt, szigora nem tetszett nekik és megfoghatatlannak találták, hogy mint is vehette annyira a szívére férje csapodárságát. Most már tudvalevő, hogy nem kicsiny szerepe volt a jobágy-felszabadítás megvalósításában. Akkoriban ugyan, úgy látszik, keveset tudtak ez irányban való befolyásáról, mert Konstantin nagyherceget és Helena Pavlovna nagyhercegnőt, mint Miljutin Miklós főtámaszait, tartották a palotai körök a reformpárt két vezérének. Ismeretesebb volt a császárné elhatározó állásfoglalása a leánygimnáziumok alapítása érdekében, amelyeket elejétől fogva kitűnően szerveztek és igazán demokratikusan rendeztek be. Uchinszkivel való barátsága megóvta ezt a kitűnő pedagógust attól a sorstól ami akkor Oroszország minden kiváló emberének kijárt, megmentette attól, hogy menekülnie kellessen.

Mária Alexandrovna, ki maga is nagyműveltségű nő volt, mindent megtett, hogy jó nevelést adjon legidősebb fiának. Mindegyik tudományág legkiválóbb embereit kerestette ki melléje tanítónak, sőt még Kavelinhez is fordult ilyen célzattal, noha tudta ennek Herzennek való baráti viszonyát. Amint Kavelin egyszer említést tett előtte e barátságáról, azt felelte, hogy semmi másért nem nehezelt Her-

zenre, csak éles kiszólásaiért, amelyekkel az özvegy császárnét illette.

A trónörökös rendkívüli szépség volt, csak hogy túlságosan nőies. Egyáltalán nem volt büszke és a reggeli fogadások alkalmával a legbajtársibb módon érintkezett a kamarás-apródokkal. De akik közelről ismerték, minde nekfölött önző és más ember iránt való igazi hajlandóságra egyáltalán képtelen embernek mondták. Ez a jellemvonás nála még inkább előtérbe került, mint atyjánál. A mi a neveltetését illeti, anyjának minden fáradozása hiábavalónak bizonyult. 1861. augusztusában atyja jelenlétében vizsgáznia kellett volna, de a vizsga teljesen sikertelen volt és emlékszem, hogy II. Sándor egy díszszemle alkalmával, amikor a trónörökös vette át a vezényletet és elhibázta azt, hangosan, hogy mindenki hallhatta, kiáltott rá:

– Még ezt sem tudtat megtanulni.

Mint ismeretes, huszonkét éves korában hátgerinc-bajban meghalt.

öccse, Sándor, ki 1865-ben trónörökös lett, a későbbi III. Sándor, határozottan az ellenléte volt Nikolaj Alexandrovicsnak. Arca, termete, a saját nagyságától való önteltsége oly élénken emlékeztetett I. Pálra, hogy többször mondtam:

– Ha valaha uralomra jut, a második I. Pál lesz a Gacsina-palotában és ugyanolyan véget ér majd udvaroncai kezei által, mint ősapja.

Sehogy sem lehetett őt a tanulásra rábírní. Azt beszélték, hogy II. Sándor, mert nálánál

magasabb műveltségű Konstantin fivérével néha összekülönbözött, mindent megtett, hogy a trónörökös műveltségét tökéletessé tegye, ellenben szántszándékkal hanyagolta el többi fia neveltetését; kételkedem ebben. Úgy kellett lennie, hogy Alexander Alexandrovics már kicsi korában ellenszenvvel viseltetett minden tanulás iránt; így még a helyesírása is hihetetlenül hiányos volt, amint azt a menyasszonyához, Kopenhágába intézett távirataiból megláttam. Nem tudom itt visszaadni orosz ortográfiáját, de franciául így írt:

„*Ecri á oncle à propos parade . . . les nouvelles sont mauvaisent*”, és így tovább.

Jelleme, azt mondják, élete vége felé megjavult, de 1870-ben és még soká igazi utódja volt I. Pálnak. Ismertem Pétervárott egy Finnlandból való svéd származású katonatisztet, akit az Egyesült-Államokba kiküldtek volt, hogy ott fegyvereket rendeljen az orosz hadsereg számára. Visszatérése után jelentést kellett tennie Alexander Alexandrovicsnak, akire rábízta az újjáfelgyezés ellenőrzését. Ennél a beszélgetésnél a carevics, ki úgy látszik, szabadjára engedte heves temperamentumát, elkezdte a tisztet szidni, ez pedig valószínűleg méltóság-teljesen védekezett, mire a trónörökös dühbe jött és sértő becsméréssel illette a tisztet. A tiszt, kiből – ahogy az az orosz szolgálatban álló svéd nemességnél igen gyakran tapasztalható, – az önérték mindenké fölötte való lojalis érzéssel párosult, azonnal eltávozott onnan és levelet írt a trónörökösnek, hogy huszonnégy

órán belül adjon neki bocsánatkéréssel elégtételt, és hozzátette, hogy ha a bocsánatkérés nem következne be, ő főbelövi magát: amolyan japán módra való párbaj volt ez. Alexander Alexandrovics nem kért bocsánatot és a katonatiszt megtartotta szavát. Egyik, hozzám is közel álló jó barátja házában láttam, amint minden pillanatban várta a bocsánatkérést. Másnap reggel halott volt. A cár igen felháborodott fia ellen és megparancsolta neki, hogy a temetésen a tiszt koporsója után menjen. De ez a borzasztó lecke sem gyógyította ki a fiatal embert a Romanovok gögjéből és heveségéből.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Egy szibériai kozákezred kiválasztása. –
Óriási tűzvész az apródintézetben. – A reakció
kezdete. – Megkapom a tiszti rangot.

1862 május közepe táján, néhány héttel
azelőtt, hogy az apródintézetet el kellett volna
hagynunk, megbízást kaptam a századostól,
hogy írjam össze azon ezredeket, amelyekbe
be akarunk lépni. Valamelyik gárdaezredet vá-
laszthattuk, amelybe a legalsó tiszti fokozat-
tal léphettünk be, vagy pedig más ezredet,
amelyben mindjárt a harmadik fokú hadnagyi
rangot kaptuk meg. Felírtam osztályunk tanu-
lóiit és sorba jártam a társaimat. Mindegyik már
rég elhatározta, hogy melyik ezredhez kíván
csatlakozni és a kertben már az illető ezred
tisztisapkájában jártak.

– A császárné-kürasszirokhhoz A
Preobraszenszki-testőrséghez ... A lovasgárdá-
hoz ... – voltak a válasz, amelyet fel kellett
jegyeznem.

– De te, Kropotkin? Tüzérség? Kozákok?
– kérdezték minden oldalról. Nem volt vála-

szom e kérdések számára és végül megkértem egy társamat, hogy készítse el a listát, aztán be-mentem a szobámba, hogy még egyszer meg-hányjam-vessem végső elhatározásom.

Hogy nem lépek be egyik gárdaezredbe sem és nem szentelem a parádénak és udvari báloknak az életem, azzal már rég tisztában voltam. Arról ábrándoztam, hogy az egyetemre megyek, hogy tanulmányaimnak szentelem magam, hogy diákéletet élek. Ez természetesen végleges szakítást jelentett volna atyámmal, akinek becsvágya egészen más célt tűzött ki számomra és csak óraadással tarthattam volna fenn magam. Az orosz diákok ezrei élnek így és az ily élet egyáltalán nem tűnt fel bor-zasztónak előttem. De hogy jussak túl az első, legnehezebb időn? Néhány hét múlva el kell hagynom az iskolát, akkor a saját ruhá-mat kell majd felvennem, saját lakást kell bé-relnem és semmi lehetőségét sem láttam annak, hogy ezt a kevés, még a legszerényebb beren-dezkedéshez is szükséges pénzt összeszedjem. Minthogy ilyenképpen semmi sem lett az egyetemből, az utóbbi időkben többször gon-doltam arra, hogy a tüzériskolába lépek be. Ez két évre megszabadított volna a katonai drill vesződéségtől és ott a katonai tudományokon kívül matematikát és fizikát is tanulhattam volna. De reakciós szellő fűjdogált, a legutóbbi télen úgy bántak a hadiiskolában a tisztekkel, mint iskolásgyerekekkel; két akadémián ez el-len fel is lázadtak, sőt az egyikből testületileg ki is léptek.

Így aztán mindinkább Szibéria felé tere-
lődtek gondolataim. Az Amur-vidéket csak rö-
viddel azelőtt vette birtokába Oroszország.
Mindent elolvastam a Kelet e Missziszipijéről,
a hegyekről, amelyeken áttör, és mellékfolyó-
jának, az Uszurinak tropikus flórájáról és gon-
dolataim tovább szálltak, a tropikus vidékekre,
amelyeket Humboldt leírt és Ritter nagyszerű
teóriájára, amelynek olvasása elbájolt. Azon-
kívül, mondtam magamban, Szibéria óriási
munkateret nyújt a már elhatározott vagy a
még várható reformok számára: még csak ke-
vesen vannak ott munkában és én majd ízlé-
semnek megfelelő munkakört választhatok ma-
gamnak. A legrosszabb az volt a dologban,
hogy Sándor fivéremtől el kellett válnom. De
a legutóbbi forrongások következtében el kel-
lett hagynia a moszkvai egyetemem; és egy-két
év múlva, gondoltam magamban — így vagy
úgy mégis csak találkozunk — és sejtellem
igaznak bizonyult. Tehát még csak az Araur-
'udéken levő ezredek közül kellett választanom.
Az Uszuri vonzott a leginkább, de oh, az Uszuri
mentén csak egy kozák gyalogos ezred feküdt.
Kozáknak lenni — ló nélkül — ez egy fm szá-
mára, aki még akkor voltam, mégis csak elvi-
selhetetlen lett volna és a „lovas Amur-kozá-
kok” mellett döntöttem.

Ezt írtam fel az ívre valamennyi társam
legnagyobb megdöbbenésére.

— Olyan messze van oda, — mondták,
közben pedig Daurov barátom előkereste a
tishti könyvet és valamennyi jelenlévő borzal-

mára olvasta fel: – „Egyenruházat: fekete, egyszerű vörös gallér, szegély nélkül, prém-sapka kutya-prémből vagy más prémből; szürke nadrág.”

– Nézd ezt az egyenruhát, – kiáltotta. – Kérlek, a sapka! No jól van, megcsináltathatod farkas- vagy medveprémből; de képzeld: a nadrág szürke, akárcsak a tréncatonáké! – A megdöbbenés a legmagasabb fokára emelkedett e leírás hallatára.

Én a lehető legtréfásabb színezetet adtam a dolognak és elvittem az ívet a századosnak.

– Kropotkinnak mindig okoskodnia kell, – kiáltotta. – Hát nem megmondtam önnek, hogy a listát még ma el kell küldenem a nagyhercegnek?

A meglepetés és a szájalom tükröződött vissza arcáról, amikor megmondtam neki, hogy a jelentkezésem a legkomolyabb.

Másnap azonban szinte megingott az elhatározásom, amikor láttam, hogy mint fogadta azt Klaszovszki. Azt remélte, hogy az egyetemre megyek és e célból latin és görög oktatásban is részesített. De nem mertem neki megmondani annak igazi okát, hogy miért nem mentem az egyetemre; tudtam, hogy ha megtudja az igazat, felajánlotta volna, hogy azt a keveset, amije van, megosztja velem.

Aztán atyám sürgönyözött az igazgatónak, hogy megtiltja nekem, hogy Szibériába menjek, amiről a nagyhercegnek, mint a katonai iskolák főnökének jelentést tettek. Meg kellett jelenem a helyettese előtt, ott az Amur vegetá-

ciójáról meg több ilyenről beszéltem neki, mert jó okaim voltak arra a föltevésre, hogy ha azt mondtam volna, hogy az egyetemre mennék, de nincs meg a hozzávaló anyagi módom, a császári család egyik tagja részéről ösztöndíjat ajánlottak volna fel nekem, amely ajánlatot mindenesetre el akartam kerülni.

Nem tudom megmondani, hogy mint végződött volna a dolog, ha egy jelentős esemény, a pétervári nagy tűz nem hozott volna megoldást.

A szentháromság napját követő hétfőn óriási tűzvész keletkezett az úgynevezett „Apraxin-dvor”-ban. Az Apraxin-dvor óriási tér volt, mely több, mint egy négyzetkilométer terjedelmű volt és tele volt csupa kiskereskedő fabódéval, amelyekben mindenféle ócska holmit árultak. Régi butor és ágy, használt ruha és könyvek özönlöttek oda a város minden részéből és a bódékban, a közöttük volt folyosókon, sőt még a háztetőkön is kiterítették, kifüggesztették azokat. A tűzveszélyes anyagok e hatalmas tömege mögött volt a belügyminisztérium a levéltáraival, amelyekben valamennyi, a jobbágyok felszabadítását illető okmányt őrizték és a dvor előtt, amelyet itt egy kőből épült árubódé zárt le, emelkedett az állami bank. Egy keskeny, szintén kőházacskák által alkotott utca választotta el az Apraxin-dvort az apródtintézet egyik szárnyától, amelynek földszintjén egy fűszerkereskedés és több olajüzlet volt, az emeleten pedig tisztalakások voltak. Szinte

szemben a belügyminisztériummal, egy csatorna túlsó oldalán terjedelmes faraktárak húzódtak végig. A barakkok e szövevényében és szemben a faraktárakban úgyszólván egy és ugyanazon pillanatban, délután négy órakor tűz ütött ki.

Ha aznap erős szél lett volna, a fél város a bankkal, a Gosztinoj-dvorral, a Nevszki-Prospekt mellett lévő másik terjedelmes bódé-negyeddel, az apródintézetrel és a nemzeti könyvtárral együtt a lángok martalékává lett volna.

Délután az intézetben voltam, ahol tisztjeink egyikénél voltam ebédre hivatalos és ahogy ablakunkból közvetlen szomszédságunkban füstfelhőket láttunk felszállni, azonnal a helyszínére siettünk. A kép félelmetes volt. Mint egy óriási kígyó, sercegve, füttyölve rohant a tűz minden irányba, jobbra és balra, körünyalábolta a bódékat és egyszerre hatalmas oszlopként emelkedett fel, éhes nyelveit kinyújtva, hogy még más bódékat emésztszen fel tartalmukkal egyetemben. Hatalmas füst- és lángörvények keletkeztek és amikor az égő tollú kavargott az egész téren, lehetetlenné vált a megmaradás az égő vásártéren. Fel kellett adni a harcot.

A hatóságok teljesen elvesztették fejüket. Akkor még egyetlen gőzfecskendő sem volt Pétervárott és munkások tanácsolták, hogy el kell hozatni egyet a kolpinoi vasművekből, amelyek Pétervárról csak négy mértföldnyire és csak vasúton voltak megközelíthetők. Amint a fecskendő végre megérkezett az állomásra, a nép

a tűz színhelyére vitte. Négy kis csöve közül egy ismeretlen kéz elrontott egyet, a megmaradt hármat a belügyminisztériumra irányították.

A nagyhercegek megjelentek a téren, aztán továbbhajtattak. Késő délután, amint a bankot már nem fenyegette veszedelem, a császár is eljött és azt mondta, amit különben is mindenki tudott, hogy a legsürgősebb volna az apródintézet megmentése, amihez az összes erőket igénybe kell venni. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy ha az intézet kigyulad, akkor a nemzeti könyvtár és a fél Nevszki-Prospekt elveszett.

Minden, amit a tűz folytonos tovaterjedésének meggátlására tettek, az összegyűlt tömegből indult ki. Egy darabig komoly veszedelemben forgott a bank. A szemben fekvő bódékból az árut a Szadovaja-útra dobálták, miközben a nagy árutömeg a balszárny falaira torlódott. Az úton fekvő holmi minduntalan tüzet fogott, de az emberek, pörkölve a szinte elviselhetetlen hőségtől, megakadályozták, hogy a lángok a másik oldalon felhalmozott árukötegekre átragadjanak. Közben állandóan szidták valamennyi hatóságot, mert egy fecskendő sem volt a helyszínen.

– Mit akarnak most valamennyien a belügyminisztériumnál, amikor a bank és a lelencház van veszedelemben? Mindannyian elvesztették a fejüket.

– Hol a rendőrfőnök? Miért nem küldi ki a tűzoltó-brigádot a bankhoz? – Személyesen ismertem ennek parancsnokát, Annenkov

tábornokot, többször láttam a fivérével, az ismert kritikussal együtt alfelügyelõknél és saját elhatározásomból útra keltem, hogy felkeressem Valósággal céltalanul bolyongott az utcán és amikor elmondtam neki a dolgok állását, bármily hihetetlennek látszik is, azt mondta, hogy én, a teljesen fiatal ember hozzak el egy tûzoltó-brigádöt a belügyminisztériumtól a bankhoz. Természetesen figyelmeztettem arra, hogy az emberek nem fognak rám hallgatni és kértem, hogy adjon erre írásbeli parancsot, de Annenkov tábornoknál állítólag, vagy csakugyan nem volt egy darabka papiros, úgy, hogy tisztjeink egyikét, Gösset kértem, hogy jöjjön velem és legyen segítségemre a parancs kivitelénél. Végül sikerült egy brigád századosát, ki az egész világot és hozzá a feljebbvalóit átkozta, rábírom arra, hogy embereit elengedje a bankhoz.

A minisztériumot magát megkímélte a tûz, de a levéltár kigyuladt és sok fiatal ember, nagyobbára kadettek és apródok, hordták ki a miniszteri tisztviselõkkel együtt az iratcsomókat az égõ házból és kis kocsikra rakták azokat. Gyakran kiesett egy-egy iratcsomó, egy szélrohám felkapta a papírlapot és végigszórta a téren. A füstön keresztül látni lehetett, hogy a csatornán túl, a faraktárak között, hatalmas tûz lobog.

A keskeny utca, mely az apróintézetet az Apraxin-dvortól elválasztotta, szomorú állapotban volt. Az utcát szegélyzõ üzletek tele voltak kénnel, olajjal, terpentinnel és hasonló anya-

gokkal és óriási, sokszínű, robbanások által okozott lángok nyúltak fel az intézeti szárny házfedele felé. Az ablakok és az ablakfélfák már izzani kezdtek, mialatt az apródok és néhány kadett, miután a szobákat kiürítették, egy kis fecskendőt hoztak működésbe, amelyet szűkösen láttak el vízzel a vederrel megtöltött hordók. Néhány tűzoltó állt a forró háztetőn és valószínűleg szivettépően kiáltotta:

– Vízet! Vízet!

Nem tudtam ezt tovább hallgatni, a Szadovaja-utra rohantam és valósággal erőszakkal kényszerítettem egy a rendőr-tűzoltó-brigádhoz tartozó vízhordó kocsis kocsisát, hogy udvarunkra behajtsa és fecskendőnköt vízzel ellássa. De amikor meg akartam ismételni ezt az első sikeres próbálkozást, a kocsis a leghatározottabban tiltakozott, mondván:

– Hadbírótság elé kerülök, ha engedelmességek önnek.

Társaim mindenképpen sürgettek:

– Menj, keress fel valakit, a rendőrfőnököt, valamelyik nagyherceget, akárkit, mondd meg neki, hogy víz nélkül fel kell adnunk az intézet mentését.

– Ne jelentsük az igazgatónak? – jegyezte meg az egyik.

– Kérlek, az egész bandából még gyertyával sem találsz egyet.

Elindultam, hogy még egyszer felkeressem Annenkov tábornokot és megtudtam, hogy a bank udvarán van. Több tiszt vett ott körül egy tábornokot, kiben Pétervár főkormányzóját,

Szuvarov herceget ismertem fel. De a kapu be volt csukva és a bankhivatalnok, aki ott állt, eleinte vonakodott engem bebocsátani. Bejutva, mindjárt Szuvarov herceghez fordultam, aki hadsegéde vállán levelet írt:

Amint megtettem jelentésem, első kérdése ez volt:

– Ki küldte önt?

– Senki, a társaim, – feleltem.

– Azt mondja, hogy az intézet mindjárt kigyulad?

– Igen.

Azonnal felkerekedett, az úton felkapott egy üres kalapskatulyát, a fejére borította és sietve szaladt az apródintézethez. Üres hordók, szalma, faládák és több ilyesmi fedte az utat a lobogó olajkereskedések és intézetünk épületei közt, amelyeknek ablakrámai és félfái már égni kezdtek. Szuvarov herceg gyors elhatározással cselekedett.

– A kertjünkben egy század katona áll, – szólt hozzám, – vegyen el belőle egy szakaszt és tisztítsa meg az utcát – azonnal! Rögtön itt lesz a gőzfecskendő egyik csöve. Tartsa majd működésben! önre bízom az egészset!

Nem volt könnyű dolog a katonákat a kert elhagyására bírni. A hordókat és ládákat kifosztották, zsebüket megtölték kávéval, süvegucukorból való darabokat rejtettek „keppi-jük” alá és a nagy fák alatt nyugodalmasan ropogtatva a lopott diót, élvezték a meleg nyári estét. Csak mikor egy tiszt lépett közbe, kegyeskedtek a parancsnak engedelmeskedni.

Csakhamar tiszta volt az utca, a fecskendő pedig, társaim nagy öröme, működésben és minden húsz percben, a hőségtől szinte megpörkölve, felváltottuk a fecskendő személyzetét.

Reggeli három vagy négy órakor keletkezési helyére szorítottuk vissza a veszedelmet, amely ezzel teljesen elmúlt az apródintézet felett. Erre egy, véletlenül még nyitva levő kicsiny „fehér korcsmá”-ban egy tucat csésze teával csilapítottuk szomjunkat, aztán a fáradságtól félholtan dültünk az első üres ágyra, amit az intézet betegszobájában találtunk.

Néhány órai pihenés után felkeltem és elmentem, hogy megnézzem a tűz helyét. Amint az intézetbe visszatértem, Mihály nagyherceggel találkoztam, akit, kötelességemből kifolyólag, végigkísértem a körútján. Az apródok, akik álomittasan emelkedtek fel vánkosaikról, füsttől fekete arcukkal, kidagadt szemükkel, sőt égett hajukkal különös látványt nyújtottak; alig lehetett rájuk ismerni. De azért büszkék voltak annak tudatában, hogy finom kezeiket nem kímélték és épp oly nehezen dolgoztak, mint akárki más.

A nagyherceg e látogatása útját egyengette további terveimnek. Megkérdezte tőlem, hogy mint jöttem arra a különös gondolatra, hogy az Amur mellé menjek, hogy rokonaim vannak-e olt, hogy ismerősöm-e a főkor-mányzó. Arra a válaszomra, hogy sem rokonom, sem pedig ismerősöm nincs Szibériában, felkiáltott:

– Hát akkor minek mész oda? Hátha valami magános kozák faluba küldenek? Mit csinálsz ott? Inkább adok majd neked egy ajánlólevelet a főkormányzóhoz.

Ez után az ajánlat után már biztos voltam abban, hogy megkapom atyáin beleegyezését, és úgy is volt. Nyitva állt előttem az út Szibériába.

Az itt leírt óriási tűzvész nemcsak II. Sándor politikájának, hanem egyáltalán Oroszország történelme e korszakának jelzőköve és fordulópontja volt. Nyilvánvaló volt, hogy nem pusztán szerencsétlenséggel álltunk szemben. Szentháromság napja és a szentlélek napja nagy ünnepek Oroszországban és néhány örön kívül egy ember sem volt a vásártéren. Ehhez hozzájárult az is, hogy a tűz egy és ugyanazon időben tört ki a vásártéren és a farraktárakban és hogy a pétervári tűzhöz hasonló katasztrófa keletkezett több vidéki városban is. A tüzet gyújtogatás okozta, de ki volt a gyújtogató? Még ma sem lehet erre biztos választ adni.

Katkov, az exliberális, aki tele volt személyes gyűlölettel Herzen és különösen pedig Bakunin ellen, akivel egyszer párbajoznia is kellett, mindjárt a tűzvészt követő napon a lengyeleket és az orosz forradalmárokat vádolta a gyújtogatással, amely véleményen volt különben Pétervár és Moszkva nagy része.

Lengyelország akkor készülődött a forradalomra, amely a következő januárban ki is

tört és a titkos forradalmi bizottság érintkezésbe lépett a londoni száműzöttekkel és képviselői benne voltak a pétervári kormány szive közepében is. Mindjárt a tűz után történt, hogy egy orosz tisztt rálőtt a lengyel helytartóra, Lüders grófra, és amikor Konstantin nagyherceget neveztek ki helyébe, hogy – amint mondták – Lengyelországból másodrangú tartományt csináljon – mindjárt, június 26-án, ő rá is rálöttek. Hasonló merénylet történt augusztusban Viepolszki márki, a ruszofil unió párt lengyel vezetője ellen. III. Napoleon táplálta a lengyelekben a függetlenségükért való fegyveres beavatkozás reményét. A dolgok ez állása mellett tán érthető is a korlátolt katonai szempont, amely az orosz bank és különféle minisztériumok lerombolását és a fővárosi lakosság pánikját eredménnyel biztató harci eszköznek tartotta, de soha a bizonyíték egy nyomára sem találtak, ami ezt a feltevést igazolta volna.

Másrészt a haladó párt tudatára jutott annak, hogy semmiesetre sem lehet tovább számítani Sándornak a reformok terén való kezdeményező munkájára; nyilvánvaló volt, hogy teljesen reakciós vizeken evez. A továbbiatok számára kétségtelen volt, hogy a jobbágyok felszabadítása a váltságdíjnak rájuk nehezedő terhe alatt a parasztság számára a biztos romlást jelenti. így májusban Pétervárott forradalmi proklamációk jelentek meg, amelyek a népet és a hadsereget általános felkelésre, a művelt osztályokat pedig a nemzettanács eré-

lyes követelésére szólították fel. így tehát arra a gondolatra is juthattak a forradalmárok, hogy a kormánygépezetet rendetlenségbe sodorják.

A jobbágyfelszabadításnak tökéletlen és helytelen módja utóvégre is nagy tömeg erjesztő anyagot vitt bele a parasztokba, akik a lakosság jelentékeny részét tették ki valamennyi orosz városban, már pedig ahányszor az orosz történelem folyamán hasonló erjedés indult meg, soha sem volt hiány a gyújtogatással fenyegető névtelen levelekben és a gyújtogatásokban sem.

Meglehet, hogy az Apraxin-dvor felgyújtásának gondolata egyiknek vagy másiknak a forradalmi táborban kedvezőnek tűnhetett fel, de sem a legszigorúbb vizsgálat, sem a tömeges letartóztatások, amelyeket Orosz- és Lengyelországban rögtön a tűz után foganatosítottak, a legcsekélyebb tényleges bizonyítékokat sem szolgáltatottak. Ha ilyesmi kiderült volna, a reakciós párt tőkét kovácsolt volna belőle. Sok emlékirat és sok levélváltást tartalmazó kötet jelent meg az akkori időkből, de egyetlen egyben sincs semmi nyoma annak, ami ezt a gyanút igazolhatná.

Sőt, amikor a Volga mentén több városban, különösen Szaratovban hasonló tüzek fordultak elő és a cár a vizsgálat megejtése végett a szenátus egyik tagját, Zdanovot oda kiküldte, ez azzal a szilárd meggyőződéssel tért vissza, hogy a szaratovi tűzveszedelem a reakciós-párt műve volt. E pártban általános volt a vélemény, hogy rá lehet majd bírni II. Sándort arra, hogy

a jobbágyoknak 1863 február 19-ére kitűzött végleges felszabadítását elhalássza. Ismerték gyenge jellemét és közvetlenül a nagy tűz után szenvedélyes harcot indítottak az elhalasztásért és a felszabadító törvény végrehajtásának revíziójáért. Jól értesült, felette törvényes hatalommal bíró körökben elterjedt a tudat, hogy Zdanov szenátor a reakciószarlatani bünténynek csakugyan pozitív bizonyítékaival jön vissza, de Zdanov útközben meghalt, tárcája eltűnt és többé nem volt feltalálható.

De legyen kinek kedve szerint: Az Apraxin-vásártér égésének gyászos következményei voltak. II. Sándor teljesen a reakciós-pártnak adta oda magát, és – ami még rosszabb volt – a pétervári és moszkvai társaság ama része, amelynek legnagyobb befolyása volt a kormányra és mindaddig reformbarátnak mutatkozott a nyilvánosság előtt, most hirtelen levette liberális takaróját és nemcsak a reformpárt haladó csoportja, de még a saját mérsékelt szárnya ellen is állást foglalt. Néhány nappal a tűzvész után, egy vasárnap elmentem nagybátyámhoz, a császár hadsegédéhez, kinek házában a gárdalovasság tisztjei jelenlétben gyakran kimutatták Csernisovszki iránt való rokonszenvüket, – hiszen a nagybátyám is állandó olvasója volt a „Kortárs”-nak, a haladó reformpárt lapjának. Ekkor e folyóirat több számát tette az asztalra, amely mellett ültem és így szólt hozzám:

– Így, most, miután meggyás történt, nem akarok többé semmit sem tudni erről a

gyűjtőanyagról; elég volt belőle, – és ezek a szavak egész Pétervár nézetének kifejezői voltak. Reformról beszélni illetlenség számba ment, az egész levegő terhes volt a reakció szellemétől. A „Kortárs”-at és egyéb hasonló folyóiratokat elnyomták, a vasárnapi iskolákat semmiféle formában sem engedték fennállni, tömegletartóztatások következtek, a fővárosban kihirdették az ostromállapotot.

Tizennégy nappal ezután, június 15 (25)-én végre bekövetkezett az általunk, az apródok és kadetlek által oly rég óhajtott időpont. Maga a császár vizsgáztatott minket katonai szempontból mindenféle gyakorlattal, miközben századokat kellett vezényelnünk és én büszkén lovagoltam a zászlóalj élén. Erre megkaptuk a tiszti rangot.

Ahogy a szemle véget ért, II. Sándor hangosan kiáltotta:

- Az újonnan kinevezett tisztek, hozzám!
- Mialatt ő lovon maradt, mi körbe álltunk körülötte.

Itt megint teljesen új világításban láttam. Az az ember, aki a következő évben a lengyel felkelés vérszomjas és boszúvágyó elnyomóját tudta adni, már itt jelentkezett a maga teljes valóságában abban a beszédben, amelyet hozánk intézett.

Csendes hangon kezdte:

- Szerencsét kívánok önöknek. Önök katonatisztek. – Aztán a katona kötelességeiről és a lojalis érzésről beszélt, ahogy az ilyen al-

kalmakkor szokásos. – De ha valaki önök közül, – folytatta ezután, minden szótagot élesen hangsúlyozva és arcát egyszerre eltorzította a düh, – ha valaki önök közül, amitől Isten óvja meg önöket, illojálisnak bizonyulna a cár, a trón, a haza irányában, akkor a törvény teljes szigora fogja sújtani min-den ir-ga-lom nélkül!

A hangja elhagyta, arcán a vak düh kifejezése ült, olyan, amilyent gyermekkoromban azoknak a földesuraknak az arcán láttam, akik jobbágyaikat megfenyegették, hogy véresre korbácsoltatják őket. Hevesen megsarkantyúzta a lovát és tovavágtatott. Másnap, június 14-én reggel, egyenesen az ő parancsára három tisztet lőttek agyon Módumban, Lengyelországban, egy Szúr nevű katona pedig a vesszőfutás alatt lehelt ki lelkét.

– Reakció, teljes gözzel vissza, – mondtam magamban, amint az intézetbe visszatértünk.

Mielőtt Pétervárról eltávoztam volna, még egyszer volt alkalmam II. Sándort látnom. Előléptetésünk után néhány nappal valamennyi újonnan kinevezett tisztet bemutatták neki a palotában. Az én több mint szerény egyenruhám, a szürke nadrággal, általános figyelmet keltett és állandóan kellett a minden rangú tisztek kérdezősködésére felvilágosítást adnom az ezredemről. Minthogy az Amur-kozákok akkor az orosz hadsereg legfiatalabb ezrede volt, a százával jelenvolt tisztek között meglehetősen hátul álltam. II. Sándor megtalált és kérdezte:

– Tehát Szibériába mész? Hát végre beleegyezett az atyád? – Igenlőleg válaszoltam. – Nem félsz oly messzire menni?

Melegen feleltem:

– Nem, dolgozni akarok. Oly sok a teendő Szibériában, hogy elvégződjenek a tervbe vett reformok.

Egyenesen az arcomba nézett és elgondolkozott; végre így szólt:

– Nos hát menj, mindenütt hasznos lehet az ember, – közben pedig oly fáradt kifejezést öltött az arca és úgy elárulta a teljes akarathiányt, hogy én mindjárt gondoltam: Letört ember és mindent fel fog adni.

Pétervár komor látványt nyújtott akkor, katonák vonultak az utcákon végig, kozák őrszázadok lovagoltak a palota körül, a vár alig tudta a foglyokat befogadni. Akárhová jöttem, mindenütt ugyanazt láttam: a reakció diadalát, és így minden sajnálkozás nélkül hagytam el Pétervárt.

Mindennap elmentem a kozákezredek intézőségéhez és papírjaim sürgős kiállítását kértem, mihelyst készen voltak, Moszkva felé lovagoltam, hogy ott Sándor bátyámmal találkozam.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Szibéria. – Reformmunka Transzbajkáliában.
– A lengyel felkelés. – Káros hatása Lengyel-
és Oroszországra.

Az öt év, amelyet Szibériában töltöttem, az élet és a jellem valóságos iskolája volt számomra. Mindenfajta emberrel érintkeztem itt, legjobbakkal és legrosszabbakkal, a társadalom elején és alján állókkal, csavargókkal és úgynevezett javíthatatlan gonosztevőkkel. Sok alkalmam volt a parasztok napi életét és szoká-

felismerésére, hogy mily keveset tehet értük az államhatalom még akkor is, ha a legjobb szándékkal van eltelve. Aztán az az össze-vissza több, mint nyolcezer mértföldnyi út, amit itt kocsin, gőzhajón, csónakon, de leginkább lóháton megtettem, csodálatosan megedzették egészségemet. Megtanultam azt, hogy tulajdonképp mily kevésre van az embernek szüksége, mihelyst kijut a konvencionális civilizáció területéből. Néhány font kenyér és néhány un-

cia tea a bőrtáskában, egy bogrács és egy balta a nyeregkápán és egy szövetterítő a nyereg alatt, amelyet a tábori tűz mellett, a frissen vágott fenyőgalyból csinált ágyra terítenek – és ezzel az ismeretlen sűrű erdőségben és hófedte hegyeken is a csodálatos függetlenség érzése tölti el az embert. Életem e szakáról egy egész könyvet lehetne összeírni, de gyorsan át kell rajta haladnom, mert oly sok a mondanivalóm a későbbi időről.

Szibéria nem az a hótól és jégtől dermedt, csak száműzöttekkel benépesített ország, amilyenek azt még számos orosz is hiszi. Déli része nem áll mögötte déli Kanadának, amely országhoz egyébként igen hasonlatos. Félmillió benszülöttjén kívül több, mint öt milliónyi orosz lakossága van. Nyugat-Szibéria déli része van oly orosz, mint a Moszkvától északra fekvő tartományok. 1862-ben Szibéria közigazgatása sokkal felvilágosodottabb és egyáltalán sokkal jobb volt, mint a tulajdonképeni Oroszország bármely tartományának közigazgatása. Muravjev gróf töltötte be több éven át Kelet-Szibéria főkormányzói állását és ő alatta csatolták az Amur-vidéket is Oroszországhoz. Nagy intelligenciájú, fáradhatatlan tevékenységű és hozzá oly ember volt, akit csak az a kívánság lelkesített, hogy minél többet használjon az országnak. Mindenesetre, mint valamennyi tevékeny ember, aki „a kormányzás iskolájából” került ki, szíve mélyében despota volt, de haladó eszméknek hódolt és még egy demokratikus köztársaság sem elégítette volna ki teljesen. Mi-

után lerázta magáról a régi polgári hivatalnokok nagy részét, akik számára Szibéria nem volt egyéb, mint a fosztogatásra való jó alkalom, fiatal, felette becsületes és hasonlóképpen a legjobb szándékokkal eltelt hivatalnokokkal vette körül magát. Az ő saját dolgozószobájában tárgyalták a fiatal lisztek és közöttük a száműzött Bakunin, aki 1861 őszén Szibériából megszökött, a Szibériai egyesült államok eszméjét, melynek a csendes világtengeren át szövetséges viszonyban „kell majd állnia az Észak-amerikai egyesült államokkal.

Amikor Irkuckba, Kelet-Szihéria fővárosába jöttem, még nem ért ide a reakció áradata, amelynek növekedését Pétervárott láttam. A fiatal főkormányzó, Korzakov, aki Muravjev utóda volt, igen szívélyesen fogadott és azt mondta, hogy öröme szolgál, ha szabadelvű felfogású emberek vannak körülötte. És Kukel, a vezérkar főnöke, egy még harmincötödik életévét be nem töltött fiatal tábornok, akinek hadsegéde lettem, mindjárt bevezetett házában egyik szobájába, ahol a legjobb orosz folyóiratok mellett Herzen londoni forradalmi iratainak teljes gyűjteményét találtam. Csakhamar benső barátok lettünk.

Kukel tábornok akkor ideiglenesen Transzbajkália kormányzói állását töltötte be és néhány hét múlva átkeltünk a szép Bajkál-tavon és innen tovább mentünk kelet felé, a tartomány fővárosába, a kis Csitába. Ott mindjárt teljes testtel és lélekkel szenteltem magam a tervbe vett reformoknak. A pétervári miniszté-

rium a tartományi hatóságokhoz fordult azzal a felszólítással, hogy a tartományi közigazgatás, a rendőrség, a bíróság, a fogházak, a száműzetés, a városi önkormányzat szervezése teljes reformjának tervezetét dolgozzák ki, még pedig feltétlenül liberális alapon, ahogy azt a császár rendeletei megszabták.

Kukel, az intelligens és praktikus Pedasenko ezredes és néhány intelligens polgári hivatalnok közreműködésével egész nap, sőt néha az éjszaka nagy részében is folyton dolgozott. Két bizottságnak: a fogház és száműzetés reformját és a városi önkormányzatot előkészítő bizottságoknak voltam a titkára – és a tizenkilenc éves ifjú teljes lelkesedésével fogtam a munkához. Sokat olvastam ezeknek az intézményeknek történelmi fejlődéséről Oroszországban és jelenlegi állásukról a külföldön. A belügy- és igazságügy minisztérium ugyanis kitűnő műveket adott ki, amelyek ezeket tárgyalták. De a mi eljárásunk Transzbájkáliában egyáltalán nem volt csupán teoretikus természetű. Gyakorlati emberekkel, akik pontosan tudták, hogy mire van szükség és hogy a helyi viszonyok mellett mi vihető keresztül, beszéltem meg először általános vonásokban, aztán pontonként a terveket és e célból az emberek nagy tömegével érintkeztem a városban és vidéken. Tanácskozásaink eredményét a Kukellal és Pedasenkoval való tárgyalások során újra átvizsgáltuk, végül a bizottság vitatott meg minden egyes pontot alaposan. A bizottságok egyike, a városi önkormányzat bizottsága

csitai polgárokból állt, akiket az egész lakosság valódi amerikai választójoggal választott ki. Szóval: igen komolyan vettük munkánkat és most is biztossággal állíthatom, hogy a szibériai városok egészen másképp fejlődtek volna, ha a városi önkormányzatnak általunk indítványozott szerény formáját fogadták volna el. De semmi sem lett belőle, ahogy csakhamar ki fog tűnni.

Közben egyéb munkában sem volt hiány. Hol jótékony célú intézmények támogatására kellett pénzt szereznem, hol egy helyi gazdasági kiállítással kapcsolatban meg kellett írnom a tartomány gazdasági helyzetének ismertetését, vagy pedig valami alapos vizsgálatot kellett tartanom.

– Nagy időket élünk, dolgozzék, kedves barátom, gondolja meg, hogy ön valamennyi meglévő és jövőendő bizottságok titkára, szokta Kuk el nekem mondani és én kettőzött tetterővel fogtam a munkához.

Egy-két példa meg fogja mutatni erőlködésem eredményét. Tartományunkban volt egy „kerületi főnök”, azaz egy rendőrhadnagy igen messzire kiható és pontosan körül nem írt tevékenységi körrel, aki valóságos szégyenfoltja volt a kerületének. Meglopta a parasztokat, és jobbról-balról megkorbácsolta őket, sőt törvény ellenére még az asszonyokat is verette, és ha valami bűnügy került a kezébe, úgy az hónapokig hiába várt az elintézésre és az emberek mindaddig fogságban maradtak, amíg „borraló” segítségével ki nem szabadították magú-

kat. Kukel már rég elbocsátotta volna ezt az embert, de a főkormányzó nem egyezett bele, mert a kerületi főnökök hatalmas pártfogói voltak Pétervárott. Hosszú vonakodás után végre elhatározták, hogy a helyszínén vizsgálatot fogantatosítsak és gyűjtsek anyagot ellene. Ez nem volt valami könnyű dolog, mert az általa megfélemlített parasztok, akik jól ismerték azt a közmondást, hogy „az isten messzi van, de a rendőrhadnagy itt az ajtó mögött”, nem mertek ellene vallani. Még egy asszony is, akit megkorbácsoltatott, vonakodott eleinte jegyzőkönyvbe mondani a történeteket. Csak miután tizennégy napig maradtam a parasztok közt és megnyertem bizalmukat, jöttek napfényre „főnökük” bűnei. Igen súlyos bizonyítóanyagot gyűjtöttem össze és a rendőrhadnagyot elbocsátották. Mindannyian örültünk, hogy ettől a pestistől megszabadultunk. De mily nagy volt a csodálkozásunk, amikor néhány hónap múlva megtudtuk, hogy ugyanezt az embert magasabb állásba nevezték ki Kamcsatkába. Ott minden ellenőrzés nélkül fosztogathatta a bennszülötteket, amit meg is tett, mert néhány év múlva mint gazdag ember tért vissza Pétervárra. A cikkeket, amelyeket most időről-időre beküld a reakciós újságoknak, mint az könnyen elképzelhető, áthatja a „hazafias” szellem. Mint mondtam, a reakciós áramlat akkor még nem érte el Szibériát és a politikai száműzöttekkel úgy, mint Muravjev idejében, akkor is a lehető legkíméletesebben bántak. Amikor a költő Michajlovot 1861-ben az általa fogalma-

zott forradalmi kiáltványért nehéz munkára ítélték és Szibériába küldték, az első szibériai városban, Tobolszkban, amelyen át kellett mennie, a kormányzó ünnepi lakomát adott a tiszteletére, amelyen a hivatalnokok is résztvettek. Transzbajkáliában nem vették nehéz munkára, hanem hivatalos engedélyt nyert arra, hogy egy kis bányaváros rabkórházában tartózkodjék. Minthogy egészségével igen rosszul állott – a sorvadás utolsó stádiumában volt és néhány hónap múlva meg is halt – Kukel tábornok megengedte neki, hogy fivérénel, egy bányamérnöknél lakjék, aki a koronauradalomtól egy aranybányát bérelt a saját számlájára. Ez nem hivatalos utón történt, noha eçész Szibériában tudtak róla. Egy nap azonban megtudtuk Irkuckból, hogy a csendőrezredes, aki az államrendőrséghez tartozott, egy titkos feljelentés következtében utón van Csita felé, hogy szigorú vizsgálatot tartson ebben az ügyben. A főkormányzó egyik hadsegéde hozta nekünk a hírt. Engem azonnal Michajlovhoz küldtek, hogy közöljem vele, hogy azonnal vissza kell térnie a rabkórházba, ezalatt pedig a csendőrezredest Csitában visszatartották. Minthogy ez itt Kukel házában minden este jelentős összegeket nyert a játékasztalnál, nem tudta magát rászáni, hogy ezt a kellemes időtöltést a bányákhoz, negyven fokos hidegben való utazással megszakítsa és végül is, nyereségteljes kiküldetésével elégedetten tért vissza Irkuckba.

De a lengyel felkelés után, a reakció vi-

hara mind közelebb és közelebb jött és mindent elsöpört maga előtt.

1863 januárjában Lengyelország felkelt az orosz uralom ellen; fegyveres bandák keletkeztek és szegődtek a forradalom szolgálatába és egy teljes tizenhét hónapig tartó háború kezdődött. A londoni száműzöttek kérve-kérték a lengyel forradalmi bizottságokat, hogy halásszák el a mozgalmat, mert előre látták, hogy el fogja nyomni a hatalom és ezzel Oroszországban is véget ér majd a reformkorszak. De mindez nem használt; az 1861-ben Varsóban történt hazafias tüntetések elnyomtatása és az ezt követő, semmi állal nem igazolható kivégzések nagyon is elkéséríték Lengyelországot; a kocka el volt vetve.

Még soha sem volt a lengyel ügynek annyi híve és barátja Oroszországban, mint akkor. Nem a forradalmi pártról beszélek; az orosz társadalom mérsékeltebb elemeiben is az volt a vélemény és kifejezést is adtak neki, hogy jótémény volna Oroszország számára, ha Lengyelországban egy ellenséges indulatú alattvaló helyett egy békességes szomszédot birna. Lengyelország soha sem fogja elveszteni nemzeti jellegét, előrehaladt fejlettsége nem engedi ezt; saját irodalma, művészete és ipara van most is és lesz ezután is mindig. Csak erőszakkal és elnyomtatással képes Oroszország Lengyelországot szolgátságban tartani, ami oly állapot, amely magában Oroszországban is a szabadság elnyomtatásának kedvezett és ezt a hatást szük-

ségszerűleg mindig is gyakorolni fogja Oroszországra. Még a pánszlávok békés része is e véleményen volt és iskolás koromban a pétervári társaság a legnagyobb helyesléssel üdvözölte azt az „álmot”, amit a pánszláv Akszakov le mert közölni a lapjában, „A Nap”-ban. Álma az volt, hogy az orosz csapatok ürítsék ki Lengyelországot és mérlegelte benne azokat a kiváló eredményeket, amelyeket ez maga után vonna.

Amikor az 1863. évi felkelés kitört, az orosz lisztek több ízben vonakodtak a lengyelek ellen vonulni, mások meg nyíltan pártjukat fogták és vagy a vérpadon vagy a harctéren végezték életüket. Oroszországszerte – Szibériában egészen nyíltan – gyűjtöttek pénzt a felkelők számára és az orosz egyetemeken a diákok viselték azoknak az önkéntes csapatoknak a felszerelési költségeit, amelyek a felkelőkhöz akartak csatlakozni.

De az orosz szívek rokonszenvének e felángolása közepette jött a híre, hogy a felkelő bandák január tizedikének éjszakáján rajtaütöttek a falukban elszállásolt orosz katonákon és ágyaikban gyilkolták le őket, noha az előtt való este a csapatok és a lengyelek között való érintkezés látszólag egészen barátságos volt. Noha a hír túlzott volt, sajnos, részben mégis igaz volt és a hatás, amelyet Oroszországra gyakorolt, a legrosszabb következményekkel járt. A két közeli rokon, de nemzeti tulajdonságaikban oly különböző nép között való régi ellenszenv újból feléledt.

Lassanként egy bizonyos fokig engedett az

az ellenszenv ez érzése. Lengyelország bátor fiainak hősie harca és a leküzdhetetlen erély, amellyel egy félelmetes hadseregnek ellentállottak, megnyerte számukra a szíveket. De köztudomásúvá lett, hogy a lengyel forradalmi bizottság Lengyelország régi határainak visszaállítását oly értelemben követte, hogy Kis-Oroszország is, Ukrajna is csatoltassék hozzá, amely tartományoknak ortodox-görög lakossága gyűlölte a lengyel urakat és az utóbbi három évszázadban nem egyszer rendezett vérfürdőt közöttük. Mindezekon felül III. Napoleon új háborúval kezdett fenyegetődni. Meddő fenyegetés volt ez, mely többet ártott Lengyelországnak, mint minden egyéb. Végül sajnálatl látták az orosz radikálisok, hogy Lengyelországban a tisztán nacionalista elemek kerekedtek felül és hogy a forradalmi kormány már nem is gondol arra, hogy a jobbágyoknak földjeiket átengedje és ezzel elkövette azt a hibát, amit az orosz kormány nem mulasztott el a saját előnyére akképen felhasználni, hogy a lengyel parasztoknak földesuraik ellen való védelmezőjeképen szerepeljen.

Amint a forradalom Lengyelországban kitört, Oroszországban általános volt a hit, hogy demokratikus, köztársasági irányban fog elindulni és egy forradalmi, az ország függetlenségéért küzdő kormánynak nem is leheteti volna sürgősebb teendője, mint a jobbágyoknak felszabadítását széles és demokratikus alapon keresztülvinni.

Az 1861-ben hozott felszabadító törvény

elég alkalmat nyújtott ily eljárásra. A jobbágyoknak uraikkal szemben való személyes kötelezettsége csak 1863. február 19-én ért véget. Aztán egy felette hosszadalmas eljárás kezdődött, hogy az urak és jobbágyok valamiképp megegyezhessenek a jobbágyoknak átengedendő földek terjedelmét és helyét illetőleg. Az évi aránytalanul nagy illetményeket, amelyeket e földekért fizetnie kellett, törvénnyel állapították meg, de a parasztnak ezenkívül még a lakóhelyükért is fizetniök kellett. A lakóház megváltásának csak a maximumát állapították meg a törvényben, abban a reményben, hogy a földesurak rábírhatók lesznek arra, hogy erről egészen, vagy legalább részben lemondjanak. Ami pedig az úgynevezett „megváltás”-t illette, a kormány a teljes összeget kölcsönkötvényekben fizette ki a földesuraknak és a parasztnak, akiknek a földet átadták, negyvenkilenc éven át kamat és törlesztésképen minden évben a vételár hat százalékát fizették, amivel nemcsak hogy a fizetségek túl magasak és a parasztnak nyomasztóak voltak, hanem még haladékos sem adtak nekik. Hogy erre nézve valami történjék, azt teljesen a földesúr jóakarására bízták és számtalan esetben még húsz évvel a felszabadítás után sem történt megegyezés a megváltást illetőleg.

Ily körülmények között ugyancsak bő alkalom nyílt egy forradalmi kormány számára, hogy az orosz törvényt kipécézzék. Már az igazság is azt kívánta, hogy a jobbágyoknak, akiknek helyzete Lengyelországban épp oly

rossz és gyakran inég rosszabb volt, mint Oroszországban, a felszabadítást jobb és határozottabban körülírt feltételek mellett adják meg. De semmi ilyesmi nem történt. Mihelyt a tisztán nacionalista és arisztokrata párt kerekedett felül a mozgalomban, szem elől tévesztették ezt a fontos pontot. Ezzel aztán megkönnyítették az orosz kormány dolgát, hogy a lengyel parasztokat megnyerje a maga számára.

Ezt a hibát teljesen ki is aknázták. II. Sándor azzal küldte Miljutin Miklóst Lengyelországba, hogy szabadítsa fel a parasztokat úgy, ahogy azt Oroszországban akarta megcselekedni, tekintet nélkül arra, hogy ezzel tönkremennek-e a földesurak, vagy sem.

– Menjen Lengyelországba, mondotta neki II. Sándor, érvényesítse ott a maga vörös programját a lengyel földesurak ellen – és Miljutin, Cserkaszki herceggel és több mással egyetemben mindent megtett, hogy a földet elszedje a földesuraktól és határtalan részt juttasson belőle a parasztoknak.

Az orosz hivatalnokok egyike, aki Miljutin és Cserkaszki alatt Lengyelországban volt akkor, beszélt nekem a következőket:

– Teljesen szabadságunkban állt a földeket a parasztoknak átutalni. Rendszerint a következőképen jártunk el: Amint bejöttem egy faluba, összehivattam a parasztokat. – Mondjátok meg nekem, kezdtem, melyik föld most a tiétek? – Megmutatták nekem. – Ez az egész, ami valaha a tiétek volt? kérdeztem

aztán. – Persze, hogy nem, feleltek egyhangúlag. Évekkel ezelőtt a miénk volt ez a rét, ez az erdő és ezek a földek. Mind felsoroltattam velük és folytattam: – Nos hát, ki tudná nekem közületek esküvel megerősíteni, hogy ez vagy az a darab föld a tulajdonotok volt? – Természetes, hogy egyikük sem jelentkezett, mert már sok idő múlt el azóta. Végre előhoztak valami öreg embert és mondták: – Ez itt mindent tud és esküvel is megerősítheti. Ezzel az öreg valami hosszú történetbe fogott és elmondta azt, amit fiatal korában ő maga észlelt, vagy amit az apjától hallott. A szavába vágtam: – Eskü alatt mutasd meg mindazt, ami tudomásod szerint a „gminá”-é (a faluközösségé) volt és az a föld a tiétek lesz. Mihelyst az esküt letette, természetes, hogy az esküjében bízni lehetett – kiállítottam az okmányt és kijelentettem a falubelieknek: – Most tiétek a föld. Régi uraitokkal szemben nincs semmi kötelezettségiek, egyszerűen a szomszédaik vagytok; csupán váltságképen ennyi és ennyi az évi fizetni valótok a kormány részére. Lakóházaitok a tiétek, a földre ráadásul, ingyen a tiétek.

Elképzelhető, hogy mily hatása volt ennek a politikának a parasztokra. Egy rokonom, Péter Nikolajevics Kropotkin, az előbb említett hadsegéd egyik fivére, gárda-ulánus ezredével Lengyelországban vagy Litvániában volt. A forradalom oly komoly volt, hogy még a pétervári gárdaezredeknek is hadba kellett vonulniuk és köztudomásúvá vált, hogy Mária csá-

szárné Muravjev Mihályhoz, amikor ez Litvániába való vonulását megelőzőleg elbúcsúzott tőle, ezeket mondta:

– Legalább Litvániát mentse meg Oroszország számára. Lengyelországot már elveszettnek tekintették.

– A felkelők fegyveres bandái megszállva tartották az egész országot, beszélte nekem a rokonom, és mi képtelenek voltunk őket megverni, vagy legalább velük megmérkőzni. Kisebb bandák támadták meg mindig a mieink kisebb csapatait és mert csodálatosan verekedtek, a teret ismerték és mert szilárd hátvédük volt a lakosság, gyakran győztek. Így aztán kénytelenek voltunk, mindig nagyobb létszámban együttmaradva tovavonulni. Átvonultunk egész vidékeken, erdőkön át, anélkül, hogy a bandának még csak a nyomára is akadtunk volna és ha aztán visszatértünk, megtudtuk, hogy a bandák hátunk mögött teremtek, a hazafias kiáltványt kihirdették és ha megelőzőleg valamelyik paraszt valamilyen szolgálatot teljesített csapatainknak, a felkelők valamelyik fára felakasztották és mi úgy láttuk viszont. És így ment ez hónapokig, a javulás minden reménye nélkül, amíg csak oda nem jött Miljutin és Cserkaszki, amíg a parasztokat fel nem szabadították és földet nem adtak nekik. Azzal vége volt mindennek. A parasztok velünk tartottak, segítségünkre voltak a bandák elfogatásánál és a felkelésnek vége volt.

Szibériában gyakran elbeszélgettem erről a lengyel száműzöttekkel és némelyikük fel is

fogta, hogy mily hibát követtek el. Egy forradalomnak elejétől fogva igazságot kell szolgáltatnia az eltiportaknak, az elnyomottaknak, nem pedig későbbre halasztani azt, mert különben egészen biztosan eredménytelen lesz. Sajnos, hogy a vezetőket olyannyira igénybe veszik a katonai taktika pusztá kérdései, hogy a földolgot elfelejtik. Ha a forradalmároknak nem sikerül a nagy tömegekben azt a meggyőződést kelteni, hogy számukra csakugyan új kor következett be, akkor ügyük kudarca meg van pecsételve.

E forradalom borzasztó következményei ismeretesek, immár a történelem lapjaira tartoznak. Hogy hány ezer ember pusztult el a csatatéren, hogy hány százat akasztottak fel, hogy hány tízezret vonszoltak Oroszország és Szibéria különböző tartományaiba, még nem nyert teljes megállapítást. De már a hivatalos számadatok, amelyek néhány évvel ezelőtt Oroszországban ismeretessé lettek, mutatják, hogy a rémuralom embere, Muravjev Mihály, akinek az orosz kormány nemrég szobrot állíttatott, csupán a litván tartományokban – Lengyelországtól teljesen eltekintve – saját elhatározásából százhuszonnyolc lengyelt akasztott fel és 9423 férfit és nőt szállíttatott Oroszországba és Szibériába. Ugyancsak Oroszországban nyilvánosságra hozott hivatalos számadatok a Lengyelországból Szibériába száműzöttek számát 18.672 férfira és asszonyra becsülik, akik közül 10.407-et Kelet-Szibériába küldtek. Emlékszem, hogy Kelet-Szibéria főkormány-

zója előttem kerek 11.000 személyt mondott, akiket az ő területére küldtek kényszermunkára. Én láttam ott őket és tanúja voltam szenvedéseiknek. Összesen mintegy 60.000 vagy 70.000 vagy még több lengyelt szakítottak el hazájától és hurczoltak el Oroszország különböző tartományaiba, az Ural, a Kaukázus mellé, valamint Szibériába.

Oroszország számára is rémes következményekkel járt a lengyel forradalom. A reformkornak végleges befejezését jelentette. Jóllehet 1864-ben és 1866-ban kiadták a tartományok önkormányzatáról szóló törvényeket, de mindkettőt már 1862-ben határozták el és II. Sándor csak az utolsó pillanatban részesítette előnyben az önkormányzatnak Miljutin Miklós által indítványozott tervezetét a reakciós párt által ajánlott Valujev-féle tervezettel szemben. És mindjárt e törvények hivatalos kihirdetése után a végrehajtási törvények egész sorával részben csökkentették, részben pedig teljesen felfüggesztették e két reform jelentőségét.

A legrosszabb az volt, hogy a közvélemény is hátralépett egyet. A nap hőse, Katkov, a földesurak pártjának vezére lett, aki most a „hazafi” színében jelent meg és a pétervári és moszkvai társaság nagyobb részét is maga után vont. Aki ezek után is reformokról mert beszélni, azt Katkov rögtön „Oroszország árulója”-nak bélyegezte meg.

A reakció áradata csakhamar messzefekvő tartományunkba is átcsapott. Egy márcziusi napon egy gyorsküldönc írást hozott, amely

Kukel tábornokkal közölte, hogy transzbajkái kormányzói állásától megfosztották és hogy azonnal Irkuckban kell megjelenie, hogy ott a további parancsokat bevárja és hogy vezérkari főnöki állását se foglalja el ott többet.

Miért? Mit jelentsen ez? Egy szónyi magyarázat sem állt az írásban. Még a főkormányzó, Kukel személyes jó barátja sem mert egy szónyi magyarazatot fűzni a titokzatos rendelethez. Azt jelentené ez, hogy Kukelt két csendőr között szállítják Pétervárra hogy a Péter-Pál várba, ebbe az óriási kősrba temessék? Minden lehetséges volt. Később megtudtuk, hogy csakugyan ezt tervezték és ez, Muravjevnek, az Amur meghódítójának erélyes közbelépése nélkül, aki személyesen könyörögte ki a cár kegyelmét, hogy óvja meg Kukéit e sorstól, be is következett volna.

Kukel tői és szeretetreméltó családjától való búcsúnk temetéshez hasonlított. Szivem nagyon nehéz volt, mert nemcsak személyes jóbarátot vesztettem el benne, hanem megéreztem azt is, hogy ez a búcsú rég táplált remények – ahogy mostantól kezdve kifejezték: az „illúziók” egész sorának halálát jelentette.

Úgy is történt. Új kormányzó jött, egy jó kedélyű ember, akinek az volt a szava: „Hagyj engem békében”. Minthogy láttam, hogy nincs veszteni való időm, újult erélylyel fogtam hozzá a száműzetés és a városi önkormányzat reformja tervezetének befejezéséhez. A kormányzó a rend kedvéért itt vagy ott néhány megjegyzést tett, de végül is aláírta a kész

munkákat és beküldtük a központba. Terveink ma is ott fekszenek eltemetve az Oroszország minden részéből beküldött hasonló reformtervek százaival együtt. A fővárosokban felépítettek néhány „javított” fogházat, amelyek még borzasztóbbak voltak, mint a régi javíthatlanok, hogy a börtönügyi kongresszusok alkalmából legyen mit megmutatni az előkelő külföldieknek, de a többit mind, valamint a száműzetés rendszerét épp abban az állapotban találta George Kenan 1886-ban, mint ahogy azt 1862-ben otthagytam. Csak most, harminczöt év múltával fognak ismét munkához. Ismét belefognak a bírósági reformba, a szibériai városokat az önkormányzat paródiájával akarják ellátni és a száműzetés rendszerét átvizsgáló bizottságok ismét üléseznek.

Amikor Kenan szibériai útjából visszajött Londonba, nem restelte a fáradságot, hogy mindjárt másnap felkeresse Stepnyákat, Csajkovszkit, engem és még egy orosz menekültet. Este Kenannak egy Charing Cross-tól nem messze lévő szállóban volt szobájában jöttünk össze. Ekkor láttuk először és minthogy igen kétkelkedtünk ebben a vállalkozó angolban, aki néhány évvel ezelőtt a szibériai börtönök alapos ismeretére akart szert tenni anélkül, hogy akár egy szót is megtanult volna oroszul; keresztkérdések alá fogtuk Kenant. Legnagyobb meglepetésünkre nemcsak kitűnően beszélt oroszul, hanem egyszersmind minden tudnivalót is tudott Szibériáról. A Szibériában lévő politikai száműzöttek legtöbbjét ismerte egyikünk vagy

másikunk és a kérdések egész özönével rontotunk Kenanra:

– Hol van ez, amaz? Megnősült? Boldog a házasságban? Friss még a szelleme? És Kenan legnagyobb meglepedésünkre minden kérdésünkre tudott válaszolni.

Amikor kifogytunk a kérdésekből és el akartunk tőle búcsúzni, megkérdeztem még:

– Meg tudná nekem mondani, Kenan úr, vajjon felépítették-e Csitában a tűzoltótornyot?

Stepnyák szemrehányó tekintetet vetett rám, hogy így visszaélek Kenan jókedvével. De Kenan nevetésben tört ki és én is vele tartottam. És folytonos nevetés közben következett a következő párbeszéd:

– Hogyan, ön tud róla?

– Ön is?

– Felépítették?

– Igen, kétszer oly nagy költségvetéssel. Ekkor Stepnyák az ő jókedvű komolyságával közbevágtott:

– Legalább mondják el hogy mit nevetnek ezen. Erre Kenan elmondta a tűzoltótorny történetét, amelyre bizonyára még emlékeznek olvasóim. 1859-ben történt, hogy a csitaiak egy tűzoltó őrtornyot akartak építeni és meg is szerezték az erre való pénzt. De a költségvetést jóváhagyás végett el kellett küldeni Pétervárra. El is küldték a belügyminisztérium címére. Amire azonban két év múlva jóváhagyva vissza-jött, a gyorsan fejlődő fiatal városban úgy az építőfa, mint a munkaerő megdrágult. Ez 1862-ben volt, akkor, amikor Csitában tartózkodtam.

Új költségvetést csináltak tehát, beküldték Pétervárra és a történet megisméltődött. És megisméltődött huszonöt éven át, míg végül a csitaiak elvesztették a türelmüket és szinte kétszer oly nagy tételeket állítottak be a költségvetésbe, mint amennyi a valóságban volt az áruk. Ezt a fantasztikus költségvetést pedig Pétervárrott a formaságok legteljesebb betartásával vizsgálták át és hagyták jóvá. így jutottak a csitaiak tűzoltótornyukhoz.

Gyakran hallottam, hogy II. Sándor azzal követett el nagy hibát és azzal készítette elő a saját pusztulását hogy oly sok reményt keltett, amelyeket aztán nem valósított meg. Az itt elmondottakból látható, – Csita esete az egész nagy birodalom esete – hogy ennél is rosszabbat cselekedett. Nemcsak, hogy reményeket keltett fel. A közvélemény őt körülvevő áramlatának engedve, hagyta, hogy Oroszországszerte munkához fogjanak az emberek, hogy a reménység és álom helyett a reformokat lehetőleg gyakorlatilag megvalósítsák. Hagyta, hogy azokat a reformterveket, amelyek mindjárt megvalósíthatók, megvalósítsák és hogy bebizonyíthassák, milyen könnyen ment a megvalósításuk; rábírta őket, hogy amit eszméikből nem valósíthatnak meg mindjárt, azt áldozzák fel és csak azt követeljék, ami akkor tényleg megvalósítható volt. És amikor eszméiknek formát adtak és törvényjavaslatokká gyúrták össze azokat, amely törvényjavaslatokhoz épp csak az ő aláírása hiányzott, megtagadta ezt az aláírást. Egy

reakciós sem állíthatja és nem is állította, hogy a meglévő berendezés, a meg nem reformált bíróság, a városi önkormányzat hiánya, vagy a száműzetés mostani rendszere jó és hogy meg kell azokat tartani. És mégis, hogy csak valami új ne következék be, mindent a régi-ben hagytak; harmincöt évig mindenkit, aki ezek megváltoztatásának szükségességére mert rámutatni, „gyanús”-ként kezelték és oly intézményeket, amelyek egyhangú Ítélet szerint rosszak voltak, meghagyták, csak azért, hogy ne hallják ezt a gyűlölt szót, hogy „reform”.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Az Amurtartomány annectálása és betelepítése.

– Az Amuron. – A tájfun. – Mint pétervári futár.

Miután láttam, hogy Csitában nincs már helye semmi reformmunkának, 1863 nyarán szívesen fogadtam el a meghívást, hogy az Amurtartományt meglátogassam.

Az Amur baloldalán elterülő óriási terület, mely a tengerpart mentén le egészen Nagy Péter öbléig, Vladivosztokig terül el, Muravjev szinte a pétervári mértékadó körök ellenére, mindenesetre pedig ezek támogatása nélkül annectálta. Amint a merész terv megfogamzott benne, hogy birtokba veszi a hatalmas folyamot, melynek déli fekvése és termékeny környéke már kétszáz év óta nagy vonzó erőt gyakorol a szibériaiakra és amikor röviddel Japán az európaiak előtt való bezárása előtt elhatározta, hogy Oroszországnak a partok mentén egy erős állást szerez és ezzel az Egyesült Államokat eléri, Pétervárott majd mindenkit szemben talált magával: a hadügyminisztériumot, amelynek nem állott haderő a ren-

delkezésére, a pénzügyminisztériumot, amely nem akart pénzt áldozni az annektált ország-részekre, különösen pedig a külügyminisztériumot, amelyet mindig a „diplomáciai bonyodalmakétól való félelem befolyásolt. így Muravjevnek saját felelősségére kellett cselekednie, és nagy vállalkozásai számára azokkal a legszűkösebb föltételekkel megelégednie, amelyeket Kelet-Szibéria nyújtott neki. Ezenkívül sürgős is volt a dolog, h ogy a nyugat-európai diplomaták egész biztosan bekövetkező tiltakozása elé egy „fait accompli”-t állítson oda.

Egy csupán névleges birtokbavétel értéktelen lett volna és ezért tervbe vették, hogy az Amur és déli mellékfolyója, az Uszuri egész folyamága mentén önálló telepítvények láncolatát fogják megalapítani és ezzel kellő összeköttetést létesítenek Szibéria és a tengerpart között. Ezekhez a telepítésekhez emberekre volt szüksége és mert Kelet-Szibéria kevés lakossága 'nem szolgáltatta a szükséges számot, Muravjev kénytelen volt rendkívüli eszközökhöz nyúlni. Az elbocsátott bűnösöket, kik jobbágyokként dolgoztak a császári bányákban, szabadon eresztették és mint transzbajkái kozákokat szervezték meg őket. Az Amur és az Uszuri mentén telepítették meg őket, ahol két kozák falut alkottak. Aztán kieszközölte Muravjev, hogy ezer kényiszermunkára elítélt bűnöst bocsássonak el, akiket azután az alsó Amur mentén szabad embereként telepítették le. Ő maga kísérte ki őket,

amikor kivonultak és amikor útra kellett kelniök, beszédet intézett hozzájuk:

– Menjetek gyermekeim, legyetek ott szabadok, míveljétek a földet, tegyétek azt orosz területté, fogjatok új élethez és így tovább.

Az orosz asszonyok majd mindegyik esetben követik férjüket, ha azokat szibériai kényszermunkára ítélik és így a jövődöbeli telepedek közül soknak vele volt a családja. Azok azonban, akiknek nem volt családja, azt felelték Muravjevnek:

– Hogy szántsunk, vessünk, ha feleségünk nincs? Asszonyok kellenének nekünk. Erre Muravjev megparancsolta, hogy az összes kényszermunkára ítélt asszonyokat, akik ott voltak, – voltak vagy százan – bocsássák szabadon és felszólította őket, hogy válasszanak férjet maguknak. De az idő sürgetett, a folyó árja már apadóban volt, a tutajokat el kellett bocsátani, így aztán Muravjev párosával léptette a partra az embereket, megáldotta őket és így szólt:

– Összeházásítalak benneteket gyermekek. Legyetek jók egymáshoz. Ti férfiak ne bánjatok rosszul asszonyaitokkal – és legyetek boldogok!

Hat évvel ezután láttam ezeket a telepeseket. Falvaik szegények voltak, mert a területet, amelyet nekik kiutaltak, először az őserdőtől kellett megtisztítaniuk, de ez a telepítés egészben véve nem mehetett sikertelenség-számba és a Muravjev-áldotta házasságok nem voltak kevésbé boldogok, mint amilyenek a házasságok átlaga szokott lenni. Innocentus, az Amurtarto-

mány kiváló és fenkölt püspöke később elismerte e házasságok és a belőle származó gyermekek törvényességét és kivitte, hogy az anyakönyvekbe bevezessék őket.

Kevesebb eredményt tudott azonban Muravjev egy másik emberfajtaival felmutatni, amellyel Kelet-Szibéria népességét gyarapította. A nagy emberszükségben néhány ezer embert veit ki a büntető-zászlóaljkból. Mint „fogadott” fiúkat helyezte el őket a kozák családoknál vagy a szibériaiak falvai közös háztartásában telepítették le őket. De a tíz- vagy húszéves barakkélet, amelyet a Miklós cár idejében volt borzalmas fegyelemben töltöttek el, igen rossz iskolának bizonyult a földművelő élet számára. A „fiúk” megugrottak gyámapaiától és elmerültek a szibériai városok be- és kiözönlő emberáradatban, ahol mint napszámosok márról-holnapra éltek, keresetüket eltilták és aztán mint az ég madarai gondtalanul vártak egy-egy új munkaalkalomra.

A volt fegyencek és „gyámfiúk”, akikkel ilyenkor gyakran minden előkészület nélkül telepítettek le az Amur mentén, a transzbajkáli kozákok igen tarka egyvelegét alkották itt. Különösen a folyam alsó folyásánál és az Uszuri mentén azonban majdnem minden négyzetkilométert az őserdőtől kellett elragadniuk és a júliusi monszun által okozott félelmetes esőzések, a nagy áradások, a vándormadarak millió és egyéb ilyes csapások állandóan megsemmisítették a vetést és végül is némely kerület lakos-

ságát valósággal kétségbeesésbe és apathiába hajszolták bele.

Ezért jelentékeny mennyiségű sót, lisztet, besózott húst stb.-t kellett évenként az alsó Amurra a katonaság és a telepések számára leszállítani, amely célra minden évben több mint százötven bárkát építettek Csitában és a legelső tavaszi áradás idején az Ingodán, a Zsilkán és az Amuron csúsztatták le. Az egész flotillát húsharminc bárkából álló részekre osztották, amelyeket több kozáktiszt és hivatalnok parancsnoksága alá helyeztek. Mindezek nem sokat értettek a hajózáshoz, de legalább bízni lehetett bennök, hogy a készletet nem lopják el azzal az ürüggyel, hogy az elveszett. Engem teltek meg az egész flotilla parancsnokává, mondjuk: Marovszki őrnagy hadsegédévé.

Első tapasztalataimnál, amelyeket hajóparancsnoki minőségemben szereztem, nem kedvezett a szerencse. Néhány bárkával a lehető leggyorsabban az Amur egy meghatározott pontjáig kellett eljutnom és ott átadnom őket. Mindebben pedig épp az említett „fogadott fiúk” osztályából való emberekre voltam utalva. Egyiküknek sem volt soha semmi dolga a folyamhajózással, épp oly kevésbé, mint nekem. Az elindulás napján reggel a helység korcsmaiból kellett összeszedetnem a legénységemet és a legtöbbjük már a kora reggeli órákban oly ittas volt, hogy csak a folyóban való megfürdetés hozta őket eszméltre. A mint az utazás megkezdődött, minden teendőre meg kellett őket tanítanom. Mindezek mellett nappal még elég simán folyt a

dolog; a bárkák, amelyeket a ragadó ár vitt magával, maguktól úsztak a folyón lefelé és teljesen tapasztalatlan legénységemnek nem állt érdekében, hogy kikössön, mert az különös megerőltetésbe került volna. De amint bealkonyodott és bekövetkezett annak ideje, hogy hatalmas, nehezen megterhelt bárkánkat a parthoz vontassuk és éjszakára megerősítsük, az egyik bárkát, amely tőlem messze előreúszott, állították meg először és egy félelmetesen magas, áthághatatlan szikla kiszögellésénél kötötték ki vele. Itt pihent mozdulatlanul, mialatt az esőzéstől megdagadt folyó rohamosan apadni kezdett. Tíz emberem képtelen volt a járművet ismét kiszabadítani. A legközelebbi faluhoz eveztem, hogy segítséget kérjek a kozákoktól és küldöncöt is menesztettem egy kozáktiszt barátomhoz, akinek állomáshelye negyven mértföldnyire volt és aki már tapasztalt volt ilyes dolgokban. A reggel felvirradt, száz kozák, férfi és asszony jött a segítségemre, de sehogy sem sikerült az összeköttetést a bárka és a nyitott part között helyreállítanunk, hogy azt ki lehessen rakni, oly mélyen volt a víz felszíne a sziklanyúlvány alatt. Mihelyst pedig megkíséreltük a járművet a szikláról lehúzni, betört a fenék, a víz feltartózatlanul nyomult a bárkába és megnedvesítette a lisztet, a sót. Nagy megdöbbenéssel néztem a kicsi halakra, melyek a résen keresztül benyomultak és nagyszámban úszkáltak a bárkában. Tehetetlenül álltam ott és nem tudtam, hogy mit tegyek. Pedig ily esetek számára van egy igen egyszerű és biztos segítség: be kell

dugni a résbe egy zsák lisztet, a zsák csakhamar felveszi a lék formáját, miközben a zsákban kívül keletkezett sűrű pép nem engedi, hogy a víz áthatoljon a liszten; azonban egyikünk sem ismerte ezt a módszert.

Szerencsére nemsokára egy bárkát láttunk meg, mely a folyón lefelé, egyenesen felénk úszott. A kétségbeesett Elza nem üdvözölte nagyobb örömmel a hattyú megjelenését, amely Lohengrint hozta, mint amilyenel én üdvözöltem az otromba járművet. A kora reggel ködje, amely a folyón feküdt, még csak növelte a jelenés regényességét. Barátom volt, a kozáktiszt, aki leírásomból mindjárt tudta, hogy emberi erő nem képes a bárkát a szikláról lehúzni és az elsüllyedéstől megóvni és ezért mindjárt egy véletlenül készenlében volt üres bárkát hozott magával a hajótörött jármű rakományainak felvétele végett.

A léket betömték, a vizet kiszivattyúzták és a rakományt áttették az új bárkába és másnap reggel folytathattam utamat. Ennek az incidensnek és az általa szerzett tapasztalatnak nagy hasznát vettem és nemsokára, minden nevezetesebb kaland nélkül értem el utam célját az Amur mellett. Minden este találtunk egy ugyan meredek, de viszonylag alacsony helyet, ahol kiköthettünk bárkáinkkal és őrtüzeink csakhamar kigyúltak a tiszta vizű sebes folyó partján, a legszebb hegyvidék kellős közepében. Alig képzelhető szebb utazás, mint amilyen utazás esik nappal, egy bárka fedélzetén, amikor az könnyen, vígan, a gőzhajó kiállhatatlan

zakatolása nélkül surran lefelé és csak hébe-korba kivan meg egy-egy evezőcsapást a hátulsó nagy evezővel, hogy a meder mélyén maradjon meg. A természetet kedvelő ember számára a világ leggyönyörűbb scenériáját nyújtja a Zsilka alsó és az Amur felső folyása, ahol egy rendkívül szép, széles és gyors folyam hömpölyög tova egy hatalmas hegyvidéknek a folyó vize fölött néhány ezer lábnyi magasságban, meredeken emelkedő erdőborította sziklák között, de épp ezek a sziklanyúlványok nehezítik meg rendkívül módon a part mentén való lovaglást. Ezt még az őszszel tapasztaltam a magam kárára. Kelet-Szibériában a Zsilka mentén való hét utolsó állomást (mintegy huszonnégy mérföld hosszúságban) mint „a hét főbűn”-t ismerték. Majd ha a transzszibériai vasutat felépítik, ha ugyan egyáltalán felépítik, ez a rész megmérhetetlen nagy összegekbe fog kerülni, sokkal többbe, mint a kanadai vasútnak az a része került, amely a canoni sziklahegységen vonul át. Miután bárkáimat leszállítottam, az ott közlekedő postacsónakon mintegy kétszáz mértföldnyire mentem az Amuron lefelé. A csónak hátulján fedélzet volt, elől pedig egy földdel teltöltött láda, amelyet főzésre való tűzhelynek használtak és amelyen állandóan élesztették a tüzet. Egész legénységem három emberből állt. Sietnünk kellett és azért egész nap felváltva eveztünk, éjszaka pedig a folyam sodrára bíztuk a csónakot. Három vagy négy órára én is átvettem az őrseget, amely idő alatt a csónakot a folyam közepén kellett tartanom és megaka-

dályoznom, hogy valamelyik mellékágba sodródjék bele. Ez az őrség, a csillogó vízfelület fölött lebegő teliholddal és a vízben tükröződő sötét magaslattal, leírhatatlanul szép volt. Evezőseim a fent említett „gyámfiúk” közül valók voltak, csavargó volt mind a három, aki javíthatatlan tolvaj és rabló hírében állt, és egy bankjegyekkel, ezüst és rézpénzzel teli nehéz zsák volt nálam. Nyugat-Európában az ily utazást egy járatlan folyamon veszedelmesnek mondanák, de nem így Kelet-Szibériában. Utamon még csak egy régi pisztoly sem volt nálam és három csavargóm mégis kitűnő útitársnak bizonyult. Csak a mikor Blagovescsenszkhez közeledtünk, lettek nyugtalanok:

– A „tansina” (kínai pálinka) ott igen olcsó, panaszolták nekem nehéz sóhajtásokkal, ott biztosan szerencsétlenség vár ránk. Igen olcsó és egy pillanat alatt leveri az embert a lábáról, mert nem szoktuk meg.

Ajánlottam nekik, hogy a nekik járó pénzt átadom egy barátomnak, aki majd az első gőzhajóval tovább viszi őket.

– Nem segít az rajtunk, felellek bánatosan. Egy pohárral meg fognak kínálni, nagyon olcsó és egy pohár leveri az embert a lábáról. E mellett maradtak. Csakugyan zavarban voltak. És amikor néhány hónap múlva visszautazva, ismét a városba jöttem, megtudtam, hogy „fiaim” egyikét, ahogy a városban mondták, csakugyan „szerencsétlenség” érte. Miután utolsó pár csizmáját is eladta és az árát a méregitalra költötte, lopásra vetemedett és börtönbe jutott,

végül is a barátom szabadította ki és gondoskodott arról, hogy visszautazzék.

Csak aki az Amurt látta, vagy a Missziszipinél, vagy a Jankcsekiangnál megfordult, tudja elképzelni, hogy mily óriási folyam az Amur a Zungarival való egyesülése után és csak az képes felfogni, hogy vihar alkalmával mily félelmetes hullámok száguldanak a felületén. A mikor a monszum-szelek júliusban elhozzák az esős időszakot, a Zungari, az Uszuri és az Amur a beléje ömlő megmérhetetlen víztömegektől megdagad és az egyébként fűzfákkal borított szigetecskék ezreit árasztja és mossa el és a folyam vízfelülete helyenként három, négy, sőt a hat kilométernyi szélességet is eléri. A víz beleözönlik az oldalágakba és tavakba, amelyek a főmeder mentén, az alacsonyabb helyeken elhúzódnak és ha éles keleti szél kerekedik az áradat ellenében, oly hatalmas hullámok keletkeznek, amelyek még a St. Lorenz torkolatának hullámverését is felülmúlják és a hullámok visszavágtatnak a folyam medrén és mellékágakon végig. És még ennél is rosszabb, ha a sárga tenger mellől a tájfun tör át ide, az Amur tájékára.

Mi is átmentünk egy tájfunon. Akkor egy nagy, fedélzettel ellátott bárkán voltam Marovszki őrnaggyal együtt, akivel Blagovencsenszkben találkoztam volt. Marovszki úgy felcsarnokolta a bárkáját, hogy az szorosán a szél mentén haladt és amikor a vihar kitört, a járművet eljuttathattuk a folyam védett oldalára és a kisebb mellékágak egyikébe menekülhettünk. Itt maradiunk hét napig, mialatt a vihar

oly dühvel tombolt, hogy amint egyszer a néhány száz méternyi távolságban lévő erdőbe mentem, csakhamar kénytelen voltam visszahúzódní, mert a szél ereje egymásután döntötte föl a hatalmas szálfák egész tömegét. Súlyos aggodalom szállt meg, hogy mi történt a bárkáinkkal. Nyilvánvaló volt, hogy ha aznap reggel úton voltak, már nem érhatték el a védett folyampartot és a vihar a másik partra sodorta és ott összezúzta őket. Aligha sikerült a szerencsétlenséget kikerülniök.

Mihelyst a vihar dühe alábbhagyott, tovaeztünk menedékhelyünkről. Tudtuk, hogy csakhamar találkozunk kell két bárkakülönítményünkkel, de egy nap, két nap evezünk tova és a bárkáknak nyoma sem volt. Marovszki barátom már nem tudott aludni, enni és olyan volt már, mint aki nehéz beteg. Egész nap mozdatlanul ült ott a fedélzeten és mormogta:

– Minden elveszett, minden odalett.

Az Amurtartomány e részében csak kevés és egymástól igen nagy távolságban fekvő falu van és így senki sem tudott nekünk valamelyes felvilágosítást adni. Ismét vihar tört ki és amikor hajnalban elértünk egy falut, megtudtuk végre, hogy nem ment arra semmi bárka, de az azelőtt való napon nagy tömeg hajóroncsot sodort a folyam arra felé. Nem volt immár kétséges, hogy legalább negyven bárkánk, kétezer tonna rakományunk elpusztult. Ez biztos éhínséget jelentett az Alsó-Amurmellék számára, ha a legközelebbi tavasz előtt nem jut oda élelmszer; de a vízdús időszak vége már közeljárt, a

hajózás csakhamar megszűnik és akkoriban még nem volt táviratösszeköttetés a folyam mentén.

Tanácsot ültünk és elhatároztuk, hogy Marovszki a lehető legnagyobb sietséggel elhajózik az Amurtorkolathoz és megkísérli, hogy Japánban még a hajózás időszakának vége előtt gabonát vásároljon. Eközben pedig én oly hamar, amint az lehetséges, visszamegyek a folyamon felfelé, megállapítom a veszteséget és mindenképen azon leszek, hogy mielőbb megtegyem a négyszáz mértföldnyi utat az Amuron és a Zsilkán felfelé csónakon, lóháton, vagy gőzösen. Minél előbb értesíthetem a csitai hatóságokat és minél több élelmiszert küldhetek el, annál jobb. Talán lehetséges lesz, hogy a küldemény legalább részben még az ősszel elérje a felső Amurt, ahonnan aztán tavasszal annál hamarabb elszállíthatják a síkságra. Néhány heti, sőt néhány napi időnyereség is óriási jelentőségű lehet még az éhínség bekövetkezése esetén is.

A négyszáz mértföld első részét evezős csónakon tettem meg és minden faluban, amelyet elértem, azaz mintegy minden négy mértföld után új evezősöket fogadtam. Igen lassan haladtam előre, de két hétbe is eltarthatott, amíg egy gőzös jöhetett volna a folyamon felfelé, ez idő alatt pedig, úgy reméltem, hogy odaérhetek, ahol a bárkák hajótörést szenvedtek és megláthatom, hogy megmentettek-e valamit az élelmiszerekből. Aztán az Uszuri torkolatától, Taborovszkból, ha lehet, gőzöst vehetek majd igénybe. A csónakok, amelyeket a falvakban szereztem be, siralmasak voltak és az idő viharos volt. Mi természetesen

a part mentén haladtunk, közben azonban az Amur egy-egy jelentékenyen széles mellékágán kellett átvágnunk és a hullámjárás, amelyet az erős szél vert fel, minden pillanatban felborítással fenyegette kis járművünket. Egy nap egy hétszáz méter széles folyam ágon kellett átkelnünk, amelyen rövid, torony-magasságú viharhullámok táncollak. Két paraszt evezősovet megszállta a félelem, arcuk oly fehér lett, mint a papiros és elkékült, remegő ajkuk imát mormogott. Csak egy tizenöt éves fiú, aki a kormányt kezelte, nézte leljes nyugalommal a hullámokat. Amikor egy-egy pillanatra úgy látszott, hogy már-már eljűk kerülünk, elcsúsztunk felettünk, ha pedig fenyegetőie« emelkedtek elénk a magasba, ifjú kormányosunk egy kis fordulatot adott a csónaknak és bizton-sággal vetette át a hullámokon keresztül. Mind-egyik hullám megtöltötte vízzel a csónakot. Egy öreg evezővel merítettem ki, miközben több ízben észlelnem kellett, hogy a víz hamarabb emelkedik benne, mint ahogy ki tudom lapátolni. És egyszer, amikor a csónakot két ilyen hatalmas hullám megtöltötte, bekövetkezett egy pillanat, amikor a reszkető evezőseik egy intésére, a vállamról lelógó nehéz, réz- és ezüstpénzzel leli táskát, már-már ledobtam ... És napirenden volt, hogy ily helyeken kellett átkelnünk. Soha sem kényszerítettem az embereket, hogy vágjunk neki az ilyen veszedelemnek. Tudták, hogy miért sietős az utam és ők határozták meg a pillanatot, amikor a kísérletei meg kell ten-
niök.

– Senki sem halt meg kétszer, egyszer pedig mindenkinek meg kell halnia. Ezt az orosz közmondást szokták ilyenkor megismételni, keresztet vetettek, megragadták az evezőt és átkeltek.

Így jutottam el aztán a szerencsétlenség színhelyére. Összesen huszonnégy bárkát zúzott szét a vihar. A rakományt nem lehetett átrakni és így csak igen keveset lehetett az áruból megmenteni. Kétezer tonna liszt veszett oda. Ezzel a jelentéssel folytattam utamat.

Néhány nap múlva egy gőzös ért utói, amely lassan mászott a folyamon felfelé. Amint a fedélzetére jöttem, az utasok elmondották, hogy a kapitány holtrészegre itta le magát és delíriumában a vízbe ugrott, azonban megmentették és most betegen fekszik a kabinjában. Megkértek, hogy vegyem át a kommandót és én nem utasíthattam el kérésüket. Azonban legnagyobb csodálkozásomra csakhamar rájöttem arra, hogy minden magától megy, még pedig a lehető legjobban, hogy úgyszólván semmi dolgom sem volt, noha egész nap a hídon parádeztem. Néhány pernyi igazi felelősségtől eltekintve, ami akkor következett be, ha a gőzös a fűtőanyagnak való fa felvétele végett kikötött és attól a néhány biztató szótól eltekintve, amellyel a fűtőket rábírtam, hogy mihelyt a hajnalhasadás lehetővé teszi, hogy a part körvonalait felismerjük, munkához fogjanak, – egyáltalán semmi teendőm nem volt. Egy hajókalauz, aki a térképen tájékozódni tud, épp oly jól kezelte volna a kompaszt.

A gőzös segítségével és nagy részben lóháton is végre elértem Transzbajkáliát. Az éhínség gondolata ugyanis, amely az Amur alsó folyásán a jövő tavaszra kitöréssel fenyegetett, az egész idő alatt nyomasztólag nehezedett reám. A kis gőzös nem haladt nekem elég gyorsan a Zsilka ragadó folyásán felfelé, így tehát kiszálltam és egy kozák kíséretében lóháton tettem meg száz mértföldnyi utat, az Argunon, Szibéria egyik legvadabb hegyláncán felfelé és csak éjfélkor állapodtunk meg, hogy őrüzünket meggyújtsuk. Az a tíz vagy húsz óra, amit ezzel a megerőltetéssel nyerhettem, szintén nem volt megvetendő, inert minden nap közelebb juttatott a hajózás időszakának végéhez: éjszakánként már fagy képződött a vízen. Végre a Zsilka mentén, Kara fegyenctelepen találkoztam Transzbajkália kormányzójával és Pedasenko barátommal; a kormányzó elvállalta annak gondját, hogy amennyi élelmi szert be tud szerezni, azt azonnal behajózzák. Én pedig azonnal útrakerekedtem, hogy Irkuckban kimerítő jelentést tegyek.

Irkuckban csodálkoztak az emberek, hogy ily hamar tettem meg a hosszú utat. Teljesen kimerült voltam. Úgy pihentem ki magam, hogy egy hétig naponta annyit aludtam, hogy szégyel-ném annak mennyiségét óraszámra kifejezni.

– Eléggé kipihente magát? kérdezte tőlem a főkormányzó mintegy egy hét múlva a megérkezésem után. Képes volna holnap futárként Pétervárra indulni és személyesen tenni jelentést a bárkák elpusztulásáról?

Ez azt jelentette, hogy húsz nap alatt – egy nappal sem tovább – meg kell tennem a hatszáznegyven mérföldnyi utat Irkuck és Nisni Novgorod között, mert innen aztán vonaton juthatok el majd Pétervárra; ez azt jelentette, hogy éjjel-nappal postataligán vágtassak oda, amelyet minden állomáson fel kell majd váltani, mert nincs kocsi, amely egy ily gyors utal kibírna a fagyott úton. De a remény, hogy viszontláthatom Sándor bátyámat, túlságosan csábító volt számomra ahhoz, hogy az ajánlatot el ne fogadjam és így másnap este útra kerekedtem. Amint Nyugat-Szibéria alföldjét és az Uralt elértem, valóságos kín lett az utazás. Némelykor széjjeltörtek a taliga-kerekek a fagyott keréknyomokon. A folyók fagyini kezdtek és az Obon át egy csónakon kellett átveznem a zajló jégen keresztül, mely minden pillanatban összeroppanással fenyegette gyenge járművünkéi. Amint a Tórhoz értem, melyen a zajló jég, épp az előtte való éjszaka egybefagyott, a parasztek eleinte nem akartak átvinni, aztán „nyugtát” kértek tőlem.

– Miféle nyugtát akartok? kérdeztem.

– Hát írja fel az úr egy papírra: „Én alulírott, ezennel bizonyítom, hogy isten akaratából fúltam meg és nem a parasztek hibájából” és ezt a papiroost adja ide nekünk.

– Nagyon szívesen – odaát a túlsó oldalon.

Végül is átjuttattak. Egy fiú, egy bátor, okos fiú, akit a tömegből kiválasztottam, ment a menet élén és egy vasrúddal vizsgálta a jég

erejét. Én követtem irattáskámmal a vállamon, mindketten hosszú kötelet kötötűnk derekunkra, melyet öt paraszt tartott, akik bizonyos távolságban követtek minket. Ezek egyike még egy zsúp szalmái is vili, hogy azi a jégre dobja, ahol ez nem látszik elég erősnek.

Végre elértem Moszkvái, ahol a pályaudvaron a bátyámmal találkoztam és innen azonnal tovább utaztunk Péter várra.

Mégis csak nagy dolog az ifjúság. Amint ez után a huszonnégy nap és éjjel tartó utazás után reggel Pétervárra érkeztem, még aznap átszolgáltattam a sürgős jelentéseket és nem mulasztottam el, hogy egy nénimnél, jobban mondva unokahúgomnál látogatást tegyek. Elragadóan kedves volt.

– Egy kis tánc lesz nálunk ma este. Nemde eljössz? – Persze, hogy elmentem. És nemcsak hogy elmentem, hanem világos virradatig táncoltam is.

Csak amikor Pétervárott voltam és a hivatalos körökkel érintkeztem, fogtam fel, hogy tulajdonképp miért küldöttek személyes jelentéstétel végett. Egy ember sem akarta elhinni az ily szerencsétlenség lehetőségét.

– Ön ott volt a helyszínén? – A saját szemével látta a bárkák elsülyedését? – Egészen bizonyos benne, hogy az élelmiszert nem lopták el egyszerűen és néhány bárka roncsát mutatták meg önnek? – így szóltak a kérdések, amelyeket hozzám intéztek.

A magasrangú hivatalnokok pedig, akik Pétervárott a szibériai ügyek élén álltak, hatá-

rozottan bájosak voltak a szibériai viszonyokban való tudatlanságukkal.

– Mais mon cher, mondta egyikük, aki mindig franciául beszélt, – mikép volna lehetséges, hogy negyven bárka menjen tönkre a Néván anélkül, hogy valaki a segítségükre menne.

– A Néván? kiáltottam. Tegyen három-négy Névát egymás mellé és ekkor megkapja az Amurt.

– Hát csakugyan olyan nagy? És két perccel később kitűnő francia nyelven minden lehető dologról csevegett velem. – Mikor látta utoljára Schwartzot, a festőt? Nemde csodálatos festmény a „Rettenetes Iván”? Tudja, miért akarták fogságba vetni Kukéit? És nagy részletességgel beszélt egy hozzá intézett levélről, amelyben a lengyel felkelés támogatására kértek. – Tudja, hogy Csernisevszkit letartóztatták. A várban van most.

– Miért? Mit követett el? kiáltottam.

– Semmi különöset, semmit! De tudja, mon cher, az állami érdek! Oly okos, oly félelmeles okos ember! És oly nagy befolyása volt az ifjúságra. Képzelheti, hogy egy kormány ezt nem tűrheti! Intolérable mon cher, dans un État bien ordonné!

Ignatiev gróf nem intézett hozzám ilyes kérdéseket, igen jól ismerte az Amurt, és igen jól ismerte Pétervárt is. Több közbeszólás és szellemes megjegyzés után, amik Szibériára vonatkoztak, így szólt hozzám:

– Rendkívül szerencse, hogy ön ott volt és látta a roncsokat. Ők pedig elég ravaszok

voltak önt küldeni ide jelentéstétel végett. Okosan tették. Eleinte senki sem akart a bárkákról hallani. „Valami új svindli” gondolták. De most azt mondják az emberek, hogy önt jól ismerték apród korában és hogy csak rövid ideje van Szibériában és így nem fedné azokat az embereket, ha svindli volna; önben bíznak.

Dimitri Miljutin a hadügyminiszter volt a magasabb hivatalnokok között az egyetlen, aki az ügyet komolyan fogta fel. Sok kérdést intézett hozzám, amelyek mind a dolog magvát találták. Azonnal ura lett a tárgynak és egész beszélgetésünk rövid mondatokból állt minden elcsúszás és szószaporítás nélkül.

– Ön azt hiszi, hogy a partmelléki telepeket tengeren kell ellátni? És csak a többi Csitából? Igaza van. De ha jövőre megint vihar lesz, akkor ugyanezek a megsemmisítő következmények állnak be?

– Nem állnak be, ha a bárkákat két kis vontatógőzös vontatja majd.

– Ez elég lesz?

– Elég, ha csak egy gőzösünk is lett volna, felenyire sem lett volna ily nagy a veszteség.

Ez igen valószínű. írja meg ezeket, kérem, hozza fel mindazt, amit itt nekem elmondott . . . egész egyszerűen . . . minden formáság nélkül.

Rövid pétérvári tartózkodás után, még a télen visszatértem Irkuckba, ahol néhány hónai) múlva találkoznom kellett volna a bátyámmal, akit az Irkuck-kozákok tisztikarába vettek fel.

Szibériában télen utazni borzasztóság számba megy, holott egészben véve sokkal kellemesebb itt léieni utazni, mint akármelyik más évszakban. A hóval fedett utak nagyszerűek és noia a hideg igen nagy, mégis könnyen kibírja az ember, ahogy Szibériában utazni szoktak: a szánban hosszan kinyúlva, kívül-belül prémes takarókba burkolva és a nulla alatt harminc-negyven fok melleit sem kell sokat szenvedni a hidegtől. Futárgyorsasággal utaztam, azaz minden állomáson hamar lovakat váltattam és napjában csak egyszer időztem egy helyütt hosszabban: egy óra hosszát, hogy megebédeljek; így jutottam el tizenkilenc nap alatt Irkuckba. Napi negyven mérföldnyi út a rendes menetsebességszámba megy és emlékszem, hogy utam utolsó százharminc mérföldjét hetven óra alatt tettem meg. A hideg nem volt túlnagy, az utak kitűnő karban voltak, a kocsisokat pedig gazdag ezüst-pénzadományokkal tartottam jó kedvben és három kicsiny, könnyű ló jókedvűen trappolt lova hegyen, völgyön, a folyók érckemény jégkérgein és az erdőkön át, ámeneknek fényes hóruhája ezerszeresen ragyogott a nap sugaraiban.

Most Kelet-Szibéria főkormányzója mellé a kozák-ügyek attaséjává neveztek ki és lakásomat Irkuckba kellelt áttennem. De dolgom tulajdonképpen semmi sem volt. Mindent a maga megszokott slendriánságában meghagyni és minden újítást kerülni, ez volt a jelszó, amelyet Pétervárott kiadlak. Nagy örömmel fogadtam el tehát az ajánlatot, hogy kutató utazást tegyek Mandzsúriába,

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

Kereskedő-öltözetben Mandzsúrián keresztül.
– A Zungarin fel Girinig. – Az aranybányák-
tól Csitáig.

Ázsia térképe mutatja, hogy az orosz határ, mely Szibériában általában eléri az ötvenedik szélességi fokot, Transzbajkáliában hirtelen északra fordul. Hatvan mérföld hosszúságban követi az Argun folyását, aztán, ahogy az Amur S elérte, délkeletre fordul és Blagovescsenszk ismét az ötvenedik szélességi fok alatt fekszik.

Transzbajkália délkeleti részétől (Új-Zurukaj) az Amur-melléki Blagovescsenszkiig, nyugatról keletig egyenes vonalban a távolság száz mérföld, ellenben az Argun és Amur mentén több, mint ennek a kétszerese. Ehhez hozzájárul, hogy a nem hajózható Argun mentén a közlekedés igen nehéz, alsó folyásán pedig csak egy a legveszedelmesebb fajtából való hegygen át vezet a közlekedés.

Tranzbajkália igen gazdag marhában és a délkeleti részében lakó kozákok, akik jómódú állattenyésztők, hön óhajtották a közvetlen összeköttetést a középső Amurral, ahol termékeik

számára jó piac kínálkozott. A mongoloktól, a kikkel kereskedelmi összeköttetésben voltak, megtudták, hogy nem okozna nehézséget a nagy Chingang-hegységen át elérni az Amurt. Ha egyenesen halad az ember keletre, mondották, egy régi kínai útra jut, mely a Chingangon át a mandzsur Mérgen városhoz jut el, mely Monni, a Zunguri egyik mellékfolyója mellett fekszik és amelytől kitűnő úton lehet a középső Amurhoz eljutni.

Felajánlották nekem, hogy vegyem át annak a kereskedő-karavánnak a vezetését, amelyet a kozákok küldenek ki e rövidebb út megtalálása végett, és én nagy lelkesedéssel fogadtam el az ajánlatot. Európai ember még nem fordult meg e vidéken. Egy orosz topografust, aki néhány évvel ezelőtt ez úton elindult, megölték és így csak a két jezsuita jutott el még Kan-szi császár idejében dél felől Mergenbe is határozta meg e hely földrajzi helyét. Az egész óriási terület, amely ettől éjszakra száz mérföld hosszúságban és száznegyven mérföld szélességben terül el, teljesen ismeretlen volt. Valamennyi könyvemben utánanéztem, hogy e vidékről tájékozást szerezzek. Senki, még kínai geográfusok sem tudtak róla. Azonkívül nagy értékkel bírt volna a Közép-Amurnak Transzbajkáliával való összeköttetése, amint most Zurchajtut akarják megtenni a transzmandzsuriái vasút kiinduló pontjának. így voltunk mi e nagy vállalkozás pioníriai.

De egy nehézség állt utunkba. A Kínával való szerződés szabad kereskedelmet biztosított

az oroszoknak a „Kínai császársággal és Mongolországgal”. Mandzsúriát nem említette a szerződés és épp úgy beleérthető volt a szerződésbe, mint nem. Az oroszok az előbbi, a kínai hatóságok pedig az utóbbi értelmet tulajdonították neki. Azonkívül pedig a szerződésben csak kereskedelmi összeköttetésről volt szó és így egy katonalisztet nem eresztettek volna Mandzsúriába, így tehát egy kereskedő szerepét kellett vállalnom. Irkuckban többféle árut vásároltam és kereskedőnek öltözve, útrakerekedtem. A főkormányzó útlevelet állíttatott ki számomra, -amely „Péter Alexejev, Irkuckból való, második céhbeli kereskedő és kísérői” számára szólt. A főkormányzó figyelmeztetett, hogy abban az esetben, ha a kínai hatóságok letartóztatnak és Pekingbe, innen pedig a Gobi-sivatagon át az orosz határra vinnének – Mongolorszagon keresztül tevéháton ketrecekben szokták foglyait átszállítani, ne legyem ki őt meghurcoltatásnak azzal, hogy magamat megnevezem Természetesen minden feltételbe belementem; a gondolat, hogy soha európai ember állal nem látott területre juthatok, leküzdhetetlenné lette kutató szenvedélyemet.

Transzbajkáliában nem volt könnyű dolog kiléteemet eltitkolni. A kozák rendkívül kíváncsi nép és ebben a tekintetben valóságos mongol. A kozák faluba érkező idegennel ugyan a legnagyobb vendégszeretettel bánik a házigazdája, de e közben valóságos kihallgatásnak veti alá.

– Kellemetlen utazás, mi? – kezdi a beszélgetést. – Messzi az út Csitából, nemde? Hát

még annak, aki inég Csitán is túl kerekedett útra! Tán Irkuckból? Úgy-e, kereskedéssel foglalkozik? Sok kereskedő jár erre mifelénk. Nercsinszkbe igyekszik, úgy-e? Az ilyen magakorabeli emberek már nősek szoktak lenni, azt sejtetni, hogy a családját otthon hagyta. Sok a gyerek? Csupa fiú? És így megy ez, félóránál is tovább.

Buxhöwden kapitány, a kozákok ottani főnöke ismerie a maga embereit és ennek megfelelőleg intézi ük dolgainkat. Csitában és Irkuckban gyakran elszórakoztunk színi előadásokkal. Többnyire Osztrovszky darbjait adtuk, amelyeknek cselekménye rendszeren a kereskedőosztályban játszódik le. Többször volt szerepem ilyen színdarabokban és annyira megtetszett a színművészet, hogy egy ízben egy lelkesült levelei írtam fivéremnek, amelyben kifejezést adtam hő kívánságomnak, hogy felhagyok a katonai pályával és a színpadra megyek. Leginkább fiatal kereskedők szerepét adtam és meglehetősen tökélyre vittem az ő módjukon való beszédet, mozgást. A csésze alatt lévő tányérból ittam ki ilyenkor a maradék teát, ahogy azt nikolszkojei gazdasági tanulmányaim alkalmával láttam tőlük. Ezt a tudományomat most egy jó cél érdekében k i h a s z n á l h a t t a m.

– Foglaljon helyet, Péter Alexevics, mondta Buxhöwden százados nekem, amint a forró teás üst gőzfelhőket bocsátva a levegőbe, állt az asztalon.

– Alázatosan köszönöm, már mi itt maradunk, feleltem és megfelelő távolságban leültem

egy sarokba és hamisítatlan moszkvai kereskedő módján kezdtem a theám szürcsölni, mi alatt Buxhöwden szinte megpukkadt a nevetéstől, amint a szemem kimeresztve fújtam a tálcámra és egész különleges módon mikroszkópdarabkákat harapdáltam le egy kis cukorkockából, ami elég lett volna egy fél tucat csésze theához is.

Tudtuk, hogy a kozákok csakhamar megtudják az igazat személyemet illetőleg, de fontos volt, hogy néhány napot nyerjünk, hogy ismeretlenül lépjem át a határt. Nem játszhattam rosszul szerepem, mert a kozákok úgy is bántak velem, mint egy kiskereskedővel. Egy faluban egy öreg asszony, amint elmentem előtte, intett nekem:

– Mondja, lelkem, többen is jönnek maga után az úton?

– Senki sem jön, öreganyám, ahogy én tudom.

– Azt mondják, hogy egy Rapocky nevű herceg jön. Jön-e már?

– Vagy úgy, igaza van öreganyára, ő fensége el akart jönni Irkuckból. De hogy is jöhet majd ide? Egy ily nagy út! Nem való az ő kegyelmességének. Es így ott maradt ő kegyelmessége, ahol volt.

– Persze, persze, hogy is jöhetne ide. Tehát minden nehézség nélkül átjutottunk a határon. Tizenegy kozákból, egy tunguzból és jó magamból állt a társaság és valamennyien lóháton utaztunk. Negyven lovat vittünk eladni és két taligát, amelyek egyike, a kétkerekű az

enyém volt. Posztó, fodor és mi egyéb volt rajta, amit kereskedői minőségemben vittem magammal. A lovaimat és taligámat magam láttam el. Az egyik kozákot a karaván „vénjé”-nek választottuk meg és mint ilyennek, csak neki kellett a kínai hatóságokkal érintkeznie. Valamennyi kozák beszélt mongolul és a tunguz mandzsur nyelven is értett. Természetes, hogy a tizenegy kozák mindegyike tudta kiléteimet, egyikük még Irkuckból ismert, de egyik sem árult el, mert jól tudták, hogy ettől függ vállalkozásunk sikere. Mint a többi, én is hosszú, kék gyapotruhát hordtam és a kínaiak nem is vettek figyelembe, úgy, hogy észrevétlenül csinálhattam meg kompaszfelvételeimet. Első nap, amint egy-egy pohár pálinka reményében mindenféle fajta kínai katona tolakodott hozzánk, csak lopva pillanthattam a kompaszra és a magaslatot és távolságot csak a zsebemben firkanthattam le, anélkül, hogy a papirosom elővehettem volna. Semmi fegyver nem volt nálunk. Csak a tunguzunk, aki feleséget keresett, hozta magával gyutacsos puskáját és dämvadakra vadászott vele, melynek húsát mi fogyasztottuk el, a bőrét pedig megtartotta magának mint vételárat, amellyel a jövődöbelijét meg fogja venni.

Ahogy a kínai katonák több pálinkát nem kaptak, magunkra hagytak. Most aztán egészen kelet felé fordultunk és egyenes irányban mentünk hegy en-völgyön át és négy vagy öt nap múlva csakugyan ráakadtunk a kínai útra, a melyen a Chinganon át Mergenbe kellett eljutnunk.

Nagy csodálkozással észleltük, hogy a nagy hegyháton, mely térképünkön oly feketén és félelmetesen emelkedett ki, a valóságban igen könnyen juthattunk át. Utunkon egy öreg, valósággal százalmas külsejű kínai hivatalnokot értünk utói, aki egy kétkerekű taligán utazott. Az utóbbi két napon hegyen felfelé vezetett az út és a vidék külsején is meglátszott a jelentékeny magasság. A talaj süppedős és az út sáros lett, a fű csenevész volt és a fák vékonyak, fejletlenek és gyakran törpék és zuzmókkal fedettek voltak. Jobbra-balra kopasz hegyek emelkedtek és már előre elképzeltük, hogy mily nagy kínunkba kerül majd átkelésünk a vízvásztón, amikor láttuk, hogy az öreg kínai méltóság leszáll egy „Obo”, azaz egy kőből és faágakból való rakás előtt. A faágakon lószőrösömök és kis szövetdarabkák lógtak. A lova sörényéből szőrszállakat húzott ki és az ágakra kötötte őket.

– Mi az? kérdeztük.

– Az Obo; ez a víz itt előttünk az Amurba folyik.

– És a Chingan?

– Az már mögöttünk van. Az Amurig nincs már több hegy, csak domb.

Nagy izgatottság fogta el karavánunkat.

– A folyó az Amurba ömlik, az Amurba, kiáltotta egyik a másik után. Az öreg kozákok világlátásukban hallottak a nagy folyamról beszélni, amely mellett a szőlő vadon tenyészik, ahol a rétek száz mértföldnyi távolságban terülnek el és az emberek millióit tehetik gazdaggá. Amint pedig az Amurt Oroszország anektálta,

sokat hallottak a nagy útról, amely oda vezet, a nehézségekről, amelyekkel az első telepeseeknek kellett megküzdeni és arról a boldogságos állapotról, amelyben rokonaik élnek a felső Amurnál és most íme, megtalálták az odavezető rövid utat! Egy meredek lejtő terült el előttünk és az út cik-cakban vezetett egy kis folyóhoz, mely a hegyek össze-vissza hányt tömegein keresztül vágott utat magának az Amurhoz. Immár semmi akadály sem volt köztünk és a nagy folyam között. Utasember megértheti elragadtatásomat, amely e váratlan földrajzi felfedezésre elfogott. Ami a kozákokat illeti, ok is sietve leugráltak lovaikról és ők is felagattak lovaikból való szőrszálakat az Obóra dobott ágakra. A sziberiaiak általában félnek a pogányok halványaitól. Nem tisztelik őket valami nagyon.

– De – mondták – ezek az istenek gonosz indulatú teremtések, akik mindig rosszon törnek a fejüket és soha sem jó, ha az ember rossz lábon él velük. Sokkai jobb, ha az ember némi tisztelet megnyilvánulásával megvásárolja jóindulatukat.

– Nézd, mily különös ez a fa, ez bizonyára tölgyfa, kiáltották, amikor a lejtőn lefelé lovagoltunk. A tölgyfa egyáltalán nem él meg Szibériában és csak a nagy fensík keleti lejtőjén található.

– Nézd, diófa, kiáltotta az egyik.

– Hát ez miféle fa? kérdezték, ha egy hársfát láttak, amelyről azonban tudtam, hogy hozzátartozik a mandzsu flórához. Az északi lakókat, akik oly régen álmodoztak egy melegebb

országról és ezt most maguk előtt látták, az öröm elragadta. Levetették magukat a dús fűvel borított földre és szerelmes tekintettel néztek, a legszívesebben megcsókolták volna. És most égtek a vágytól, hogy mielőbb elérjék az Amurt és amint tizennégy nappal később négy mértföldnyire a folyótól utoljára meggyújtottuk őrüzünket, gyerekes türelmetlenség fogta el őket. Mindjárt éjfél után hozzáfogtak a lovak nyergeléséhez, kívánságukra jóval napfölkelte előtt indítottam útnak a karavánt és amikor egy magaslatról megláttuk a hatalmas folyamot, az egyébként oly közömbös, költői hangulatok iránt nehezen fogékony szibériaiak szeme csillogott a költői ihlettől, amikor maguk előtt látták a fenséges Amur kék hullámain. Kétségtelen, hogy előbb-utóbb az orosz kormány kívánságára, vagy anélkül, sőt talán ennek ellenére sor kerül ennek a folyam két partján elterülő, most oly pusztá, de fejlődésre képes földterület betelepítésére és Észak-Mandzsúria néptelen területére ugyanaz a jövő vár, mint a Missziszippi partvidékére, amelyen a kanadai „voyageur”-ök telepedtek meg.

Külömben pedig még el kell mondanom: A félvak kínai, akivel a Chinganon átkeltünk, másnap reggel felvette méltóságának jelképét: kék köpönyegét és a csúcsán egy üveggombbal ellátott hivatali főveget. Így kiöltözve, megjelent nálunk és kijelentette, hogy nem engedi meg továbbutazásunkat. A karaván vénje sátorunkban fogadta a hivatalnokot és segédjét. Az öreg továbbutazásunk ellen minden lehető kifogást ho-

zott fel, amelyet kísérője súgott a fülébe. Meghagyta, hogy maradjunk helyben, amíg útleveleinket Pekingbe küldi és onnan megérkezik a továbbiakra nézve az utasítás. Ebbe azonban semmi esetre sem akartunk belemenni. Erre megint az útleveleinket kifogásolta.

– Ugyan miféle egy igazoló okmány ez, mondta megvetőleg mutatva az útlevéltre, amely egy ív közönséges papírra orosz és mongol nyelven írt sorból állott és amelyen csak egyszerű pecsét volt. Ezt önök maguk is írhatták és egy rézpénzzel rányomhatták a pecsétet. Ide nézzen az én útlevelemre, ez ugyancsak más – és ezzel kiterítette szemünk elé két láb hosszú kínai írással teleírt papírosát.

Ezalatt a beszélgetés alatt nyugodtan ültem ott és valamit becsomagoltam a ládámba. És ekkor a „Moszkvai Újság” egyik száma esett kezem ügyébe. A lap a moszkvai egyetem tulajdona volt és első oldalának fején rajta volt az orosz sas.

– Mutasd meg neki ezt, szoltam a karaván vénének. Ez kiterítette a hatalmas újságlapot és rámutatott a sasra.

– Az a passzus ott, arra való, hogy felmutassuk, szolt, ez pedig a számunkra való.

– Mi kérdezte az öreg ijedten, ez az írás itt, mind rólatok szól?

– Rólunk, felelte a karaván vénje és arcának egy izma sem rándult meg.

A kínai, igazi hivatalnok léte egészen elkábulva nézett a nagy tömeg betűre. Mindnyájunkat külön megnézett nagy fejszóválva. De a

kísérője megint a fülébe súgott valamit, amire kijelentette, hogy még sem engedi meg továbbutazásunkat.

– Elég volt a beszédből, mondtam a karaván vénének, add ki a parancsot az indulásra. A kozákok ugyané nézetten voltak és a következő pillanatban lovon ült a karaván, de amikor elbúcsúztunk az öreg hivatalnoktól, még megígértük neki, hogy jelentésünkben kiemeljük, hogy a körülmények közt lehetetlen erőszak alkalmazásán kívül minden lehetőt meglett, ami csak módjában állt, hogy a Mandzsúriába való benyomulásunkat megakadályozza és ő nem hibás abban, hogy mégis benyomultunk ide.

Néhány nap múlva Mergenben voltunk, ahol néhány jelentéktelen üzletet kötöttünk és az Amur jobb partján csakhamar elértünk Ajgun kínai várost, a balpartján pedig Blagovescsenszk orosz várost. Ezzel felfedeztük a közvetlen összekötő utat és még más egyéb érdekességet is, úgy mint a Chingan határhegység jellegéi, a könnyű átkelést rajta, az Ujun-Choldoncsi vidék tercier tűzhányóinak állapotai, amely oly soká titok volt a geográfia számára és egyebeket. Hogy ravasz kereskedőnek bizonyultam volna, nem mondhatom, mert Mergenben tört kínai nyelven makacsul követeltem egy óra hosszat harmincöt rubelt egy óráért még akkor is, amikor kínai vevőin már negyvenöt rubelt ígért érte; a kozákok azonban annál jobban értettek a kereskedéshez. Valamennyi lovukat jó áron eladták és miután az én lovaimon, áruimon és minden egyéb holmimon túladtak, kitűnt, hogy az

egész vállalkozás csekély huszonkét rubelébe – ötvennégy koronájába – került az orosz kormányoknak.

Az egész nyarat az Amuron való utazással töltöttem el. Egészen a torkolatáig, jobban mondva aestuariumáig, Nikolajevszkig jutottam el, ahol a főkormányzóval találkoztam és ennek kíséretében gőzösön mentem az Uszurin felfelé. Ősszel még érdekesebb utat tettem meg a Zungarin felfelé, be Mandzsúria szívébe, egészen Girinig, vagy – délies kiejtéssel – Kirinig.

Sok ázsiai folyam keletkezik két egyformán hatalmas folyó egyesülése által, úgy, hogy a geográfus zavarba jön, hogy melyiket tekintse fő, és melyiket mellékfolyónak. Az Ingoda és Ónon egyesüléséből lesz a Zsilka, a Zsilka és az Argun egyesüléséből az Amur és az Amur meg a Zungari egyesüléséből lesz a hatalmas folyam, amely a tatár utak kietlen szélességével folyik északkeletre és ömlik a Csendes-Oceánba.

1864-ig alig ismerték a Zungarit, ezt a nagy mandzsur folyót. A keveset, amit róla tudtunk, még a jezsuiták mondták el. Most, amikor ismét Mongolország és Mandzsúria kikutatásához akartak hozzáfogni és az Oroszországban uralkodó félelem, amellyel Kínától féltek, túlhajtottnak bizonyult, mi fiatalok valamennyien sürgettük a főkormányzót, hogy a Zungarit kutattassa ki. Valóságos kihívásnak tekintettük, hogy az Amurtartomány kapuja előtt terüljön el egy óriási terület, amelyet alig ismertünk jobban, mint az afrikai sivatagot. Korzakov tábornok

csakugyan el is határozta, hogy a Zungarin felé felmeneszt egy gőzöst, még pedig azzal az ürüggyel, hogy a girini tartomány helytartójához baráti követséget küld rajta. Egy Urgából való orosz konzul vitte a követséget, Csernyajev ezredes parancsnoksága alatt egy orvost, egy csillagászt és engem küldtek ki az expedícióra egy kis gőzösön, amely ezenkívül egy szénnel teli bárkát vontatott maga után. Huszonöt katona kísért. el utunkon, kik fegyvereiket gondosan elrejtették a szén közé.

Minthogy az egész vállalkozáshoz való előkészületeket a legnagyobb gyorsasággal kellett elvégezni, a kis gőzös semmiképen sem volt alkalmas egy ily népes társaság befogadására, de mi tele voltunk lelkesedéssel és úgy helyezkedtünk el az apró kabinokban, ahogy lehetett. Egyikünknek természetesen az asztalon kellett aludni és az indulás után derült ki, hogy még elegendő kés és villa sem volt számunkra, eltekintve az egyéb szükségletektől. Az egyik zseb-kését használta evőkésnek és az én kínai késem, két pálcájával, ami a villát pótolta, örömmel fogadott kiegészítése volt készletünknek.

A Zungarin való hajózás nem volt könnyű feladat. Alsó folyásán, ahol ugyanazt a síkságot szeli keresztül, amelyet az Amur, igen sekély és noha gőzösünk csak három lábnyi mély járatú volt, a folyómeder még ennek számára sem bizonyult elég mélynek. Voltak napok, amelyekben csak nyolc mértföldet jutottunk előre és a hajógerinc nem egyszer súrolta a folyó homokos medrét, úgy, hogy minduntalan evezőlapát-

tal kellett a folyó mélyebb helyeit kikeresnünk. De fiatal kapitányunknak eltökélt szándéka volt, hogy még az ősszel Girinig eljut és noha csak kevéssel, de mégis napról-napra közelebb jutottunk e célunkhoz. Minél feljebb jutottunk a hajón, annál szebbnek találtuk a partjait és annál könnyebb lett a hajó útja, és csak akkor lett kényelmes és kellemes az utunk, amikor a Zungari testvér folyójával, a Nonnival való egyesülése helyén volt homokterületet elhagytuk. Néhány hét alatt elértük e mandzsur tartomány fővárosát. Útközben a topográfusok kitűnő térképet szerkesztettek a folyóról. Minthogy sajnos, nem volt veszíteni való időnk, csak ritkán kötöttünk ki valamely falunál vagy városnál. Csak kevés, egymástól nagy távolságban fekvő helységekre akadtunk a part mentén. A Zungari alsó folyásán, amint láttuk, síkságon halad keresztül, amelyet rendszerint áradás fenyeget és utunkon mintegy húsz mértföldnyire hajóztunk fővénypartok között. Csak a felső folyása mentén és amint Girinhez közelebb jutottunk, találtunk sűrűbb népességet.

Ha nemcsak arra törekedtünk volna, hogy a Zungarit kikutassuk, hanem arra is, hogy a mandzsu néppel barátságos érintkezést keressünk, úgy vállalkozásunk teljesen elhibázott lett volna. A mandzsu hatóságoknak még élénken élt az emlékezetében, hogy mint vezetett nyolc évvel ezelőtt az Amur és az Uzsuri bekebelezésére Muravjev „látogatása” és nem tudtak gyanakodás nélkül nézni ezekre az új és hívatlan vendégekre sem. A huszonöt, szén közé rejtett fegyver,

amelyet kötelességszerűleg bejelentettünk a kínai hatóságoknak, még csak növelte gyanújukat és amikor gőzösünk a népes Girin város előtt horgonyt vetett, valamennyi kereskedő, ki tudja melyik arzenálból, rozsdás fegyverrel látta el magát. Azt ugyan nem akadályozták meg, hogy az utcán menjünk, de mihelyst kimentünk a szárazra, azonnal valamennyi boltot becsukták és a kereskedőknek tilos volt nekünk bármit is eladni. Élelmiszert ajándékképpen küldtek hajónkra és semmi fizetést nem fogadtak el érte.

Az ősz hamar járt a vége felé, már beállt a fagy is és sietve kellett visszafordulnunk, mert nem telelhattünk a Zungarin. így ugyan láthatuk Girint, de senki mással nem beszélhattünk, mint a két tolmáccsal, ki reggelenként eljött hozzánk a fedélzetre. De célunkat elértük: megállapítottuk, hogy a folyó hajózható és kitűnő térképet készítettünk róla a torkolatától Girinig, amely térkép már lehetővé tette, hogy teljes gőzzel, simán haladjunk vissza. Csak egyetlen egyszer jutott járóművünk egy homokzátonyra. De a girini hatóságok, amelyek mindenek felett azon voltak, hogy a folyón való telelésünket elkerüljék, kétszáz kínait küldtek ki, akiknek segítségével csakhamar szabaddá tettük hajónkat. A kínaiakat szerfelelt mulattatta, amint a vízbe ugrottam, egy botot fogtam és rágyújtottam az orosz folyamhajósok nótájára, a „Dobinuska”-ra, amelynek taktusára valamennyinek egyszerre kellett a hajót tova taszítani. Néhány ily taszítás után gőzösünk ismét a mély vízben volt. Ez a jelentéktelen incidens a legszívélyesebb

viszonyt állította helyre köztünk és a kínaiak között, a kínaiak alatt értem ugyanis a néptömegét!, amely legkevésbé sem viseltetett vonzódással a zsarnokoskodó mandzsu hivatalnokok iránt.

Több falunál, amelyet a mennyei birodalom száműzöttei laktak, kikötöttünk és a legszívélyesebb fogadtatásban részesültünk itt. Különösen egy este maradt meg az emlékezetemben. Már esteledett, amikor egy festői fekvésű faluhoz ériünk. Néhányan kimentünk a szárazra és én egyedül elbolyongtam a helységben. Vagy száz főnyi sűrű íömeg kínai vett körül és noha épp úgy nem értettem egy szót sem az ő beszédükből, mint ők az enyémből, mégis a lehető legbarátságosabb módon taglejtéssel és mimikával megértettük egymást. Az érintkezés nemzetközi módja, ha az ember barátságos érzülete jeléül könnyedén ráteszi a kezét a másik vállára, és ha kölcsönösen dohánnyal és tűzzel kínálják meg egymást az emberek. Egyikük mindenekelőtt az iránt érdeklődő!, hogy miért hordok szakállt, holott egészen fiatal ember vagyok. Amikor pedig jelekkel megérttettem velük, hogy a szakáll arra való, hogy megegyem, ha nem lenne egyéb ennivalóm, szájról-szájra tovább adták a tréfát. Vihogtak a nevetéstől és minduntalan megismételték barátságuk jelét, amennyiben folyton a vállamra tették a kezüket. Körülvezettek és megmutatták házaikat, mindegyikük megkínált pipával és az egész tömeg barátságosan elkísért a hajóhoz. Meg kell jegyezmem,

hogy ebben a faluban nem volt egyetlen bosko (rendőr) sem. Más falukban is úgy a katonák, mint jó magam igen hamar összebarátkoztunk a kínaiakkal, de mihelyst egy bosko megjelent, mindennek vége volt. De látni kellett volna azokat az „arcokat”, amiket a bosko mögött vágni szoktak. Nyilvánvaló volt, hogy gyűlöltek a hatalom e képviselőit.

Az expedíciót azóta elfelejtették. Uzolcsev csillagász és én a szibériai földrajzi társaság közleményeiben számoltunk be róla, de néhány évvel később a közlemények valamennyi meglévő példánya, valamint a Zungariról felvett térkép az Irkuckban pusztított óriási tűzveszedelemben elpusztult és csak 1898-ban, a mikor a tranzsibériai vasút munkálatait megkezdték, ásták elő orosz geográfusok jelentéseinket és meglátták belőlük, hogy expedíciónk a nagy folyót már harmincöt évvel ezelőtt felkutatta.

Minthogy a reformok ideje már lejárt, megkísérletem, hogy legalább annyit tegyek, amennyit a viszonyok megengednek, de csak hamar be kellett látnom az ily kísérletek teljes hiábavalóságát. Így például a főkormányzó kozákügyi attaséjának új minőségében a legalaposabb vizsgálatnak vettem alá az Uszuri kozákok gazdasági állapotát. Az Uszuri-kozákok vetése ugyanis minden évben rosszul sikerült, úgy hogy a kormány, hogy az éhenhalástól megmentse őket, kénytelen volt minden télen a

maga költségére táplálni őket. Amikor az Uszuri mellől való jelentésemmel beállítottam, minden oldalról üdvözöltek. Előléptetésben és különös elismerésben lett részem. Minden általam kívánt intézkedést jóváhagytak és indítványomnak megfelelőleg külön összegeket szántak a kivándorlók számára és az ottmaradottaknak állatállományyal való felségítése céljaira. De ezeknek az intézkedéseknek gyakorlati megvalósítását egy vén korhely kezére bízták, aki a pénzt eldorbézolta és a szegény kozákokból oly módon akart jó földmívelőket csinálni, hogy irtalmatlanul korbácsoltatta őket. És így ment ez mindenütt a pétervári téli palotától az Uszuriig és Kamcsatka ig.

A szibériai közigazgatás magasabb hatóságai telve voltak a legjobb szándékkal és csak ismételhetem: az oltani közigazgatás a maga egészében sokkal jobb és felvilágosultabb volt és sokkal inkább tartotta szem előtt az ország javát, mint akármelyik más orosz tartomány közigazgatása. De mégis csak orosz közigazgatás volt ez, egyik ága a Pétervárott gyökerező fának és ez elég volt ahhoz, hogy a legjobb szándék is hajótörést szenvedjen és hogy minden rendezett életet és haladást szolgáló törekvést megbénítson. Minden, amit a kerület legjobbjai az ország javára megkíséreltek, gyanút keltett és mindjárt áthághatatlan akadályokba ütközött, amelyeket nem is az illetékes személyiségek rosszindulata – a személyek legtöbbszörire jobbak, mint a rendszer, – állított oda, hanem az a körülmény, hogy ezek a személyek

a piramisalakú, központosított közigazgatáshoz tartoztak. Épp az, hogy a szibériai kormány eredete egy távoli fővárosban volt, mindent abból a hivatalnoki szempontból Ítélték meg, hogy mit szólnak majd a feljebbvalók és mikép illeszkednek bele a közigazgatás gépezetébe, nem pedig abból a szempontból, hogy mi áll az ország érdekében.

Ennek következtében mindinkább tudományos kutatások felé irányult a tevékenységem. 1865-ben figyelmem a Szajan-hegység nyugati része felé fordult, ahol új betekintést nyertem a szibériai felföld természetébe és a kínai határon egy másik terjedelmes vulkánikus vidéket fedeztem fel. A következő évben tettem meg utolsó nagy utamat, hogy a Vilim és az Olokma mellett levő Jakuck tartománybeli aranybányák és Transzbajkália között a közvetlen összeköttetést megtaláljam. A szibériai expedíciók 1860-tól 1864-ig állandóan ennek az összeköttetésnek a megkeresésén fáradoztak és megkísérelték, hogy átkeljenek a nagyon vad, sziklás és egymással párhuzamosan haladó hegyhátakon, amelyek a bányákat és Transzbajkáliát elválasztják. De a mikor déli oldaláról megközelítették a vidéket és a pusztá, látszatra százmérföldnyire észak felé terjedő hegysorokat látták, egynek kivételével valamennyien visszafordultak és ezt az egyet is meggyilkolták a benszülöttek. Nyilvánvaló volt, hogy az expedíciónak, ha eredményes akart lenni, északról délfelé kellett indulnia és így a szomorúbb, ismeretlenebb pusztaságból a melegebb és népesebb vidékre jutnia. Az élőké-

szülétek közben véletlenül egy térkép jutott a kezembe, amelyet egy benszülött a késével faragott volt egy darab fahéjra. Ez a kis térkép, amely mellékesen szólva fényes bizonyítéka annak, hogy a geometria hasznát még a legalsóbb fokon élő ember is elismeri, oly meglepően természetesnek tűnt fel előttem, hogy teljesen rábíztam magam és utamat ennek adatai nyomán rendeztem be. Egy fiatal, sokat ígérő természet-tudóssal, Polakovval és egy topografussal először is a Lénán lefele az éjszaki aranybányákhoz mentem. Itt szereltük fel az expedíciót, a melyet három hónapra való készlettel láttunk el, aztán elindultunk dél felé. Egy öreg jakuti-i vadász, aki egyszer húsz évvel ezelőtt megtette a tunguz térképen megjelölt utat, vette át a vezetésünket a teljes ötven mérföldnyi széles hegyvidéken, a folyó völgyein és a szakadékokon át, amint a tunguz kése belevéste volt a nyírfa kérgébe. És szerencsésen át is vezetett bennünket, noha sehol semmi gyalogösvény nem volt, amelyet követnünk lehetett volna és valamennyi számos, csupa erdővel fedett völgy, a melybe egy-egy hegyhátról le lehetett nézni, a gyakorlatlan szem számára teljesen egyformának látszott.

Most tehát megvolt az összeköttetés. Miután három hónap hosszat a szinte teljesen lakatlan hegypusztaságban és ingoványos fensíkokon vándoroltunk, végre elértük utunk célját, Csitát. Mint hallom, most hasznát veszik az útnak, mert marhát szállítanak rajta délről az aranybányákba. Személyemet illetőleg azért volt

nagy haszonnal ez az út, mert egyedül ez tette később számomra lehetővé, hogy a szibériai hegyek és fensíkok geográfiai alkatát megállapítsam. De e könyvnek nem célja útleírások közlése, és így ezekről most nem beszélek többet.

TIZENHATODIK FEJEZET.

Mire tanított meg a szibériai tartózkodásom. –
Lengyel száműzöttek Kelet-Szibériában. – Á
lengyel száműzöttek felkelése. – Kilépésem a
hadseregből.

A Szibériában töltött évek sok mindenféle tanítottak meg, amit másutt aligha tanultam volna meg. Csakhamar tisztába jöttem azaz, hogy rendes közigazgatási úton teljesen lehetetlen a nép javára valami üdvöset alkotni. Erről az illúzióról egyszer s mindenkorra letettem. Aztán nemcsak az embereket és az emberi jellemet, hanem a társadalmi élet benső rugóit is megismertem. Meggyőző erővel tárult fel előttem a névtelen tömegek konstruktív munkája, amelyről oly ritkán esik szó a könyvekben és e konstruktív munka nagy jelentősége a társadalmi formák fejlődésére. Amikor például megfigyeltem, hogy a duchoborcok mint telepedtek le az Amur vidékén, amikor láttam, hogy mily óriási előny volt számukra félig kommunisztikus, testvéri szervezetük, amikor láttam, hogy telepeik mily csodálatos módon virágzottak, ellentétben a körös-körül elterülő ál-

lami telepítések kudarcaival, amikor mindezeket láttam, megtanultam valamit, amit sohasem lehet könyvekből megtanulni. Amikor továbbá ott éltem a benszülöttek között és megismertem a minden civilizációtól távol eső társadalmi berendezkedésük semmiképpen sem egyszerű formáit és hatásait, egyik fényképét a másik után gyűjtöttem össze, amely később mindarra, amit később elolvastam, mindent megvilágító fényt szórt. Szemléltető oktatás volt ez, amely világosan megmutatta nekem, hogy mily szerepe van a névtelen tömegeknek minden fontos történelmi eseményre, még a háborús eseményekre is és mintegy arra a meggyőződésre juttatott, amelyet Tolsztoj emlékezetes művében, a „Háború és béke” címűben a vezetők és a tömegek viszonyáról ír.

Egy jobbágyok egész serege fölött uralkodó földesúr családjában felnőve, mint akkor valamennyi fiatal ember, én is azzal a szilárd meggyőződéssel léptem az életbe, hogy a parancsolás, rendelkezés, szidás, büntetés és a többi elkerülhetetlen valami. De amikor csakhamar komoly vállalkozást kellett véghez vinnem és az emberekkel meg kellett magam értetnem, miközben egy elhibázott lépés is mindjárt végzetes következményeket vont maga után, akkor megértettem, hogy mi a különbség a parancsoláson és fegyelmen alapuló és az általános megértésre támaszkodó eljárás között. Az első csodálatos eredményeket eredményez egy katonai díszszemlén, de teljes csődöt mond az életben, ahol a kitűzött célt csak sok egyirányú akarat

révén lehet elérni. Noha akkori véleményemet még nem fejeztem ki azokban a jelszavakban, amelyek a pártküzdelmek közepette kifomálódtak, mégis mondhatom, hogy Szibériában való tartózkodásom alatt az állami diszciplínában való régi hitem teljesen elveszett. Így készített elő az élet, hogy anarkistává legyek.

Tizenkilenc éves koromtól huszonöt éves koromig fontos reformterveket kellett kidolgoznom, az emberek százaival kellett az Amuron együtt dolgoznom, nevetségesen csekély eszközökkel veszedelmes expedíciókat kellett vezetnem és hogy eközben rendszerint több-kevesebb eredményt elértem, egyedül annak a körülménynek tudhatom be, hogy csakhamar felismertem, hogy a komoly munkánál mily csekély a parancsolás és a fegyelem értéke. Kezdeményező emberre mindenütt szükség van; de ha már megvan az első lökés, akkor a vállalkozást, különösen Oroszországban, nem katonai módon, hanem úgyszólván kommunisztikus úton, együttes beleegyezéssel kell keresztül vinni. Kívánám, hogy mindazok, akik az államrend szellemében gyártanak terveket, mielőtt államutópiáik után futni kezdenek, először a való élet iskoláját járnák meg. Akkor a mostaninál jóval kevesebb tervet kapnának a piramisforma és katonai szervezetű állami berendezésekről.

Mindezek ellenére mindinkább elvesztette vonzóerejét számomra a Szibériában való élet, bár Sándor bátyám 1864-ben eljött hozzám Irkuckba, ahol egy kozák-szvadron főnöke lett. Örültünk együttlétünknek, sokat olvastunk és

minden bölceleti tudományos és szociológiai napikérdésről vitatkoztunk, de mindketten szellemgerjesztő társaság után vágyakoztunk, amilyent Szibériában nem találhattunk. Rafael Pumpelly és Adolf Bastian átutazása – ez a két tudományos ember fordult meg egész Irkuckban való tartózkodásunk ideje alatt, – mindkettőnk számára eseményszámba ment. Nyugat-Európa tudományos, de különösen politikai élete, amelyről az újságok hoztak hírt hozzánk, magához vonzott és beszélgetésünk közben minduntalan szóba hoztuk, hogy visszatérünk Oroszországba. Végre is a lengyel száműzöttek 1866-ban történt felkelése kinyitotta szemünk és rámutatott arra a ferde helyzetre, amely nekünk mint orosz tiszteknek kijutott.

Messzi, a Vitim-hegységben voltam, amikor a lengyel száműzöttek, akiknek a Bajkál-tó mentén lévő sziklákban egy új utat kellett építeni, kétségbeesett kísérletet köveitek el, hogy bilincseiket széttörjék és Mongolországon keresztül Kínába jussanak el. Csapatokat küldtek ellenük és egy orosz tisztet a felkelők megöltek. Csak amikor Irkuckba visszatértem, ahol ötven lengyel került a hadbírótság elé, hallottam a felkelésről. A hadbírószági tárgyalások Oroszországban nyilvánosak és így jelen voltam az irkucki tárgyaláson és kimerítő tudósítást küldtem róla egy pétervári lapnak, amely azt a fő-kormányzó boszúságára a maga teljességében le is közölte.

Az 1863-iki felkelés után csupán Kelet-Szi-

bériába tizenegyezer férfit és asszonyt hurcoltak. Nagyobb részt diákok, művészek, volt katonatisztek, nemesek és különösen Varsó és egyéb lengyel városok intelligens és magas fejlettségű munkásnépeségéből kikerült iparosok voltak. Legnagyobb részt nehéz munkát kellett végezniök, mialatt a többi falvakban szétszórva éltek, ahol nem volt számukra munka és ahol annyit sem kerestek meg, amennyi éhségük csillapítására elegendő lett volna. A kényszer-munkára ítéltnek vagy Csitában az Amuron mellett bárkákat építeniök, vagy pedig a császári vas- és sóbányákban kellett dolgozniök. Láttam őket, amint a Léna mellett egy kunyhóban, egy óriási, sóvízzel telt kazán körül álltak és a sűrű, forrásban levő folyadékot hosszú lapátokkal kavarták. A kunyhóban pokoli hőség uralkodott, mialatt a tárt ajtókon keresztül erős, jeges levegőáram hatolt be. Két évi ilyen munka után okvetlenül sorvadásban kellett elpusztulniuk e mártíroknak.

A lengyel száműzötteket később nagyszámban földmunkásokként alkalmazták a Bajkál-tó déli partja mentén az útépítésnél. Ez a keskeny, nyolcvan mérföld hosszú, tükre fölött három-ötezer lábnyi magasságba hegyek közé zárt tó választja el Transzbajkáliát és az Amurt Irkucktól. Télen a jégen, nyáron pedig gőzössel lehet rajta átjutni, de úgy tavasszal, mint ősszel hat-hat héten át Csitát és a pekingi út mentén fekvő Kjachát Irkuckból csak hét-nyolcezer láb magas hegyeken át vezető kerülő úton lehet megközelíteni. Amint egyszer ezt az utat meg-

tettem, nagy élvezetet nyújtott a még májusban is hóval fedett hegyvidék látása, egyébként azonban borzasztó egy út volt ez. Egy teljes napig, reggeli három órától este nyolc óráig tartott, amíg a tizenkét kilométernyi utat megtettem a Chamordban. A lovak minduntalan bele-süpedtek az olvadó hóba és lovasaikkal együtt bele-belezuhanak a jeges vízbe, amely a hó és jégkéreg alatt folyt. Ennélfogva elhatározták, hogy a tó déli partján tartós utat építenek és e célból a meredek szinte függőleges sziklákba a part mentén utat vájnak és áthidalják a ragadó patakok százait, amelyek a hegyekről rohannak a tóba alá. Ehhez a nehéz munkához lengyel száműzötteket vezényeltek ki.

Az utolsó évszázadban a mindenféle orosz politikai száműzöttek nagy tömegeit küldték Szibériába, de ezek nélkül, hogy csak egyszer is megkíséreltek volna valami zendülést, az oroszok sajátos megadásával túrték, hogy lépésről-lépésre megsemmisítsék őket. Ezzel szemben a lengyelek, dicséretükre legyen mondva, soha sem tanúsították a megadás ily nagy fokát és ez alkalommal nyílt zendülésben törtek ki. Nyilvánvaló volt, hogy nem is remélték az eredményt, mégis fellázadtak. Előttük volt a nagy tó, hátuk mögött megközelíthetetlen hegyek öve, amely mögött pedig az észak-mongol sivatagok terültek el. Mégis elhatározták, hogy a lengyel felkelés idejéből ismeretes félelmetes fegyverükkel, a lándzsaszerűen nyelükre tűzött, kiegyenesített kaszákkal fölébe kerekednek az őreiknek, hogy a hegyeken és Mongolországon keresztül

Kínába jutnak és ott angol hajókon keresnek menedéket. Egy nap az a hír jutott Irkuckba, hogy a Bajkál-úton dolgozó lengyelek lefegyvereztek egy tucat katonát és nyílt zendülésben törtek ki. Csak nyolcvan embert küldhettek ki ellenük. Ezek gőzhajón keltek át a Bajkálon, hogy a tó másik oldalán megtámadják a felkelőket.

Az ezernyolcszáznyolcvanhatodik év tele kivételesen unalmas volt. A szibériai fővárosban nem érvényesül annyira a társadalmi különbség, mint az orosz tartományokban és az irkucki „társaság”-hoz, amely télen át minden csütörtökön összekerült, a sok katonatisztn és hivatalnokon kívül, a kereskedők feleségei és leányai, sőt még a papi családok is hozzátartoztak. De e télen sehogy sem sikerült a társasági élet. A műkedvelő előadásoknak sem volt sikerük, és még a kártyajáték sem indult virágzásnak, holott egyébként nagyszerű arányokban üzték Irkuckban. A hivatalnokok aggodalomkeltő pénzszükségben szenvedtek, sőt még a bányahivatalnokok sem dicsekedhettek azzal a bankóbőséggel, amellyel ezek a kiváltságos halandók egyébként új vérkeringést szoktak a zöld asztal nemes lovagjaiba juttatni. A „szezón” háttározottan unalmas volt, egyedül arra alkalmas, hogy a beszélő asztalokkal és beszélő szellemekkel való spiritiszta-esték számára hangulatot teremtsen. Egy úr, aki az azelőtt való télen a népies mesékkal, amelyeket nagy tehetséggel tudott előadni, megnyerte az irkucki társaság kegyét, amint észrevette, hogy az iránta és me-

séi iránt való érdeklődés megcsappant, a spiritizmus felé, mint a szórakozás új tárgya felé fordult. Ügyességével elérte, hogy beszélő szellemeivel egy héten belül egész Irkuckot a legnagyobb lázba hozta. Akik nem tudták, hogy mint üssék agyon az időt, új életre keltek. Mindegyik társaságban megjelentek a kopogó asztalok és a szerelmeskedések együtt haladtak a szellemidézéssel. Patalov hadnagy mindketőnek halálos komolysággal szentelte magát, az asztalkopogtatásnak épp úgy, mint a szerelemnek. Az utóbbiban tán nem volt oly szerencséje, mint az asztalkopogtatásban, mert amint a lengyelek zendülésének híre Irkuckba eljutott, abban a reményben, hogy a harci dicsőség fénykoronájával térhet majd vissza, engedelmet kért arra, hogy a nyolcvan katonát a helyszínére elkísérhesse.

„A lengyelek ellen vonulok”, írta emlékkönyvébe „oly érdekes volna, ha egy könnyű sebet szerezhethék ott.”

És a halálát lelte ott. Amint kezdetét vette a „felkelőkkel való csata”, amelynek fényes leírása a vezérkar évkönyveiben olvasható, az ezredes mellett lovagolt, aki a katonákat vezényelte. A katonák lassan nyomultak előre, amikor ötven egynéhány lengyelre akadtak, akik közül ötnél-hatnál fegyver is volt, míg a többi bottal és kaszával fegyverkezett fel. Az erdőben álltak és időről-időre elsütötték azt. A katonák viszonozták a tüzelést. Patalov kétszer is kért engedelmet az ezredestől, hogy leszállhasson a lováról és behatolhasson az erdőbe. Az ezredes

boszúsan szólt rá, hogy maradjon ott, ahol van. A hadnagy a következő percben mégis csak eltűnt. Hallották, amint az erdőben gyors egymásutánban több lövés dördült el, amit vad kiáltás követett; a katonák odarohantak és ott találták a fűvön vérében fetrengve a hadnagyot. A lengyelek elsütötték utolsó lövéseiket és megadták magukat. A „csata” véget ért és Patalov halott volt. Revolverrel a kezében rontott a sűrűbe, ahol több kaszával felfegyverzett lengyelre akadt. Vaktában rájuksütötte valamennyi golyóját és egyiküket könnyen megsebesítette, mire a többi kaszával rohant rá és összekaszabolta.

Az út másik végén, a tavon innen, két orosz tiszt a legvisszataszítóbb módon járt el a lengyelek ellen, akik az útépitésen dolgoztak, de a felkelésben nem vettek részt. A két tiszt egyike átkozódva hatolt a lengyelek sátrába és revolverével rálőtt a mitsem sejtő bennülőkre és ketőt közülök súlyosan megsebesített.

A szibériai katonai hatóságok logikája most megkívánta, hogy mert egy orosz tisztet megöltek, több lengyelnek kell áldozatul esnie. A hadbíróság ötöt: Szaramovicot, aki szép harmincéves zongoraművész és a felkelők vezére volt, továbbá Telinszkit, aki azelőtt tiszt volt az orosz hadseregben és még hármat, akiknek nevét elfelejtettem, halálra ítélte.

A főkormányzó táviratilag kért engedelmet Pétervárról, hogy engedjék meg a felkelők fölött hozott halálos ítélet végrehajtásának elhalasztását, de nem kapott választ. Megígérte nekünk,

hogy nem löveti agyon őket. De ahogy néhány napig hiába várt a távirati válaszra, egy kora reggel titokban végrehajttatta az ítéletet. Négy hét múlva meghozta a posta a határozatot, a mely felhatalmazta a főkormányzót, hogy „legjobb belátása szerint” cselekedjék. Közben pedig agyonlőttek öt bátor embert.

Általános volt a vélemény, hogy a felkelés esztelenség volt. De a kicsiny, bátor csapat mégis elért valamit. A vértételek és a két katonatiszt brutalitása, amely a tárgyalás során ismeretes lett, feltűnést és izgalmat keltett Ausztriában és ez a hatalom diplomáciai úton lépéseket tett a galíciaiak érdekében, akik az 1863. évi felkelésben résztvettek és Szibériába száműzetésbe kerültek. Mindjárt a zendülés után lényegesen megjavult a szibériai száműzöttek sorsa és ez a felkelőknek volt köszönhető: annak az öt hősnek, akiket Irkuckban agyonlőttek és ezek társainak.

Ez a lázadás nagy tanúságot hozott nekem és bátyámnak. Felismertük a hadsereghez való hozzátartozás jelentőségét. Jómagam, mint már említettem, akkor távol voltam, de bátyám Irkuckban volt és az ő svadronját küldték ki a felkelők ellen. Annak az ezrednek parancsnoka, amelyhez bátyám tartozott – szerencsére ismerte elveit és valami ürügy alatt egy másik tisztet bízott meg a svadron mozgósított részének vezényletével.

Ha ez nem történt volna meg, úgy Sándor természetesen megtagadta volna az engedelmes-

séget és ezt én is megvettem volna, ha Irkuckban lettem volna.

Ezért elhatároztuk, hogy haladék nélkül szakítunk a katonai pályával és visszatérünk Oroszországba. Ez nem volt valami könnyű dolog, mert Sándor időközben Szibériában megnősült; de végre is minden akadályt elhárítottunk és 1867. elején úton voltunk Pétervár felé.